ORPHEUS NOSTER

800 Ft

ORPHEUS NOSTER

VALLÁS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET, ÉPÍTÉSZET

2017. IX. évfolyam 3. szám

nka Nemzeti Kulturális Alap

2017. IX. évfolyam 3. szám

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-, vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

VALLÁS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET, ÉPÍTÉSZET

Bakos Áron
Buda Attila
Frazer-Imregh Monika
Iványi János
Miklós Eszter
Schiller Vera
Tüskés Anna
Vassányi Miklós

KRE | KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Orpheus_Noster_2017_03_borito.indd 1 2017.07.31. 12:40:34

Orpheus Noster

Learned Journal of Károli Gáspár University of The Reformed Church in Hungary, Faculty of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-, kultúr- és vallástörténeti folyóirata

VALLÁS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET, ÉPÍTÉSZET – HISTORY OF RELIGION AND SCIENCE, ARCHITECTURE

IX. évfolyam (2017), 3. szám

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó: Sepsi Enikő, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: Frazer-Imregh Monika

Szerkesztők: Fülöp József
Nagy Andrea
Péti Miklós

Szerkesztőbizottság: Hegyi Dolores
Tüskés Anna
Fabiny Tibor
Fehér Bence
Kurucz György
Vassányi Miklós

Német anyanyelvű lektor: Szatmári Petra
Angol anyanyelvű lektor: Jack Clift (SOAS University of London)
Francia lektor: Tüskés Anna

MATARKA- és Facebook-admin: Bakos Áron

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address
<orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón:
A fóti plébániatemplom (7024. sz. műemlék) Fotó: Indafotó.

A hátsó borítón:
A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun.
Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz…”
Kálvin *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.
Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.
A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu
Facebook: facebook.com/orpheusnoster
MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster
MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940

TARTALOM

Frazer-Imregh Monika
Plótinos műveinek tanulmányozása a reneszánsz Itáliában 7

Schiller Vera
Elmerült kultúrák emléke – A világkorszakok 20

Miklós Eszter
A 16–17. századi baszkföldi és erdélyi boszorkányperek összehasonlítása 29

Buda Attila
A főti templom a források és a feldolgozások fényében 45

Tüskés Anna
A főti plébániatemplom építészeti szerkezetének, szobrászati
és díszítő elemeinek kapcsolatai 62

Iványi János
Az újpesti Egek Királynéja főplébánia-templom építésének története, külső-belső értékei . . 74

MŰHELY

Bakos Áron – Vassányi Miklós
Brémai Ádám-forrásközlés bevezető tanulmánnyal 91

Vassányi Miklós
Az óvatos Copernicus. A De revolutionibus orbium coelestium *polifón előszavai,*
elhallgatott bevezetése és korai egyházi kritikája 110
A toruńi Nicolaus Copernicus 6 könyve az égi pályák körforgásairól I. könyv, 1-5.
(Fordította: Vassányi Miklós) 145

Frazer-Imregh Monika (ford.)
Luther Márton zsoltármagyarázatai (részlet) 158

RECENZIÓK

Bakos Áron
Aaron William Moore: *Writing War. Soldiers Record the Japanese Empire,*
Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2013 172

Biró Zsófia
Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza, A pszichodráma és az önismeret útjai,*
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015 175

Körösényi dániel
Alister E. McGrath: *Meghökkentő értelem – A valóság értelmezéséről, tudományról és hitről,* ford. Nádasdi Nóra, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016 180

Popovics Judit
Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás,* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2015 183

CONTENTS

Monika Frazer-Imregh
Studying Plotinus' Works in Renaissance Italy 7

Vera Schiller
Memories of Submerged Cultures — Aeons of World History 20

Eszter Miklós
Comparison of Basque and Transylvanian Witch Trials in the 16th–17th Centuries . . 29

Attila Buda
The Parish Church of Fót in the Light of Sources 45

Anna tüskés
Architectural Structures, Sculptural and Decorative Elements of the Parish Church, Fót . . 65

János Iványi
History of the Construction of the Queen of Heaven Church of Újpest 74

Miklós Vassányi
The Careful Copernicus 110

SZÁMUNK SZERZŐI

Bakos Áron MA (1988), PhD-hallgató, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, bakosaron@gmail.com

Buda Attila MA (1953), művelődéstörténész, ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúrtudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtárának nyugalmazott vezetője, buda.attila@gmail.com

Frazer-Imregh Monika PhD (1966), reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék, imreghmonika@gmail.com

Iványi János MA (1949), Csonka Pál-emlékéremmel kitüntetett építészmérnök, az Újpesti Városvédő Egyesület tagja, Újpest városrész építészeti-mérnöki örökségének, kutatója merikon@t-online.hu

Miklós Eszter BA-hallgató (1991), KRE Művészettudományi és Szabadbölcsészeti Intézet, miklos.eszter@hotmail.com

Schiller Vera PhD (1950), ókortörténész, vallástörténész SOTE (Semmelveis Egyetem) nyugdíjas oktatója, schillervera@freemail.hu

Tüskés Anna PhD (1981), irodalomtörténész, művészettörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tuskes.anna@btk.mta.hu

Vassányi Miklós PhD (1966), filozófus, KRE BTK Szabadbölcsészet Tanszék, vassanyi.miklos@gmail.com

Frazer-Imregh Monika

Plótinos műveinek tanulmányozása a reneszánsz Itáliában

A Plótinos-kéziratok Itáliába kerülése és terjedése

Teljes kiadású Plótinos-másolatok már jóval Bizáncnak a törökök által való elfoglalása előtt, a XV. század elejétől fogva keringtek Itáliában: egy Vicenza püspökének, egy másik a firenzei San Marco kolostor prokurátorának tulajdonában volt, mely a jelenlegi *Laurentianus 85, 15*-ös kódex. Egy harmadikat Giovanni Aurispa hozott Bizáncból Bolognába (további 237 kódexszel egyetemben), amely később szintén Firenzébe került, s valószínűleg ez a mostani *Laurentianus 87, 3*-as, amelyre aztán Ficino jegyzi fel szövegjavításait, bár ez az azonosítás nem bizonyított.[1]

Mindenesetre az *Enneades* Firenzében már jelen volt, s egy további példány került Palla Strozzi birtokába, aki ugyan Firenzében szerzi be e kódexet, 1462-ben azonban száműzetésben hunyván el[2] a padovai Santa Giustina kolostorra hagyja egyéb kincseivel együtt. Tehát amikor Ióannés Argyropulos 1441-ben Palla Strozzi padovai házába költözik, hogy Simplikios *Physika-kommentárjai*t másolja Strozzinak, a Plótinos-kötet már ott van. Ez azért különösen fontos, mert amikor Argyropulos 1457-ben Firenzében tanítani kezd, plótinosi szövegeket használ fel előadásaiban.

Plótinos iránt tehát már jóval Marsilio Ficino (1433–1499) előtt, és tőle eltérő környezetben is felébredt az érdeklődés. Ióannés Argyropulos (1415–1487) pedig már Firenzében, a *Laurentianus 87, 3*-ról másolta a ma *Parisinus Graecus 1970*-ként ismert kódexet, méghozzá rendkívüli éleslátásról tanúskodó javításokkal.

Garin szerint a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem Ficino szövegjavításai a korábbiak, hanem Argyropuloséi, hiszen Ficino csak 1480 után fogott neki a plótinosi corpus latinra fordításának. Ezzel szemben a görög származású filológus firenzei oktató tevékenysége, a görög filozófia szerelmesei előtt szabadon nyitva álló előadásai nagyban hozzájárultak a Plótinos iránti érdeklődés megnövekedéséhez és széles körűvé válásához. Állítását azzal támasztja alá, hogy 1457-ben Marsilio Ficino még nem tudott olyan jól görögül, hogy filozófiai szövegeket olvasson, sőt Platóntól is csak a már meglevő latin fordításokat ismerte, s korántsem a teljes életművet. Argyropulos viszont, jóllehet Aristotelést adott elő, lelkes csodálója volt Platónnak és a platonistáknak.[3]

Kettőjük előtt Plótinos *Enneás*ai itáliai felbukkanásának legelső korszakát Manuel Chrysoloras (1355–1415) firenzei iskolája és az ő tanítványai fémjelzik, még a Velence és Bizánc közötti kapcsolatok gyümölcseként. E tanítványok között

[1] Garin, Eugenio, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano,* Firenze, Sansoni, 1961, 91.

[2] Az Albizzi-féle Medici-ellenes összeesküvés leverése után száműzték Padovába, itt élt 1434-től haláláig.

[3] Uo. 112.

találhatók Giovanni Aurispa, Niccolò Niccoli, Pietro Emiliani, Palla Strozzi és Francesco Barbaro.

A következő korszak kezdetét a ferrara–firenzei egyetemes zsinat (1437–1439) valamint Konstantinápoly eleste (1453) jelzi. A zsinaton Geórgios „Pléthón" Gemistos, Béssarión és Gennadios Scholarios trinitárius szellemű felszólalásaikban a görög filozófusoktól vett érvekkel támogatták meg mondandójukat. Béssarión többször is idézi az V. *Enneas* 1. értekezését *A három eredendő valóságról*. A görög szövegmásolók pedig gyakran emlékeznek meg a Plótinos-szövegek végén hazájuk elveszítéséről, a fáradalmakról és a nélkülözésről, amelyet el kell szenvedniük.

Miközben Béssarión Velencét szeretné megtenni a görög bölcselkedés örökösének és végső menedékének, s az *Enneas*ok számos példánya, sőt sok fontos florilégium is az ő olvasatának nyomait viseli, az új művelődés követői – fejedelmek, királyok és tudósok – élnek az alkalommal, és megrendelik, illetve beszerzik a saját teljes Plótinos-kéziratait.

Természetesen itt a Velence és Firenze közötti területről, Rómáról és a hozzájuk kapcsolódó kultúrkörökről van szó: a megrendelők között találjuk Federico da Montefeltrót, Mátyás királyt, Angliában pedig William Grocynt, Angelo Poliziano tanítványát. Plótinos másolói a következők: Ióannés Skutariótés Béssarión és a Mediciek (vagyis Ficino) számára, a görög Dániel Montefeltro számára, Démétrios Tribólés pedig ismét Béssarión és Mátyás példányait készítette el; valamint tudunk még Apostolisról és Ligizosról.

Ficino keze nyomát nem csak két teljes kiadású Plótinos-kéziraton találjuk meg, hanem jelentősnek mondható florilégiumokon is. Tudjuk, hogy Giovanni Pico della Mirandola is rendelkezett egy teljes példánnyal, Polizianóé pedig a jelenlegi *Regensis Graecus 97*-es volt, míg Giorgio Valláé a mai *Octobonianus 371*-es. A magyarországi, Corvin Mátyás számára készített Plótinosról Huszti József és Klaniczay Tibor számolnak be részletesebben.[4] Ez a Corvina egyébként a jelenleg Münchenben őrzött *Graecus 449*-es.[5]

Beszédesek az elterjedést illető időpontok is: 1460 körül hét Plótinos-kézirat talál gazdára, míg Ficino hatalmas munkájának, a kommentárokkal ellátott latin nyelvű teljes fordításnak az 1492-ben nyomtatásban való megjelenése egyszerre jelzi a kéziratok korának végét és a Ficino átültette Plótinos két évszázados diadalának kezdetét.

[4] Huszti József, „Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino", *Giornale Critico della Filosofia Italiana* XI, 1930, 1–37, 135–162, 220–236; Klaniczay Tibor, *Mattia Corvino e l'umanesimo italiano*, Accademia Naz. Dei Lincei, Roma 1974.

[5] *Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus,* hrsg. von Claudia Fabian und Edina Zsupán, OSZK, Budapest, 2008, 151 p.

Plótinos tanulmányozása és visszhangja – Pléthón, Argyropulos, Béssarión, Ficino, Poliziano és Pico

Jóllehet Plótinosnak az 1430-as évekre tehető első megjelenése Itáliában nem váltott ki nagyobb kulturális visszhangot, a firenzei zsinat után a bizánciak teoretikus vitáinak köszönhetően hatása egyre jelentősebb lett. Béssarión a kódexekkel kapcsolatban fejt ki jelentős tevékenységet, Gemistos Pléthón pedig személyes varázsával izzítja fel még jobban az Itáliában felébredt érdeklődést a platonista teológia iránt. Firenzében Pléthón az, aki Cosimo de' Medicit arra buzdítja: váljék egyfajta platonista megújulás előmozdítójává, tegye Firenzét egy újabb kori Platónopolisszá.

Mindazáltal a döntő lökést Plótinos megismeréséhez nem Pléthón vitái és nem az akkor még görögül nem tudó Marsilio Ficino adják meg, hanem egy szintén bizánci professzor, aki nagy hatással volt tanítványaira: Ióannés Argyropulos. Mint említettük, a Padovába száműzött Medici-ellenfél, Palla Strozzi házát látogatta 1444-ig, aki ugyanolyan lelkes híve volt a görög tanulmányoknak, mint ellenségei. A bizánci mester hazája elvesztése[6] után Itáliába visszatérve 1457-ben kezdi meg a tanítást Firenzében, tanítványai között ott vannak Pietro és fia Lorenzo de' Medici, Angelo Poliziano. Később Johann Reuchlin és (valószínűleg) Leonardo da Vinci is a tanítványai lettek.[7]

Az a csodálatos párhuzam, mely szerint Argyropulos ugyanazt a hagyományozó tevékenységet folytatta az Aristotelés-kutatásban (fordítások, antik forrásokra támaszkodó kommentárok), mint Ficino a platonizmusében, annyira lenyűgöző volt, hogy még a legélesebb szemű kutatókat is megtéveszthette, mint például Paul Henryt. Kristeller azonban kutatásai alapján rámutat arra, hogy 1460-ban Ficino még igen messze állt attól, hogy *alter Plato* lehessen, ahogy ezt Paul Henry monumentális munkájában, az *Études plotiniennes* második kötetében feltételezi,[8] hiszen csupán 1462-ben kapja Cosimo de' Medicitől a megbízást (a Careggiben levő villával egyetemben), hogy néhány görög kézirat birtokában magát a platonikus filozófiának szentelje. És csak 1463-ban fog hozzá a Hermés Trismegistos-szövegek, 1464-ben pedig Platón tíz dialógusa fordításának. Ficino maga emlékezik meg erről a Plótinos-fordításához írott bevezetésében, s azt is megemlíti, hogy Cosimo, aki még éppen megéri a fentiek lefordítását,[9] Plótinos latinra ültetésére nem kérte őt fel, még ha esetleg szándékában állhatott is ez.[10]

A kódexek tanúságai szerint tehát Ficino a Hermés-szövegek fordítását 1463 áprilisában fejezte be – állapítja meg Kristeller – és csak azután kezdett hozzá Platón

6 1453-ban a törökök elfoglalják Bizáncot.

7 Deno John Geanakoplos, *Leonardo Da Vinci attending lectures by Argyropoulos in Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches,* Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1989, 156.

8 Paul Oskar Kristeller, *Studies in Renaissance Tought and Letters,* Roma, Ed. Storia e Letteratura, 1956, 197.

9 Cosimo de' Medici 1464-ben hunyt el.

10 Ficini *Opera,* Ex Officina Henricpetrina, Basileae, 1576, II. 1537.

párbeszédeihez; azaz platonizmusa valójában a hermetikus szövegek gyűjteményének felfedezésével indul. A hermetikus iratok fordítása példa nélküli népszerűségre tett szert (mellesleg ez volt Ficino első nyomtatásban megjelent munkája): alig több, mint húsz év alatt hét kiadást ért meg.[11]

Argyropuloshoz visszatérve, valójában neki és az őt látogató körnek köszönhető az 1450-es évek Firenzéjében a görög bölcselet tanulmányozásának felvirágzása. Jóllehet az egyetem vezetésének rendeletei Aristotelés kommentálását írják elő neki, előadásaiban gyakran védi meg Platónt Aristotelés érveivel szemben és számos alkalommal hivatkozik Numéniosra és Plótinosra is. Bár a hivatalos oktatás keretein belül nem teheti, magánóráin többek között a *Menón*t olvassa tanítványaival, ahogy erről egyik hallgatója, Pier Filippo Pandolfini élénk beszámolója tanúskodik.[12]

Az 1457-től 1460-ig terjedő időszak Ficino számára még a felkészülés, az érlelődés korszaka, tehát az akkor már híres Argyropulos tanítása, ha közvetetten is, rá is hatással volt. Argyropulos firenzei működése nem hogy nem állt szemben a Medici-barát platonikusok eszményeivel és terveivel, hanem nagyban segítette a Pléthón által javasolt platonista megújulást. Plótinos megismerésének is Argyropulos volt az egyik fő előmozdítója: szorgalmasan másolta az *Ennea*sokat, és kiválóan állította helyre annak szövegromlásait.

Az egyik legbeszédesebb jele annak, hogy ebben az időszakban nem annyira Ficino, hanem Argyropulos lehetett *alter Plotinus* az, ahogyan a tizenkilenc éves Angelo Poliziano megemlékezik görög tanáráról egyik epigrammájában:

> Amennyire a szomjas szarvas örül a forrás hűs vizének […], amennyire a méhek a kert virágainak […] , amennyire a cikázó fecskék a tavasznak, annyira örvend most a Múzsák minden követője, és mi a legjobban, hogy hírül adták visszatértedet

– írja.[13] A vers egy pontján a Porphyrios Plótinos-életrajzában szereplő hexameterekből vett, a delphoi jósda által Plótinos lelkéről adott válaszban szereplő képeket használja fel Argyropulos jellemzésére:

> Te elméddel eloszlatod szemünk elől a homályt és a ködöt. Most szerencsétlenül bolyongunk a meredek ösvényeken; és így vakon nem találhatjuk meg a helyes élet nagyívű útját az emberi ostobaság és a pletykás tömeg közepette, ha te, atyánk, kézen fogva nem vezetsz bennünket az igaz útmutatások lámpásait meggyújtva.[14]

[11] *Pimander* címen jelent meg, az első kiadás megjelenésének éve: 1471.

[12] Ld. Garin, i. m., 118–119.

[13] Poliziano, *Epigrammi greci,* ed. Ardizzoni, «La Nuova Italia», Firenze 1951, 9–11, 49–50. Az itt közölt részletek saját fordításaim.

[14] Uo.

Az Amélios kérdésére (hogy hová jutott Plótinos lelke) adott delphoi válaszban Plótinos földi útjának leírásában hasonló képeket találunk a helyes életvezetésről, a homályról és a szellem útmutató fényéről:

Még idelent, mikor egyre a lét vérszomjas erőit
s mind a nehéz gyönyörök mocsarát kikerülni siettél,
küzdve hab és hullám tetején oly gyakran a boldog
lények a cél nem messzi tüzét feltárva üzentek.
Tért hamis útra a lelked akár, mindegyre, hogy ismét
Visszatalálj ama körbefutó örök égi körökhöz,
ők, a haláltalanok fedték fel előtted az isten
útjait, és ragyogó sugarakkal üzentek a mennyből,
csakhogy az éji homály fátyolszerű árnyain átláss.
Súllyal a szellemedet nem igázta le álom egészen,
ám ama fojtogató béklyót leszakítva magadról
sok gyönyörűt láttál…[15]

Kifejezésbeli egyezés is igazolni látszik azt, hogy a delphoi hexameterek szolgáltak előkép gyanánt Poliziano verse számára: „νόῳ βλεφάρων ἀχλύν" – szerepel nála, Porphyriosnál: „ἀλλ᾽ ἄρ᾽ ἀπὸ βλεφάρων πετάσας κληῖδα βαρεῖαν \ ἀχλύος…".

Összefoglalva tehát, nem Ficino volt az, aki elindította Plótinos visszatérésének folyamatát, ő csupán 1460 után kapcsolódott be ebbe. Az *Enneades* fordításának megkezdése előtt Lucretiust kommentálta, az Orpheus, Pythagoras és Zoroaster követőitől fennmaradt emlékeket tanulmányozta, magába szívta a hermetizmus eszméit, és latinra ültette Platón összes műveit. Mindezekről ő maga is megemlékezik a Plótinos-fordítás előszavában. Platón műveit egyébként 1462-ben kapja meg Cosimótól és Angelo Bencitől két kódexben; Hermés könyveit néhány hónap alatt fordítja le 1463 elején, s ugyanezen év májusában már hozzáfog Platónhoz – az életmű átültetését 1469 táján fejezi be.

A plótinosi-porphyriosi *opus* fordítása és kommentálása későbbi munkája: 1484-ben kezdi el, és a fordítással 1487 februárjára készen is van. Már csak a kommentálás maradt hátra, amit 1490 augusztusára végez el.[16]

Mindazonáltal nem vonható kétségbe az a tény, hogy Ficino már korábban is olvasta és tanulmányozta az *Enneások*at. Kiderül ez abból, ahogyan Plótinos tanításait a saját *Theologia platonica*-ja kidolgozásában felhasználja, melyet érlelődésének hosszú évei alatt, 1469-től 1474-ig állít össze. Plótinos teljes mértékben jelen van kisebb lélegzetű írásaiban is, a levélként elküldött apróbb értekezésekben szintúgy, mint a platóni *Lakomá*hoz írott kommentárjában. Ám csupán az 1484-től 1487-ig terjedő időszak az, amikor az *Enneasok*on végzett munka végképp beszippantja.

[15] Porphyrios, *Plotini vita,* 22. c. 31–42. sor. Ford.: Mezei Balázs.

[16] Kristeller, *Supplementum Ficinianum,* Firenze, Olschky, 1937, CXXVI–CXXVIII, CLVII–CLIX.

Teljesen átadja magát a fordításnak, nem válaszol többé a levelekre, semmi mással nem foglalkozik.

Az 1480-as évek előtt Plótinos neve Ficinónál mindig másokéhoz kapcsolódik (így a *Theologia platonicá*ban is), mint a platóni tanítások áthagyományozóinak és továbbépítőinek egyike, mint a számos idegenbe szakadt akadémia egyikének vezetője – s legtöbbször Prokloshoz, Numénioshoz, Hégésiashoz társítva fordul elő. Amikor végül a fordítás során a lehető legmélyebben megismerkedik Plótinos tanításával, ez a tudás egy immár megszilárdult hermetista szemléletbe ágyazódik. Nem pusztán a *Poimandrés*ben foglalt szövegek eszméit teszi magáévá, hanem Lullus és Arnaldo di Villanova kutatásait és tanait is, melyeket a *Picatrix* bonyolult szövedékében adnak tovább. Az asztrológiában is folytatja a feltehetően a bolognai orvosi egyetemi évei alatt megkezdett tanulmányait.

Miközben az *Enneades*hez készíti a kommentárokat, a következő szerzők fordításával is foglalkozik: Iamblichosszal és Psellosszal egyrészről, Pseudo-Dionysios Areopagitésszel másrészről. A modern tudomány által a mai napig furcsállt művét, a *De vita coelitus comparandá*t,[17] 1489-ben mint a IV. *Enneas* 3. könyvének *argumentum*át készíti el, amit az is bizonyít, hogy az 1490-ben Ficino íródeákja, Lukas által Careggiben másolt Plótinos-kódexben[18] a IV. *Enneas* 3. értekezésének 11. fejezete mellett ott szerepel a *De vita* harmadik könyve mint kommentár. Plótinos-magyarázatainak sorában fel-feltűnnek az asztrológiai jellegű kifejtések, tehát az a Plótinos, amelyet Európa a XVI. és a XVII. században Ficino révén megismer, a metafizikai irányultságot tekintve tele van ezoterikus elemekkel. Jóllehet a kommentár valóban (és nyilvánvalóan) Ficino gondolati „ízlésvilágát" tükrözi, azért arra emlékeznünk kell, hogy Porphyrios szerint Plótinos idősebb korában kezd el foglalkozni az asztrológiával, és nem is ítéli el magát a tudományt, az „asztrológusok írásaiban található alaptalan állításokat" azonban cáfolta.[19] Az már egy másik kérdés, hogy e neoplatonista-hermetista táptalajon a cambridge-i platonisták s a Traherne-hez hasonló metafizikus költők s végül a német romantikusok milyen felhangokat adnak e meditatív, a végső dolgok szemlélését s az Istennel való egyesülést célul kitűző filozófiának.

Ficino a Plótinos-fordításához írt bevezetőjébe szőtt visszaemlékezésében megírja, hogy amikor az alig huszonegy éves, de már Itália-szerte ünnepelt filozófus, Giovanni Pico della Mirandola 1484-ben Firenzébe érkezik, s személyesen is találkoznak, mintegy természetfeletti sugallatból rögtön Plótinos fordítására buzdítja. Az időpont azért is jelentős, mert éppen ekkor jelent meg nyomtatásban Ficino latinra fordított teljes Platón-kiadása. Az ekkor ötvenegy éves Marsilio ebben égi jelet lát:

[17] *Hogyan nyerhetünk életet az égtől?* – Ez a *De vita libri tres (Három könyv az életről)* című művének harmadik könyve.

[18] Ez a *Laurentianus 82, 15*.

[19] Porphyrios, *Plotini vita,* 15. c. Magyarul in: Plótinosz, *Az Egyről, a szellemről és a lélekről,* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986, ford.: Horváth Judit és Perczel István, 369.

> Úgy tűnik, az ég akaratából történt, hogy éppen akkor, amikor Platón mintegy újjászületett, a jeles Pico, akinek születésekor a Szaturnusz a Vízöntőben volt, miként harminc esztendővel azelőtt az én születésemkor is, s aki épp azon a napon érkezett Firenzébe, amikor Platón-fordításom a nyomdából kijött, a kiváló Cosimo Plótinos fordítására vonatkozó óhaját, mely számomra teljesen ismeretlen volt, neki azonban az ég sugallta, számomra is csodás módon kifejezte.[20]

Ficino szerint tehát az isteni gondviselés rendelkezik úgy, hogy a vele rokon lelkű Pico (akinek születési *radix*ában, azaz horoszkópjában a Saturnus ugyanúgy a Vízöntőben állt, mint Marsiliónak) az immár halott Cosimo helyett, de az ő eredeti szándékát „tolmácsolva" kérje fel őt arra, hogy Plótinost a csupán latinul olvasó közönség számára is hozzáférhetővé tegye. Így Platón után Plótinost, azaz „a Plótinos képében beszélő Platónt magát"[21] kell fordítania. Mindez azért bír nagy jelentőséggel Ficino számára, mert ebben egyfajta folytonosságot lát, s az isteni gondviselés akaratát, amely

> mindenkit a saját tehetsége szerint kíván csodálatos módon maga felé fordítani, és ezért úgy rendelkezett, hogy egyfajta jámbor, *pia philosophia* [vallásos filozófia] szülessék meg a perzsák között Zoroasterrel és az egyiptomiak között Hermés Trismegistosszal, mely lényegét tekintve egybehangzó, hogy aztán a thrákoknál Orpheus és Aglaophémos alatt táplálkozzék, majd Pythagoras alatt serdüljön fel a görögöknél és az itáliaiaknál, hogy végül az isteni Platón által tökéletesedjék Athénban.[22]

Tehát Platónnal lezárult az isteni misztériumok kinyilatkoztatásainak sora, méghozzá a régi bölcsek szokása szerint hol matematikai számok és alakzatok, hol pedig költői képek leplébe rejtve. Plótinos volt Ficino szerint az első és az egyetlen, aki végre megfosztotta a theológiát az őt beburkoló leplektől, és ezáltal isten segítségével a régi arkánumok mélyére hatolt.

Egyszóval Ficino Plótinosban Hermés és Zoroaster, Orpheus és Aglaophémos, valamint Pythagoras és Platón művének folytatóját látja; olyasvalakit, aki szigorú filozófiai nyelvre tudta lefordítani az ő képeiket. Azonban éppen ez az extrém szigorúság, a lecsupaszított szűkszavúság, amelyhez a gondolatok bősége és a hordozott értelem hihetetlen mélysége járul, teszi szükségessé a kommentálását:

[20] *Divinitus profecto videtur effectum, ut dum Plato quasi renasceretur, natus Picus heros sub Saturno Acquarium possidente, sub quo et ego similiter anno prius trigesimo natus fueram, ac perveniens Florentiam quo die Plato noster est editus, antiquum illud de Plotino herois Cosmi votum mihi prorsus occultum, sed sibi caelitus inspiratum, idem et mihi mirabiliter inspiraverit.* Ficini, *Opera,* II, 1537.

[21] *Platonem ipsum sub Plotini persona loquentem*.

[22] *Omnes pro singulorum ingenio ad se mirabiliter revocare volens ordinavit, ut pia philosophia nasceret sibimet consonam inter Persas cum Zoroastro et inter Aegyptios cum Mercurio, nutrietur deinde apud Thraces sub Orpheo atque Aglaophemo, adolesceret quoque mox sub Pythagora apud Graecos et Italos, tandem vero a Divo Platone consummaretur Athenis.* Ld. Uo.

> […] mind szavainak hihetetlen tömörsége, mind bölcs meglátásainak sokasága és értelmük mélysége nem pusztán fordítást, hanem magyarázatokat is igényel.[23]

A *pia philosophia* e láncolatával (mely egy folytonos és örök platonista értelmezésnek fogható fel) az aristotelési skolasztikát állítja szembe, amely szerinte Averroeséhez hasonló hitetlenséget eredményez. A platonista értelmezés azonban állandó visszacsatlakozásként értendő az elsődleges hermési kinyilatkoztatáshoz, amely a lélek isteni és halhatatlan természetének témájára irányul. Plótinos magyarázatai áttetszővé teszik e tudást, olyan rejtélyes archetípussá, amelyet megfosztott költői öltözetétől, s amelyet Ficino ismét igyekszik formákba öltöztetni, hogy könnyebben megközelíthetővé tegye.

Ficino Plótinos-képe

Azt, hogy miként vélekedett Ficino Plótinosról illetve Plótinos és Platón viszonyáról, s miként kell elképzelnünk azt, hogy Platón Plótinos személye által szól újra hozzánk, az 1492-ben nyomtatásban is megjelent fordítás már idézett bevezetésének következő részletei mutatják meg:

> Akár úgy van, hogy Platón Plótinos személyében öltött új életet, amit a pythagoreusok nyomán könnyen elhihetünk; akár úgy, hogy ugyanaz a daimón segítette előbb Platónt, majd később Plótinost, amit mindenki nyilvánvalónak tart a platonisták közül: teljességgel ugyanaz az ihlető szellem szól Platón és Plótinos száján keresztül. Azonban Platónt eltöltve gazdagabban áramlik ki a szellem, Plótinosból pedig fenségesebben; […], néha szinte mélyebbre hatóan.[24]

Tehát szó sincs arról, hogy Ficino szerint Plótinos mechanikusan és önállótlanul ismételgetné Platón tanait, aki így mintegy „álarc mögül" beszélne; Plótinos eredeti, hiteles. Külön hangsúlyozza Ficino, hogy Plótinos tanítását semmivel sem könnyebb megérteni, mint Platónét. A különbség kettejük előadásmódja között inkább az, hogy míg a legvégső dolgokat Platón nem fedi fel nyíltan – csupán homályos célzásokkal és utalásokkal mintegy képekbe burkolja a róluk való tudást (s persze mindezt tetszetős irodalmi keretbe foglalja), Plótinosnál nincsen semmiféle köntörfalazás, ő a tanítványok kérdéseire válaszolva közvetlen módon fedi fel, amit tud –

[23] *[…] ob incredibilem cum verborum brevitatem, tum sententiarum copiam sensusque profunditatem, non translatione tantum linguae, sed commentariis indiget.* Ld. Uo.

[24] *Sive enim Plato quondam in Plotino revixit, quod facile nobis Pythagorici dabunt; sive Daemon idem Platonem primum afflavit, deinde vero Plotinum, quod Platonici nulli negabunt: omnino aspirator idem os Platonicum afflat atque Plotinicum. Sed in Platone quidem afflando spiritum effundit uberiorem, in Plotino autem flatum augustiorem, ac ne augustiorem dixerim, saltem non minus augustum, nonnunquam ferme profundiorem.* Ficini, *Opera,* II, 1548.

szavakkal (és néha képekkel) próbálván megközelíteni azt a végső valóságot, ami az emberi kifejezés számára hozzáférhetetlen. Ehhez nehézségként járul hihetetlen tömörsége (merthogy nyelve hemzseg az elliptikus szerkezetektől, amelyeket a fordítónak muszáj valahogy kiegészítenie, hogy a mondat érthető legyen) – aki próbálta már Plótinos bármely értekezését az anyanyelvén visszaadni, tudja, miről van szó.

> Tehát ugyanaz az isteni erő árasztja mindkettőjükön keresztül az emberi nem számára a szent isteni titkokat, s mindkettőjük rendkívül kifinomult érzékekkel rendelkező fordítót kíván meg, aki az előbbinél a képek lepleinek kibontásához fog hozzá teljes erővel, az utóbbinál viszont egyrészt a mindenütt jelenlevő titkos értelem kifejezésének feszül neki, másrészt igyekszik a lehető legrövidebben mindezt előadni.
> […] Ám az ő rejtélyeinek értelmezésében bárcsak jelen lenne Porphyrios, Eustochios vagy Proklos segítsége, akik Plótinos könyveit elrendezték és magyarázták![25]

S ez nem elég: Plótinos megértéséhez az érzékek és a hétköznapi gondolkodás segítségével nem juthatunk közelebb; csupán ha felemelkedünk arra a szintre, ahonnan – az anyagi világ hívságaitól elszakadva – Plótinos szemlélte a létezőket. Így, elménket a korlátainktól és kötöttségeinktől megszabadítva pillanthatjuk csak meg azt a látványt, amelyet Plótinos folyamatosan szemlélhetett; ezért mondták róla kora filozófusai, hogy ő nem lélek (*animus,* ψυχή), hanem értelem (*intellectus,* νοῦς).

Ez a megkülönböztetés főként azért érdekes, mert Plótinos ontológiai rendszerében is értelmezhető: az emberi lélek egylényegű a világlélekkel, mintegy abból szakadt ki; a világlélek pedig két irányba mozog: egyrészt az értelem felé fordul, hogy onnan az ideákból és *logos*okból részesüljön, másrészt teremteni akarván leszáll az anyagba, hogy a földi világban megnyilvánuljon. Az emberi lélek feladata, hogy tökéletesedve, az anyag sarától megszabadulva visszafelé, forrása irányába igyekezzék, s ehhez előbb a lélek, majd az értelem dolgait kell szemlélnie, hogy végül még a gondolatoktól is megszabadulva, lecsendesített tudatállapotban az Egy számára teljesen megnyílva befogadhassa azt, s vele egylényegűvé váljék.

Porphyrios életrajza szerint Plótinos teljesen az értelem felé fordulván közelebb állt a szellemi világhoz, s folytonos kutatással töltötte napjait:

> Csak a szellemre figyelt, és mindnyájunk csodálatára mindvégig kitartott ebben. Előbb elvégezte magában a vizsgálódást, és csak azután foglalta írásba, amire jutott; ily módon csak sorban leírta, amit a lelkében rendbe rakott, akárha

[25] *Idem itaque numen per os utrumque humano generi divina fundit oracula, utrobique sagacissimo quodam interprete digna, qui ibi quidem in evolvendis figmentorum incumbat involucris, hic vero tum in exprimendis secretissimis ubique sensibus, tum in explanandis verbis quam brevissimis diligentius elaboret. […] Atqui utinam in mysteriis huius interpretandis adminiculum Porphyrii, aut Eustochii, aut Procli, qui Plotini libros disposuerunt atque exposuerunt, nobis adesset.* Uo.

> könyvből másolná. Ha beszélgetett valakivel, a folyamatos beszélgetés közepette is folytatta vizsgálódását, ily módon eleget tett a társaság kívánalmainak, ugyanakkor pedig elméjében egy pillanatra sem szakadt el vizsgálódása tárgyától. Beszélgetőtársa távoztával azután, anélkül, hogy újra átnézte volna a leírtakat […], ott folytatta, ahol abbahagyta, mintha nem is szakította volna félbe arra az időre, amíg beszélgetett. Így azután egyszerre volt önmagában és együtt másokkal. Önmaga felé forduló éber figyelméből legfeljebb alvás közben engedett, az alvás idejét viszont megrövidítette a szegényes táplálkozás […], valamint az, hogy folytonosan a szellem felé fordult."[26]

Így értendő tehát, hogy filozófus kortársai őt nem *animus*-nak, hanem *intellectus*-nak nevezték. A fordítás során felmerülő nehézségek leküzdésében szívesen venné Ficino, ha tanácsot kérhetne a Plótinos szövegeit rendező Porphyriostól, a tanítvány Eustochiostól és a magyarázatokat készítő Proklostól. Fura, hogy a tanítványok közül Eustochiost és nem Améliost említi az életrajzíró Porphyrios mellett, holott a *Vita*-ból egyértelműen kiderül, hogy Amélios volt a legszorgalmasabb tanítvány, aki már Porphyrios megjelenése előtt készített jegyzeteket Plótinos előadásain, s ezekből később kb. száz könyvet állított össze.[27] Eustochios az az orvos-tanítvány volt, aki betegségében a mestert haláláig gondozta, s utolsó mondatát továbbadta az utókornak: „Igyekezzetek visszavezetni a bennetek levő istent a mindenségben levő istenihez!"[28] (Ficino atyja a Mediciek háziorvosa volt, sőt ő maga is orvosként praktizált, talán ez volt az oka e választásának.)

Minthogy efféle segítségre nem számíthat, az isteni sugallatban reménykedik: ez még hathatósabb támogatást jelentene. Végül buzdítván magát, hogy végre lásson munkához, bibliai idézetet parafrazálva Platón és Plótinos viszonyát az Atya-Fiú viszonnyal állítja párhuzamba.

Ficino kommentárja

Garin[29] és Kristeller[30] is felhívják a figyelmet arra, hogy Ficino Plótinos-kommentárjában milyen erősen eltolódik a hangsúly egy olyan kimondottan ezoterikus irányba, ami magukról a plótinosi szövegekről nem mondható el. A kutatás középpontjában itt már nem annyira az Egy, hanem az emberi lélek áll, méghozzá annak halhatatlansága. Az egyéni értelem mibenlétével kapcsolatban Ficino a következőképpen veti össze Alexandros és Averroes nézeteit Plótinos tanításával:

[26] Porphyrios, *Plotini vita*, 8. c. Magyarul in: Plótinosz, *Az Egyről, a szellemről és a lélekről,* 363.

[27] Ld. Uo. 3. c. 356–357.

[28] φήσας πειρᾶσθαι τὸν ἐν ὑμῖν θεὸν ἀνάγειν πρὸς τὸ ἐν τῷ παντὶ θεῖον. (Saját fordításom.) Uo. 2. c.

[29] Ld. id. műve 106–107.

[30] Paul Oskar Kristeller, *Otto pensatori del Rinascimento italiano,* trad. it. R. Federici, Ricciardi, Milano–Napoli 1970, 148–149.

> Alexandros megegyezik abban Plótinosszal, hogy az egy értelem mellett nekünk is számosat tulajdonít, abban viszont eltér tőle, hogy e sok értelemről azt mondja, hogy halandók. Averroes pedig abban ért egyet Plótinosszal, hogy az egész értelmet halhatatlannak mondja, míg abban különbözik tőle, hogy azt állítja: ez az értelem egy bennünk. Fogadd el hát Alexandrostól az emberi értelem sokaságát, Averroestől pedig az egész értelem halhatatlanságát, s előtted áll teljes egészében Plótinosunk véleménye.[31]

Jóllehet Ficino semmiben nem mond ellent a plótinosi tanításnak, mégis az *Enneades*-hez készített kommentárjaiban valójában saját filozófiáját adja elő, természetesen plótinosi talajba ágyazva. Terjedelemben is túltengenek nála a mágikus és az asztrológiai témák, s bár Plótinos is írt élete végén egy ilyen témájú traktátust, melynek Porphyrios az „Περὶ τοῦ εἰ ποιεῖ τὰ ἄστρα" (Hatnak-e a csillagok?) címet adta, és a II. *Enneas* harmadik értekezéseként illesztett be, ebben Plótinos elhatárolódik az asztrológiától – elismeri, hogy az égitesteknek van lelke, mivel mozognak, ám kijelenti, hogy nincsen hatásuk az egyén sorsára, mert az irracionalitást hozna a világlélek mozgatta tökéletes világba.

Ficino Plótinos legjelentősebb szövegeihez csupán sommás megjegyzéseket fűz, a bolygókról és a sorsról viszont kiterjedt eszmefuttatásokat iktat be; így nála nem annyira az Egyről és a belőle kiinduló valóságokról olvashatunk, hanem mágiáról, asztrológiáról, alkímiáról és a daimónokról.

Ekképpen – olykor csodálatos képeket és igen éleslátó elemzéseket beleszőve – inkább e tárgyak középkori irodalmának áttekintését kapjuk Albumazartól Lullusig, aminek viszont nem mindig van sok köze Plótinos legmélyebb ihletéséhez. E kései műve tehát még saját életművétől is eltér némileg: a *Lakoma*-kommentár (1469) és a *Theologia platonica* (1469–1474) még sokkal közelebb álltak az 1460-as és '70-es évek platonista fellendüléséhez. Ezért fontos figyelembe vennünk, hogy milyen munkák közé illeszkednek e művek: a *Lakoma*-kommentár a *Hermés-könyvek* átültetése és a Platón-fordítások után készül, s azt se feledjük, hogy attól fogva, hogy Ficino megtanul görögül, már Plótinosszal is ismerkedik.

A *Theologia platonica* címében Proklos egyik művére utal, nyilván nem véletlenül. Proklos is magán viseli Jamblichos hatását, neki is vannak írásai (ha nem is maradtak mind fenn hiánytalanul) a kaldeus filozófiáról, Orpheus theológiájáról, a hieratikus művészetről, amelynek Ficino az általa készített fordításban a következő címet adta: *De sacrificio et magia*. Proklos is írt tíz könyvet Orpheus, Pythagoras és Platón egyezéséről a kaldeus orákulumokkal. Ficinóban idősebb kortársa, a firenzei zsinat után Itáliában maradt görög Geórgios Gemistos Pléthón (1355–1452) írásai-

[31] *Alexander […] in hoc convenit cum Plotino, quod praeter unum intellectum multos quoque nobis attribuit, discrepat vero quod hos multos asserit esse mortales. At Averrois cum Plotino consentit, intellectum omnem asserens esse immortalem, dissentit vero dum unum nobis assignat. Tu vero accipe ab Alexandro quidem numerum intellectus humani, ab Averroe vero immortale omnis intelligentiae munus, integramque habebis Plotini nostri sententiam*. Ficini *Opera,* II, 1549–1552.

nak hatására és Proklos műveinek tanulmányozása során alakult ki a *pia philosophia* örök láncolatának eszméje, s szintén Pléthón hatására fordult a kaldeus filozófia, Jamblichos és Psellos felé. Proklosnál a kaldeus orákulumok isteneihez szóló himnuszok közül is olvashatott.

Ez is neoplatonizmus a javából, de már egész más világ, mint Plótinos világa: Plótinosé a theóriáról, a szemlélődésről szól, Jamblichos, Proklos és Psellos írásaiban a praxis is jelentős hangsúlyt kap. Arról, hogy az emberi lény miként kerülhet közelebb az Egyhez, inkább elvi alapon beszél Plótinos. (Bár fentebb láttuk, hogy a *Vita* szerint épp erre buzdítottak utolsó szavai.)

Amikorra Ficino a Plótinos-kommentárok elkészítéséhez jut, már mélyen beleásta magát Jamblichos és Julianus császár írásaiba, Psellosba és Pléthónba, Zoroaster mondásaiba és a *Kaldeus orákulumok*ba. Így mondhatnánk az a paradox helyzet áll elő, hogy Ficino filozófiájában a közvetlen plótinosi hatást nem annyira magában az *Enneades*-kommentárban érhetjük tetten, hanem korábbi műveiben, amikor csak olvasta, de még nem fordította Plótinost; azaz egészen pontosan a *Lakoma*-kommentárban és a *Theologia platonicá*ban.

Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) *900 tézis*e között Plótinostól is szerepel tizenöt, Pico saját fogalmazásában. Miután az általa tervezett filozófiai vitát a pápa betiltotta, s parancsára a 900 tétel kinyomtatott példányait bezúzták (a kiátkozás terhe mellett köteleztek mindenkit a megsemmisítésére), ez nem sok hatással lehetett korára. Azonban más, a tézisekkel egy időben készített műveiben gyakran hivatkozott Plótinosra *(Beszéd az ember méltóságáról, Benivieni neoplatonista versének kommentárja),* a későbbi *Heptaplus – A teremtés hétszeres magyarázata* című művét pedig filozófus barátai egyenesen Plótinos ihlette műnek aposztrofálják.[32]

Visszakanyarodván tehát magához Plótinoshoz: életműve a quattrocento végén visszatér a filozófiai gondolkodás vérkeringésébe, méghozzá az egyedülálló firenzei platonista felvirágzás perspektívájában, mely a későbbi korokon kitörölhetetlen nyomot hagy maga után.

Amint Ficino latin nyelvű Plótinosa nyomtatásban megjelenik (mint említettük, 1492-ben), mohó érdeklődéssel kapnak utána többek között Franciaországban Gaguin, a német fejedelemségekben pedig Reuchlin. A XVI. században öt kiadást ér meg Bázelben a Ficino-féle kommentáros fordítás; utoljára 1580-ban, a görög eredetivel együtt publikálják egy száműzött luccai, Pietro Perna kezdeményezésére.

Ha végigkövetnénk ezen kiadások visszhangjait, nem csupán a platonista körök, hanem a század egész filozófiai életének történetét meg kellene írnunk. S ha a középkorban meg is jelentek a plótinosi témák, csupán átszűrve, módosulva, átalakítva voltak jelen, míg a XV. század az *Enneások* révén a valódi, az élő Plótinost adta vissza a gondolkodásnak, akkor is, ha újabb szűrőkön: Pléthón, Argyropulos és Béssarión, valamint Ficino és Pico olvasatán keresztül.

[32] Ld. Giovanni di Napoli, *Giovanni Pico della Mirandola e la problematica dottrinale del suo tempo,* Desclée et C.–Editori Pontidici, Roma–Parigi–Tournai–New York 1965, 178.

Összegzés

A cikk Plótinosnak a nyugati filozófiai gondolkodásba való visszatérését követi végig, mely Itáliából indult. Az Enneások kéziratai Bizáncból érkeztek Vicenzába, Velencébe, Firenzébe, Bolognába és Padovába a 15. század első felében. Műveinek terjedését a firenzei Manuel Chrysoloras tanítványai mozdították elő, köztük Giovanni Aurispa és Niccolò Niccoli, akik az ókori szerzők latin és görög kéziratainak hatalmas gyűjteményeit hozták létre. Az első tudósok, akik Plótinosról előadtak, a firenzei zsinat (1439) görög küldöttségének tagjai voltak: Gemistos Pléthón, Basilios Béssarión és Ióannés Argyropulos. Mindhárman Itáliában maradtak, vagy visszatértek ide, s Padovában, Firenzében és Rómában oktattak, illetve működtek. A század második felében három jóbarát: Marsilio Ficino, Angelo Poliziano és Giovanni Pico della Mirandola áll annak a tudósokból és költőkből álló körnek a középpontjában Firenzében, akik a platonikusok munkáival foglalkoznak. Pico javasolta Ficinónak, hogy fordítsa latinra Plótinos Enneásait, melyekhez Ficino terjedelmes kommentárt is készít, és 1492-ben ki is ad. Külföldi tanítványaik hazavitték a fordítást és a kommentárt, s rajtuk keresztül terjedtek ezek el egész Európában.

Kulcsszavak
Plótinos, 15. századi filozófia, itáliai reneszánsz, görög kéziratok, újplatonikusok, Ficino, Poliziano, Giovanni Pico di Mirandola

Abstract
Studying Plotinus's Works in Renaissance Italy
This paper sums up the history of Plotinus's return to philosophical thinking in Western Europe, which started in Italy. The manuscripts of the Enneads arrived from the Byzantine Empire to Vicenza, Venice, Florence, Bologna, and Padova in the first half of the 15th century. Plotinus's work was spread by the students of the Florentine Manuel Chrysoloras: Giovanni Aurispa, Niccolò Niccoli and others, who built great collections of Greek and Latin manuscripts by ancient authors. The first scholars who lectured on Plotinus were members of the Greek delegation to the Council of Florence (1439): Gemistus Pletho, Basilios Bessarion, and John Argyropulos. They all stayed in, or returned to, Italy, and were teaching in Padova, Florence and Rome. In the second half of the century three good friends, Marsilio Ficino, Angelo Poliziano and Giovanni Pico della Mirandola, were in the centre of a circle of scholars and poets in Florence who studied Platonic works. Pico suggested to Ficino that he should translate Plotinus' Enneads; the translation was subsequently published in 1492 and included an extensive commentary. Their students then spread the Latin translation and commentary across Europe.

Keywords
Plotinus, 15th century philosophy, Italian Renaissance, Greek manuscripts, Neoplatonism, Ficino, Poliziano, Giovanni Pico di Mirandola

SCHILLER VERA

Elmerült kultúrák emléke – A világkorszakok

Ez a tanulmány a világpusztulással, elsősorban özönvízzel kapcsolatos mítoszokat járja körül. Ezek természetszerűleg tőlünk nagyon távoli időszakra utalnak, korábbira annál, mint amelyikről kézzelfogható adatok maradtak ránk. Ezek a néhány évezreddel korábbi eseményről való híradások, úgy tűnik, nem félelmeken, nem rémképeken alapulnak, hanem valóságos események lenyomatai.

Platón *Timaios*-ából az derül ki, hogy Kritias elmeséli Sókratésnek, valamint az együtt mulató társaság többi tagjának, amit nagyapja hallott Solóntól, aki elismételte azt, amit Sais egy papja mondott neki egyiptomi utazása alkalmával. A történetet tehát a mesélő többszörösen átadás révén adja tovább. Eszerint a Deukalion és Pyrrha nevéhez fűződő vízözön-történet valamint a Hélios fiához, Phaethonhoz fűződő mítosz (aki túl közel vezette a Nap paripáit a földhöz, és ezzel mindent felperzselt, és akit ezért Zeus villámmal sújtott le) egy-egy kataklizma mitikus emléke. Sais papja szerint az emberiséget többször sodorta végveszélybe egy-egy természeti katasztrófa, a vízzel elárasztott föld, vagy az, hogy a föld körül keringő égitestek egyike pályájáról letérve a földhöz közeledve tüzet okozott. A Platón által megörökített hagyományban ilyenkor az emberi kultúra vívmányai megsemmisülnek, az írás elfelejtődik, és a civilizáció a kezdetektől indul újra. A Solónnal beszélgető pap szerint Egyiptom ezektől a kataklizmáktól meglehetősen védett, így az egyiptomiak több írásos emléket őriznek régi korokról, mint más népek, és ezért tekinti ő gyerekeknek az ezeket az ősi emlékeket elfelejtő görögöket, közülük is az általa megszólított athénieket.[1]

Az, hogy az emberi civilizáció többször indult útjára, a görög kultúrkörben nemcsak Platónnál található meg, tehát biztosan nem saját egyéni gondolata. Hésiodos[2] az arany-, ezüst- és rézkor civilizációját írja le, amelyek a mai kor előtt virágzottak, és tűntek el a földről. Ő egyébként az arany- és ezüstkor embereiről azt tartja, hogy azóta magasabb szellemi szintre jutottak, a rézkoréról pedig azt, hogy harcban pusztították el egymást. Ezen felül említ egy negyedik civilizációt is, a sajátját közvetlenül megelőzőt, amelyről a thébai és a mykénéi mítoszkör beszél, tehát már részletesen ismerteti a mitikus hagyomány, de amelyet Hésiodos mégsem tekint saját civilizációjának.

Az előző, korábban elpusztult kultúrák hagyománya más civilizációkban is megjelenik. Az, hogy volt előttünk egy civilizáció, amely elpusztult, és amelyből csak nagyon kevesen menekültek meg, a vízözön mítoszában jól megfogható. Noé

[1] Platón: *Timaios* III. 22 c-23 b, in *Platonis opera,* vol. I–III, Parisiis, Firmin Didot, 1846.

[2] Hésiodos: *Opera et dies (Munkák és napok)*. In Hesiodos: *Carmina,* Parisiis, Firmin Didot, 1840, 109–173.

az, aki a Biblia szerint feleségével, fiaival, fiainak feleségeivel (valamint a föld minden állatából vett mintával) bárkára száll, hogy túlélje a negyven napi esőt követő, százötven napig tartó vízözönt, amely után végül az Ararát hegyén feneklik meg a bárka, és szállnak partra utasai, mikor a víz levonul, és akinek az Úr megígéri, hogy többé nem pusztítja el özönvízzel az emberiséget.[3]

Ugyanez a történet a görög mítoszanyagban is megtalálható, amely szerint a vízözönből csak Deukalión és Pyrrha (férj és feleség) menekülnek meg. Deukalión Strabón szerint Thessáliában,[4] Apollodóros szerint pedig Phthia vidékén uralkodott, Dionysios Halikarnasseus szerint a Parnassoson lakott,[5] és Apollónios Rhodios híradása szerint elsőként emelt templomokat a halhatatlanoknak.[6] Apollodórostól úgy tudjuk, hogy bárkát ácsolt apja, Prométheus sugalmazására, és kilenc napig hányódott a tengeren. Ovidius pedig azt írja, hogy egy kis hajón vagy tutajon *(parva rate)* menekült feleségével együtt, és mindkét szerző valamint Pindaros is azt a hagyományt közvetíti, hogy a Parnassos hegyén érnek partot,[7] a Hyginus hagyományozta mítosz pedig azt, hogy az Aetna hegyén.[8] A mítosz azonban teljesen egységes abban, hogy anyjuknak, a földnek a csontjait, vagyis a köveket kell hátrahajítaniuk, hogy új emberiség keletkezzék, mégpedig úgy, hogy a Deukalión kezéből hátrahajítottakból férfiak, a Pyrrha által hátrahajítottakból nők lesznek.[9] Marie Delcourt mítoszmagyarázata szerint az elsődleges variációban Deukalión egy ládában (λάρναξ-ban vagy κιβωτός-ban) éli túl a vízözönt.[10] Ez a fajta megmenekülés az ősi mítoszokban egy születés utáni kitétellel indul, éppen olyannal, mint Perseus és Télephos esetében, és Pyrrha csak később lesz része ennek a hagyománynak, azért lép be a kő-genealógia.[11] (A mítosz megduplázódása alapján egyébként nemcsak új emberiség születik általuk, de saját leszármazottaikat is nyilvántartja a hagyomány.[12]) Valójában létezik olyan variáns is, amely a vízözön túlélőjeként egye-

3 *Genesis* 6–8. In *Testamentum vetus,* Parisiis, Firmin Didot, 1839.

4 Strabón: *Geographica* IX, 5, 6 (432), Parisiis, Firmin Didot, 1883.

5 Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanarum, quae supersunt* I. 17. Parisiis, Firmin Didot, 1886.

6 Apollónios Rhodios: *Argonautica* III. 1086–1089, vol. I-III, Paris, Les belles lettres, 1974, 1980, 1981.

7 Pindaros: *Olympiae* IX 66–71. In Pindaros: *Carmina*, Lipsiae, in aedibus Teuberi, 1908; *Scholia in Pindar. Olymp.* IX. 64 c; *Scholia vetera in Pindari Carmina,* Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1803; Apollodóros: *Bibliotheca* I. 7. 2, Lipsiae, Bibliotheca Teubneriana, 1854; Ovidius: *Metamorphoses* I. 253–347, Lipsiae, Bibliotheca Teubneriana, 1909.

8 Hyginus: *Fabulae* CLIII, Lugduni Batavorum, in aedibus A. W. Sythoff, 1963.

9 Pindaros: *Olympiae* IX. 66–71; Apollodóros: *Bibliotheca* I, 7, 2; Ovidius: *Metamorphoses* I. 348–415; Hyginus: *Fabulae* CLIII; Akusilaos: *Fragmenta* 7, in *Fragmenta Historicorum Graecorum I,* Parisiis, Firmin Didot, 1841, 100–103, 101.

10 Nonnos Panopolitanos: *Dionysiaca* VI. 366–370. Berolini, apud Weidmannos, 1959.

11 Delcourt, Marie: *Oidipe ou la legende du conquerant,* Paris, Les Belles Lettres, 1981, 9–11; Uő,: *Pyrrhos et Pyrrha,* Paris, Les Belles Lettres, 1965, 57.

12 Strabón: *Geographica* VIII. 7, 1 (383), IX. 5. 6. (432.); Apollodóros: *Bibliotheca* I. 7. 2; *Scholia in Apollonium Rhodium* III. 1086–1089; *Scholia in Apollonium Rhodium vetera,* Berolini, apud Weidmannos, 1958; *Scholia in Pind. Ol.* IX. 64 a.

dül Deukalión említi.[13] Pyrrha Marie Delcourt szerint legenda nélküli lény, neve után tűzpróbát élt túl, vagy tűz révén lett halhatatlan.[14] Ez egy másik kataklizmára utalna, mint ahogy Nonnos hírt ad róla: Zeus Dionysos Zagreus pusztulása miatt tüzet zúdított Baktriára, Assyriára, Erythreára és Indiára.[15] Ez a Phaethón nevéhez fűzött – a bevezetőben már említett – tűzvihar pusztítása, aki apja, Hélios helyett hajtotta a Nap szekerét, mindent felégetett, és végül Zeus villámától sújtva lezuhant, miközben maga is elégett,[16] az Éridanos folyóba,[17] illetve itáliai variációban a Padusba.[18] Ennek a tűzözönnek lehetett eredetileg Marie Delcourt szerint a túlélője Pyrrha, vagy a vízre kitett és ezért életben maradt Deukalión és Pyrrha.[19]

Egy előzetes mezopotámiai kultúrát és annak pusztulását írja le a Gilgames-eposz, amelynek tizenkét énekét Boll és Bezold szerint már igen korán át- meg átszőtték az asztrális képzetek, amelyek azonban nem egyértelműen megfejthetőek.[20] Bouché-Leclercq szerint pedig van olyan vélemény, hogy az eposz tizenkét éneke eredetileg a nappálya csillagképeinek mintájaként vagy interpretációjaként született meg.[21] Ennek némileg ellentmond Komoróczy Gézának az a feltevése, hogy a tizenkettedik táblát valószínűleg Nabû-zuqup-kena, a kor híres tudósa illesztette az eposz végéhez az i. e. 700-as években, Ninivében azért, hogy az akkád nyelvű eposzt közelebb hozza a sumer hagyományokhoz.[22] Umnapishti az, Shurippaknak, egy Euphratés-parti városnak a lakója, aki az előző kultúra vívmányait megmenti egy bárka segítségével. Minden állatból visz magával egy párat, rokonaival, a számára kedves emberekkel, és minden tudományág egy-egy képviselőjével száll be abba a bárkába, amelyet Ea isten pontos utasításainak megfelelően készíttet el. A történet szerint hat napig tart az ítéletidő, amely minden élőt elpusztít. A bárka Nisin hegyén akad meg, és tíz nap múlva apad le úgy a víz, hogy a kibocsájtott holló szárazföldet talál. Umnapishtinek és feleségének örök fiatalság lesz a jutalma a folyók torkolatában, ahol a róla szóló eposz szerint találkozik Gilgamessel, akinek segíteni próbál az örök élet elnyeréséért vívott harcában, amire azonban Gilgames civilizációjának még nincs lehetősége.[23] Az eredeti sumér változatban Ziusudra az,

13 Platón: *Kritias* V. 112. a; Arrianos Nicomedensis: *Fragmenta* (Bithynica) fr. 26. In *Fragmenta Historicorum Graecorum III,* Parisiis, Firmin Didot, 1849, 586–601, 591; Martialis: *Epigrammatum libri* XIV. V, 53, 3–4. In Martialis: *Epigrammatum libri* XIV, Paris, Les Belles Lettres, 1961.

14 Delcourt, Marie: *Pyrrhos et Pyrrha,* 57.

15 Nonnos Panopolitanos: *Dionysiaca* VI. 206–219; Delcourt, Marie: *Pyrrhos et Pyrrha,* 58.

16 Martialis: *Epigrammatum libri* XIV. IV. 47. 1–2.

17 Hyginus: *Fabulae* CLII a, CLIV; Ovidius: *Metamorphoses* II. 1–331; Nonnos Panopolitanos: *Dionysiaca* XXIII. 236–249, XXXVIII. 92–434.

18 Martialis: *Epigrammatum libri* XIV. X, 12. 1–2.

19 Delcourt, Marie: *Pyrrhos et Pyrrha,* 57–59.

20 Boll, Franz – Bezold, Carl: *Csillaghit és csillagfejtés,* Budapest, Helikon, 1987, 22.

21 Bouché-Leclercq, A. *L'Astrologie grecque,* Paris, Ernest Leroux, 1899, 58–59.

22 Komoróczy Géza: „Az akkád epika és šumer forrásai". In Komoróczy Géza: *A šumer irodalmi hagyomány,* Budapest, Magvető, 1979, 476–515, 495–497.

23 Lagrange, Marie-Joseph: *Études sur les religions semitiques I,* Paris, Libraire Victor Legofre, 1905, 291–292; *Gilgames* XI. tábla, Budapest, Magyar Helikon, 1985, 97–165; Delcourt, Marie: *Pyrrhos et Pyrrha*, 54.

aki egy védelmező isten – ezúttal is Ea – sugalmazására, pontos utasításokat követve, bárkát épít. E szerint a hagyomány szerint hét nap és hét éjszaka telik el, mire felbukkan a nap, megmenekülése után isteni élettel ajándékozza meg őt An és Enlil, és Dilmun mesés országába költöztetik.[24] Ugyanezt az eseményt Béróssos is megörökíti, Bel papja Babylonban, aki görögül írja meg három könyvben hazája történetét (Βαβυλωνιακά vagy Χαλδαϊκά) Antiochos Sótér uralma alatt (i. e. 281–261 körül) éppen úgy, mint ahogyan Manethón írja meg Egyiptom történetét a Ptolemaiosok uralma idején.[25] Az ő hőse Ξίσουθρος (Xisuthros) király, aki bárkára száll családtagjaival együtt, és Armenia hegyeiben (τοῖς Κορδυαίων ὄρεσι) ér partot. Amikor kilép, hogy az isteneknek áldozzon asszonyával, lányával és a hajó építőjével az istenek közé emelkedik, a többiekkel soha többé nem találkozik, hallják viszont, amint a levegőből utasítja őket, hogy hajózzanak Babylónba.[26] (A mezopotámiai és az ótestamentumi özönvízmítoszok egymásmellettiségét, egy hagyományhoz tartozását bizonyítja R. Davila is, aki a tanulmány egyik jegyzetében a deukalióni hagyományt is idetartozóként említi,[27] Ferren MacIntyre szerint pedig ezek a mítoszok a jégkorszak utáni olvadás következtében i. e. 5800 körül a Fekete-tenger vízszintjének emelkedése miatt létrejövő vészhelyzetek következményei.[28])

Az egyiptomi „égi tehén" mítosza szerint, amelyet Tutenhamon sírkamrájában, részletesebben pedig Széthi és fia, II. Ramszesz sírjában találtak meg, Szahmet, az oroszlánfejű vagy oroszlánalakú istennő, aki vagy Hathor egy formája, vagy Ré jobb szeméből keletkezett, el akarja pusztítani az embereket, és a Nap-isten csak úgy tudja végül megmenteni őket, hogy leitatja az istennőt vérszínű sörrel, amely könyöknyire elborítja az egész földet.[29]

A Popol Vuh – a maja-kicse indiánok szent könyve – szerint az Első Emberiség, amelyet az istenek fából készítettek, éppen úgy, mint a hésiodosi Rézkor emberét, szintén vízzel elárasztva pusztult el, és aki megmaradt közülük, az majommá fej-

[24] Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története I,* Budapest, Osiris, 1994, 59–60; Delcourt, Marie: *Pyrrhos et Pyrrha*, 54–55.

[25] Nestle, W. – Liebich, W. *Geschichte der griechischen Literatur I-II,* Berlin, de Gruyter, 1961–1963, band 2. 46.

[26] Berosos Chaldeios: *Fragmenta fr. 7. Fragmenta historicorum graecorum II,* Parisiis, Firmin Didot, 1848, 495–510, 501–502; Eusebios Pamphilios: *Chronicorum libri duo I/6-7.* In Eusebios: *Opera omnia, quae extant, tomus* I, Paris, Patrologia Graeco-latina, 1857, 121–122; Geórgios Synkellos: *Ecloga chronographica*, P. 30 C-31 B. *Corpus scriptorum historiae Byzantinae,* Bonnae, 1829, p. 54,17–56,3.

[27] Davila, James R. „The Flood Hero as King and Priest". *Journal of Near Eastern Studies,* LIV, 1995/3, 199–214. 199–200, 213.

[28] MacIntyre, Ferren: „Was Religion a Kinship Surrogate?" *Journal of the American Academy of Religion,* LXXII, 2004/3, 653–694. 653–654.

[29] Drioton, E.: „La religion egyptienne". In Brillant, M. – Aigrain, R.: *Histoire des Religons,* III, Paris, Bloud et Gay, 1954, 7–147, 43; Watterson, Barbara: *Az ókori Egyiptom istenei*, Debrecen, Hajja és fiai, 2008, 54–55; Liptay Éva – Győri Hedvig – Petrik Máté: „Amulettek – mágikus védelmezők a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében". In Nagy Árpád Miklós (szerk.): *Az Olympos mellett,* Budapest, Gondolat, 2013, 93–131, 112.

lődött vissza.[30] Az özönvíz mítoszáról Garcilaso de la Vega is hírt ad az Inka Birodalom történetének ismertetésekor. Azt közli ugyanis, hogy a Cuscótól délre lakó kollasuyu és a nyugati vidéken élő kontisuyu indiánok úgy tudják, hogy az özönvíz elvonulása után Tiahuanakuban (Cuscótól délre) felbukkant egy nagyhatalmú ember, aki a világot négy részre osztotta, és négy király uralma alá rendelte.[31]

Egy másik inka mítosz, amelyet Christoval de Moluna 1570-ben ismertet, arról ad hírt, hogy egykor volt egy olyan özönvíz, amelynek révén az egész emberiség elpusztult egy asszony és egy férfi kivételével, akik egy ládában úszva élték túl ezt a kataklizmát a mai Cusco helyén. A teremtő megparancsolta nekik, hogy agyagból mintázzák meg a világ minden nemzetének őseit, ő pedig életet lehelt beléjük.[32]

A perzsa mítoszokban Yima-ja, Vivanhat fia a harmadik az ősi királyok közül, aki elérte, hogy uralma idején megszűnt a betegség, az öregség és a halál,[33] de akinek uralma és élete végül tragikusan végződött:[34] hírt kapott Ahura Mazdától, a teremtőtől egy félelmetesen hideg időszak eljöveteléről, amely minden életet elpusztít a földön. Ezért ő földalatti hajlékot épített, a Varát, ahová minden állatfaj és minden növényfaj példányaiból mintát vitt magával, valamint a legkiválóbbakat az emberek közül, hogy a hideg borzalmának elmúltával a föld újra benépesülhessen, és amelyet elkészülte után aranypecséttel zárt le. A Vara három szintű, és mindegyik szint négy részből áll. A felső részben ezer emberpár, a középsőben hatszáz emberpár, az alsóban háromszáz emberpár kapott helyet, a lakások erkéllyel, külső helyiségekkel és udvarral rendelkeznek, folyó-ágyban víz folyik, örök pázsit borítja a talajt, csodálatos fény világít az ott lakóknak, és negyven éven belül minden párnak születik egy fia és egy lánya.[35]

A guarini indiánok mitológiája ismeri a világ teremtését és pusztulását is, és úgy tudja, hogy a Föld első lakói eljutottak már az elpusztíthatatlanság (halhatatlanság) állapotába.[36]

Számos mitológiában egymás után többször is megjelenik az emberiség születésének és pusztulásának víziója. Az aztékok szerint több teremtés és több pusztulás volt már. A Jaguár napját Tezkatlipoka pusztította el jaguárrá alakulva, az első emberiség ezután a sötétben és hidegben halt ki; a Szél napjának világa egy rettenetes szélvész közepette fejeződött be, az emberek majommá változtak. Az Eső napja tűzözönben végződött, a Víz napja vízözönben omlott össze. Négyszer született és

30 *Popol Vuh: A maja-kicse indiánok szent könyve,* Budapest, Helikon, 1984, 7–8.

31 Inca Garcilaso de la Vega: *Comentarios reales de los Incas*, libro I, 18, Vol. 1, Lima, Editorial Universo, 1967, 52–53.

32 Lang, Andrew, *Mythes, cultes et religion,* Paris, Alcan, 1896, 193.

33 Mezzadri, Bernard: „Prométhée et Yima: Le festin de Mortalité". *Revue de l'histoire des religions,* CCVI, 1989/3. 227–244.

34 Dumes Georges: *Mythe et epopée,* II, Paris, Gallimard, 1971, 246–247.

35 „Le Zend-Avesta, vol 1–3". *Annales du musée Guimet,* tome 21, 22, 24 (Traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique: Darmestater, James) Paris, 1960, vol 2: 22–41: p. 24–30.

36 Boglár Lajos: „Ha nem táncolunk, és nem énekelünk: meghalunk". Adamik Lajos – Jelenczki István –Süköd Miklós (szerk.): *Mauzóleum,* Bölcsész index centrál könyvek, Budapest, ELTE BTK, 1987, 428–431.

omlott össze a világ, jelenleg az ötödik Nap világít az égen.[37] A mi világunk is meg fog semmisülni, úgy, mintha fátyol szakadna szét, és az emberek a romok közepette fognak elpusztulni.

A Popol-vuh – a maja-kicse indiánok már idézett szent könyve – négy eddigi teremtésről számol be,[38] és a görög kultúrában is létezik a többszörös világpusztulás hagyománya. A kiinduló Platón-szöveg szerint is sok és sokféle pusztulása volt már az embereknek, és lesz is még,[39] míg egy másik műve, a *Kritias* a Deukalión előtti harmadik özönvízről beszél.[40] Thrasyllos Mendesios úgy gondolja, hogy a deukalióni vízözön és a Phaethón nevéhez fűződő tűzözön között négy generáció telt el,[41] Martialis is külön alkalmaknak tekinti a deukalióni Vízözön és a phaethóni Tűzözön pusztítását.[42]

A jurák szamojéd mítosz szerint véget ér egy világkorszak, ha a hétágú és hétgyökerű világnyírfa hetedik gyökere is elkorhad, a fa kidől, és tövéből vér-, tűz- és végül vízözön árasztja el a világot.[43]

Az indiai vallásban teremtő és pusztító periódusok váltják egymást. Brahma élete 2560000 mahájugából áll, mindegyik megsemmisüléssel, pusztulással végződik, miután minden visszafejlődik, a kozmosz alapritmusa ugyanis az örök ismétlés.[44] Baktay Ervin részletes magyarázata szerint Brahma világa, vagy Brahma nappala a naprendszer életével azonos, és ez pontosan 22394880000000000000000 évig tart, amely után Brahma éjszakája következik, amelyet majd Brahma újabb nappala követ. Ezen belül kalpák vannak, amelyek 4320000000 földi évvel egyenlők. Egy kalpában 14 manvantara, egy manvantarában 71 mahájuga van. Egy 4320000 évig tartó mahájuga négy jugát tartalmaz. (Ezek neve Guénon szerint Krita-Yuga, Trêta-Yuga, Dwâpara-Yuga, Kali-Yuga.[45]) Jelenleg a mahájuga negyedik, legrövidebb ideig (432000 évig) tartó jugájában vagyunk, amely után a földi élet el fog pusztulni.[46]

Béróssos állítólag a Nagy Év tanát vallotta, amely szerint a világegyetem örök, de időszakonként elpusztul. E szerint a „Nagy Tél" idején (amikor a bolygók a Bakban állnak együtt) özönvíz pusztít, a „Nagy Nyár" idején (amikor a bolygók valameny-

37 Soustelle, Jacques: „Les religions des azteques". In Brillant, M. – Aigrain, R. (szerk.): *Histoire des religions,* vol. V, Paris, Bloud et Gay, 1956, 7–30, 12–13.

38 *Popol Vuh* 1.

39 Platón: *Timaios* III. 22 c.

40 Platón : *Critias* V. 112. a.

41 Thrasyllus Mendesios: *Fragmenta* fr. 3. In *Fragmenta Historicorum Graecorum,* III, Parisiis, Firmin Didot, 1849, 501–505, 503.

42 Martialis: *Epigrammatum libri* XIV. V, 53, 3–4.

43 Jankovits Marcell: *A fa mitológiája*, Debrecen, Csokonai, 1991, 40.

44 Eliade, Mircea: *Images et symboles Essais sur le symbolisme magico-religieux,* Paris, Gallimard, 1952, 84–85.

45 Guénon, René: „Quelques remarques sur la doctrine des cycles cosmiques". In *Formes traditionalles et cycles cosmiques,* Paris, Gallimard, 1970, 13–24.

46 Baktay Ervin: *Szanátana dharma: Az örök törvény,* Budapest, Révai, 1936, 240–244. Uő: *India bölcsessége,* Budapest, Pantheon, 1943, 190–191.

nyien a Rákban állnak együtt) az egész világegyetemet tűz nyeli el.[47] (A Nap évről évre más ponton áll tavaszi napéjegyenlőség idején, lassan átvándorol az ekliptika körén. Vándorlásának ideje 25 920 év, ez a Nagy Napév. Az egy jegyre /egy állatövre/ terjedő időszakok 2160 évig tartanak, ezek a „világhónapok", az egy fokra jutó 72 éves szakaszok a „világnapok".[48]) A Béróssost sok esetben idéző Geórgios Synkellos valóban emlegeti a deukalióni özönvizet és a phaethóni tűzvészt,[49] de ez alkalommal nem hivatkozik Béróssosra, és a ránk maradt béróssosi töredékekben ez az adat nem szerepel. Quentin úgy véli, hogy a Gilgames-eposz a Bika csillagkép uralma idején keletkezett, vagyis 4200 és 2150 között (véleménye szerint 4000 körül), vagyis akkor, mikor a tavaszi napéjegyenlőség (március 21-e) a Bika csillagképre esett. Ezt támasztaná alá a zodiákus-jegyek közül akkoriban legalapvetőbbnek tekinthető Bika hangsúlyos megjelenése. Maga Gilgames az első ének szerint „legyőzhetetlen ég-bikája" „iszonyú bika", illetve a hatodik ének szerint Istár szavára Anu teremt egy égi bikát, amelyet Gilgames és Enkidu legyőz, és annak két szarvát Gilgames Uruk királyaként Lugalbanda templomába viteti áldozatul, mialatt Istar templomának papnői siratják az Uruk városa ellen támadó bika pusztulását. Quentin szerint ezt a keletkezési dátumot az is megerősíti, hogy az őszi Napéjegyenlőségkor (szeptember 23-án) feltűnő Skorpió csillagkép is megjelenik a kilencedik énekben, amikor két skorpió-ember igazítja útba az eposz főhősét.[50] Az időintervallumba belefér Komoróczy Géza meghatározása is, aki egyéb adatokból arra következtet, hogy az egységes akkád nyelvű Gilgames-eposz a II. évezred elején keletkezett a sumér nyelvű Gilgames-eposzokból.[51]

Magukról az elpusztult kultúrákról nem tudunk meg sok adatot. Hésiodos azt írja az aranykor emberéről, hogy hosszú és egészséges életet élt, és az ezüstkor embere is alapvetően hosszú életű lett volna, csak az egymás közötti harc rövidítette azt le, a rézkor emberisége pedig egyenesen harcban irtotta ki egymást.[52] Platón a tulajdonképpeni kasztrendszert írja le mint a jelenlegit megelőző kor sajátságát.[53] A Biblia és a mezopotámiai hagyomány is a vízözönt megelőző kor jellegzetességének tartja a hosszú élettartamot, hiszen éppen Noé után csökken le az ember élettartama százhúsz évre, ő az utolsó, aki több mint kilencszáz évig él,[54] és Béróssos a vízözönt megelőző tíz uralkodó uralkodási idejének összesen százhúsz *saru*st, egyenként háromezer-hatszáz évig tartó időszakot jelöl meg.[55] Azt is megtudjuk,

47 Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza,* Budapest, Európa, 1993, 130–131. Boll Franz – Bezold, Carl: i. m., 97.

48 Baktay Ervin: *A csillagfejtés könyve,* Budapest, Kairos, 2000, 41, 295.

49 Georgios Syncellus: *Ecloga chronographica,* Corpus historiae Byzantinae, Bonnae, 1829, 157 B, 297, 6–9.

50 Quentin, M. A.: „L'épopée d' Izdubar". *Revue de l'Histoire des Religions,* 1895/31. 162–177, 170–174.

51 Komoróczy Géza: i. m., 489–490.

52 Hésiodos: i. m., 109–155.

53 Platón: *Timaios* III. 24 a. és b.

54 *Genesis* 5–6. 9/29.

55 Béróssos Chaldaios: *Fragmenta* 5. In *Fragmenta Historicorum Graecorum,* II, Parisiis, Firmin Didot, 1848. 495–510; Georgius Syncellus, *Ecloga chronographica*, P. 17A–18C p. 29, 21–32,8.

hogy a Popol-Vuh első, és Hésiodos második civilizációja nem tiszteli az isteneket,[56] a Biblia özönvíz előtti civilizációja általában bűnös,[57] és az egyiptomi mítosz Szahmetje az istenek iránti engedetlenség miatt támad az emberekre, de ez az utóbbi adat nyilvánvalóan csak a pusztulás megindokolása. A mítosz szintjén tehát az emberiség vagy az istenek akaratából, vagy saját bűneiért pusztult el (vagy pusztult el majdnem), vagy magát pusztította el háborúkkal.

A hagyomány tehát néha filozófiai általánosságokba emeli ugyan a világkorszakokat, fejlődést, vagy körkörösséget állapít meg, de nem lehet kizárni, hogy a kulturális emlékezet valóban kataklizmákra emlékezik, és rögzíti azokat a legősibbnek tekintett mítoszok révén. Ezeknek a történeteknek a részletei, konkrét helyei nyilvánvalóan vitathatóak, de ezek az elbeszélések valóban olyan múltra utalnak, amikor egy (vagy egymás után több) magas szintű kultúrát csaknem teljes egészében megsemmisít egy egész földet érő vízözön, tűzvész vagy valamilyen más természeti csapás.

Rezümé

A történeti idők mindössze néhány ezer esztendőre nyúlnak vissza. Mindazáltal úgy tűnik, hogy a jóval korábbi események emlékét is őrzik bizonyos mitológiai elbeszélések, mégha homályosan is. A világ pusztulására – főként a vízözönre – vonatkozó mítoszok megtalálhatók a görög-római és a mezopotámiai kultúrában, a zsidó hagyományban, az egyiptomi mítoszokban, részét képezik a perzsa Zend-Avesztának, ahogy a maja-kicse, az inka és az azték mitológiának. Számos kultúra (pl. a szamojéd, a maja-kicse, az azték, az indiai vagy a görög) egymást követő katasztrófák soráról beszél, amelyek az ismert világot elpusztították. A legrégebbi hagyományokban a különféle népek kulturális emlékezete megőrizhette azon kataklizmák nyomait, amelyek az ősi kultúrákat eltörölték a föld színéről – olyan hatalmas katasztrófákét, amelyek után nem maradt, nem is maradhatott tényleges adat az utókor számára. Ez az írás megkísérli sorra venni azokat a történeteket, amelyek a világ történetének e korábbi korszakairól szólnak – melyek talán valós történéseken alapulnak.

Kulcsszavak
Mitológia, vízözön, világkorszakok, ősi kultúrák pusztulása, világ pusztulása

[56] *Popol Vuh* 7–8; Hésiodos: i. m., 127–139.
[57] *Genesis* 6,5–7.

Abstract

Memories of Submerged Cultures — Aeons of World History

The active memory of humanity cannot reach longer into the past than a few thousand years. However, it appears that much earlier data have also been preserved in mythological stories, albeit somewhat blurred. Myths regarding world destruction – mostly flooding or deluge – can be found in Greco-Roman and Mesopotamian culture, in Jewish tradition, in Egyptian myths, they are part of the Persian Zend-Avesta, as well as Maya K'iche', Inca and Aztec mythology. A number of cultures (e. g. Samoyedic, Maya K'iche', Aztec, Indian, or Greek) tell us of several consecutive catastrophes that had destroyed the known world. Via the oldest traditions, the cultural memories of various people may have preserved traces of cataclysms that wiped out entire ancient cultures – large-scale disasters that did not and could not leave any real evidence to posterity. This work makes an attempt to assess the stories telling about earlier aeons of world history – stories that may even relate real events.

Keywords
Mythology, deluge, cataclysms, large-scale disasters, earlier aeons of world history

Miklós Eszter

A 16–17. századi baszkföldi és erdélyi boszorkányperek összehasonlítása

Bevezetés

A Pireneusoktól délre egy szkeptikus inkvizítor minden addigi gyakorlattól eltérően megkérdőjelezte a boszorkányhisztéria jogosságát akkor, amikor Európa szerte máglyák tucatjai égtek. Eredményeinek köszönhetően a Suprema 1614. augusztus 31-én kiadott rendeletében, a „csend ediktumában"[1] megtiltotta a boszorkányégetést a fennhatósága alá eső területeken, Szicíliától Peruig, messze megelőzve Európa többi országát. Jogosnak látszik a kérdés, hogy miben más a baszkföldi boszorkányüldözés?

A spanyolországi események és sajátosságok jobb megértése érdekében tanulmányom célja a boszorkányképet összehasonlítani az Erdélyével, legfőképp Kolozsvárával az elit démonológiája és a népi hit szemszögéből, kiemelve a két térség boszorkányképének sajátosságait, a vádak mozgatóit valamint a boszorkányok ellen folytatott eljárások módját.

Aligha beszélhetünk azonban relevánsan ezekről a kérdésekről anélkül, hogy ne tisztáznánk a boszorkányság fogalmát, a boszorkányok alakjait és a boszorkányok üldözését végző intézmények és eljárások mibenlétét, ezért röviden áttekintem az Inkvizíció kialakulását és a boszorkányok megítélését.

Az Inkvizíció kialakulásának áttekintése

Az egyház az 1163-as tours-i zsinaton szól az eretnekekkel szembeni szigorú bánásmódról. Az eretnekek ellen vádemelés nélkül, *ex officio,* kellett fellépni, szokás volt ugyanis az eretnekséget III. Ince pápa 1199-es bullájában foglaltak szerint[2] *crimen laesae majestatis*-ként, azaz felségárulásként kezelni.[3] Az esetek elbírálása ekkor a papság kezében volt, intézményesített formát csak a 13. században kapott, kiegészülve a papság megtisztításának céljával.

Az inkvizíciós bíróságok létrehozása IX. Gergely pápa nevéhez fűződik, aki 1233. április 22-én kiadott pápai bullájában kihirdette az állandó ítélőszék megalapítását, amelyek élén inkvizítorok, többnyire domonkos vagy ferences szerzetesek

[1] José Ignacio de la Torre: *Breve historia de la Inqusición,* Madrid, Nowtilus, S.L., 2014, 218–219.

[2] Clarence S. J. Gallagher: *Canon Law and the Christian Community,* Roma, Universitá Gregoriana Editrice, 1978, 191.

[3] Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve,* München, Aurora könyvek, 1975, 113.

álltak. 1234-ben Toulouse-ban elkezdett működni az első törvényszék két inkvizítorral az élén, a papság bűneinek visszaszorítása érdekében. Az ítélet elsődleges célja a hit védelme és az eretnekség visszaszorítása volt, másodlagos célja pedig az, hogy az eretneket megtérésre bírják. Az évtizedekig tartó viszályok után az inkvizíció 1273-ban, X. Gergely pápa rendelete által nyerte el későbbiekben is általános formáját, mint önálló szervezet a helyi püspökök bevonásával.

Ezzel egy időben az inkvizíció elterjedt, először Franciaország területén, majd a Pireneusok déli részén. IV. Sixtus pápa *Exigit sincerae devotionis* kezdetű bullájában felszólította a Katolikus Királyokat, hogy nevezzenek ki két vagy három megfelelő jellemvonásokkal bíró férfit inkvizítornak.[4] A bulla nyomán Spanyolországban az inkvizíciót *(El Santo Oficio de la Santa Inquisition)* 1478-ban alapították meg Kasztíliában, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella uralkodása alatt, függetlenül a Római Kúriától, különleges státuszt szerezve ezzel a többi európai inkvizícióval szemben. A pápa ezzel a döntéssel engedélyt adott egy olyan szervezet létrehozására, amely a civil és az egyházi jogrendszert együttesen használva, a király hatásköréhez tartozóan működött, noha létrehozásának célja egyházi jellegű volt. Az inkvizítorokra bízott feladatok körét elvont fogalmakkal adta meg, mint eretnekség, hitehagyás, hűtlenség és megromlott kereszténység üldözése, így az inkvizítorok ellenőrzésüket kiterjeszthették a társadalom és az egyéni tevékenységek több aspektusára is. Az uralkodói pár – pápai engedéllyel – kijelölte az első bírákat, két domonkos szerzetest: Miguel de Morillót és Juan de San Martint.[5]

A magyarországi boszorkányüldözések szervezeti háttere

Noha a Magyar Inkvizíció mint intézmény fennállásáról és működéséről forráshiány miatt nehéz biztosat állítani, az eretnekséggel és a boszorkánysággal szembeni fellépés Magyarországon egészen korán, az első királyok rendelkezéseiben tetten érthető.[6] Részletesen foglalkoztak a mágiával, boszorkányokkal kapcsolatos eljárásokkal, büntetésekkel, amelyekre a későbbiekben az egyházi és városi törvényhatóságok egyaránt támaszkodtak a következő évszázadokban.[7]

A mágikus cselekedeteket a 13–16. század között egyes városok jogkönyvei, valamint az egyházi zsinatok rendelkezései igyekeztek visszaszorítani. Legelőször a dalmáciai városok (Raguza – a mai Dubrovnik, Spalato – a mai Split, Krk), később

4 A bulla spanyolra fordított szövegét közli: Torre: i. m., 100–101.

5 Torre: i. m., 101.

6 Szent István, Szent László és Könyves Kálmán is külön kitér a boszorkányokkal való bánásmódra. Bővebben lásd: Závodszky László: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai,* Budapest, Szent István Társulat, 1904.

7 Sz. Kristóf Ildikó: „Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők". In Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép- Kelet-Európában,* Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 23.

Zágráb törvényei, majd Buda város jogi szokásai kezdtek konkrét lépéseket tenni a mágikus eljárásokat alkalmazó személyekkel szemben (ráolvasó, varázsló nők), s az ilyeneket máglyahalállal büntették. Az egyházi rendelkezésekben megfigyelhető a boszorkánysággal szembeni egyre szigorúbb fellépés. A katolikus egyház az I. és II. esztergomi (1100, 1112), majd az 1279-es budai zsinatban a mágiát használók kiközösítéséről és büntetéséről hoz rendeletet.[8] Noha ezen rendeletek mentén a 13. században folytak ugyan szórványos eljárások boszorkányok ellen mind a világi, mind az egyházi törvényszékeken, nagyobb mértékű boszorkányüldözés Magyarország területén csak a 16. században indult el.[9]

Európa nagy részétől eltérően Magyarországon a boszorkányság kérdését nem az egyházi inkvizíció, hanem az adott terület világi, városi, megyei bíróságai vagy az úriszék tárgyalta.[10] Így a boszorkánysággal kapcsolatos peres eljárások kevés dologban különböztek a bűncselekmények eljárásaitól, ahogy egyaránt használták a tortúrát a közbűnökkel kapcsolatos és a boszorkányság vádjával indított perekben is.[11]

Ki a boszorkány?

A boszorkányság képébe később beépülő, pogány eredetű mágikus-vallásos szertartások az európai népi hiedelemvilág szerves részét képezték, a teológusok sokáig nem tartották fenyegetőnek a kereszténységre nézve, s épp ezért nem foglalkoztak vele.[12] Ezt az elnéző hozzáállást később a tiltás váltotta fel. A 9. századtól az egyház álláspontja szerint a boszorkánysságban való hit az ördög által elhintett téveszme, fantázia, amely a hívők figyelmét hivatott elterelni Istenről, boszorkányok tehát nincsenek, s kánonjogi cikkely szól az ebben való hit eretnek voltáról.[13] A boszorkánysághoz való hozzáállás azután teljes fordulatot vett a 15. században. 1458-ban Nicholas Jacquerius inkvizítor azt állította, hogy a létező boszorkányok egészen mások a cikkelyben leírt irracionális, és ezért is tagadott boszorkányokhoz képest, ellentmondva ezzel az egyház álláspontjának. A hivatalos egyházi álláspont 1484-ben változott, amikor VIII. Ince pápa kiadta a *Summis desiderantes* kezdetű bulláját,[14] amelyben megkérdőjelezhetetlen tényként közli a boszorkányok létét és kártevő szokásaikat. Ettől kezdve tehát a boszorkányság tagadása számított eretnekségnek.

[8] Koncz Ibolya Katalin: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon,* Miskolc, PhD értekezés, 2007, 146–147.

[9] Sz. Kristóf: i. m., 24.

[10] Molnár Éva: *Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században,* Budapest, Faragó ny., 1942, 27.

[11] Pakó László – Tóth G. Péter: *Kolozsvári boszorkányperek 1564– 1743,* Budapest, Balassi, 2014, 39.

[12] Mircea Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története,* Budapest, Osiris, 2006, 722.

[13] Ez *Canon episcopi* (10. századi püspöki törvénykönyv) néven bekerült a legjelentősebb 12. századi kánonjogi gyűjteménybe, *Gratianus Decretumába,* s egészen a 13. század közepéig jogerős volt. Lásd: Henningsen (1988): 22

[14] A bulla angol fordítását idézi: Montague Summers: *Geography of Witchcraft,* Withefish, Montana, Kessinger Publishing, 2003, 533–536.

A boszorkányokról alkotott kép évszázadok alatt fejlődött ki, a népi hiedelmek, a társadalom pszichológiai igényei, az ősi vallásosság és a későbbi inkvizítori sztereotípiák összemosódásával, a népi világ boszorkányképe és az elit démonológiája mentén, s e kettő egymással való kapcsolatba lépésének hatására.[15] Noha a népi hiedelmek és az inkvizítorok boszorkányképei mára egybeolvadtak, egyes elemek eredetének meghatározása még ma is lehetséges, azzal együtt, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a két társadalmi réteg egymásra gyakorolt hatását. Arra az általános kérdésre, hogy mi okozhatta a boszorkányok megjelenését, Carlo Ginzburg a – kollektív tudatban jelenlévő – összeesküvéstől való ősi félelmet, egy ellenséges szekta feltételezett létét, mint inkvizítori sztereotípiát, valamint a folklórhagyományból eredő sámánisztikus és kelta hagyományokat tartja bizonyítható válasznak. Klaniczay Gábor rámutat arra, hogy Ginzburg sámánizmus hipotézise párhuzamba állítható a magyar néphitben igen fontos szerepet játszó táltoshittel, s hogy a táltosok időről időre megjelennek vádlottként a magyarországi perekben.[16]

A vallásos-mágikus rituálék, a nekromancia, jósok, varázslók, ördögűzők és szellemidézők a népi vallásosság régről ismert elemei, amelyek mind integrált részét képezték a középkori emberek mentális világának. Klaniczay Gábor szerint ezek a lények a valóságban létező személyek voltak, akik képességeiket a közösségük érdekében használták.[17]

A boszorkánykép elemei a lokális kultúrákban régóta jelen vannak. A néphagyomány szerint a boszorkányok alapvetően rontással foglalkozó emberek, akik mágikus cselekedetekkel elpusztítják szomszédjaik családját, termését, megölik gyermekeiket, és kórságot hoznak a termésre. Martine Ostorero szerint nem meglepő tehát, hogy a népi hiedelmek egyes elemeit, mint a kannibalizmus vagy a sátánt imádó szekta feltételezése, könnyen összekapcsolták az újonnan felismert boszorkányság váddal.[18] A teológusoktól eltérően azonban a paraszti sorban élő emberek ezekhez a tettekhez nem feltétlenül tartották szükségesnek az ördög segítségét, szerintük a boszorkányok egyedül is véghezvitték gonosztetteiket.[19]

Elterjedt volt a boszorkányok két fajtájának, a *strigának* és a *maleficának* a megkülönböztetése: a *striga* félig démoni, félig emberi lény ellenben a *maleficával,* akit emberi démonként tartottak számon. Míg a *strigákról* azt hitték, hogy állatok képében képesek megjelenni, és embereket esznek,[20] a *malefica* a rontással foglalkozó

[15] A témáról lásd: Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése,* Budapest, Európa, 2003; Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Demons, Spirits, Witches/3: Witchcraft, Mythologies and Persecutions,* Budapest, CEU Press, 2008.

[16] Klaniczay Gábor: „Benandante-kresnik-zduhaè-táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában." *Ethnographia,* XCIV, 1983, 116–134.

[17] Uo. 127.

[18] Klaniczay Gábor – Pócs Éva: i. m., 18.

[19] Henningsen (1988): 20.

[20] Nagy Károly 787 körül elrendelte, hogy senkit strigaként ne öljenek meg, mert annak hitelt adni, hogy valaki striga lenne, vagy akár az, hogy egy nő egy férfit képes megenni, keresztények számára lehetetlen. Lásd: *Edictum Rothari* c. 376. (M. Q. LI. T. IV. p. 87.)

boszorkányt jelölte.[21] A közfelfogás szerint ezek a boszorkányok csak nők lehettek, akik valamilyen ismeretlen erő segítségével ártottak az embereknek.[22] A boszorkányokat általában nem pusztán boszorkánypraktikák alkalmazásával állították bíróság elé, hanem egyenes kapcsolatot feltételeztek az ördöggel. Ez azonban nem volt új keletű gondolat, hiszen a 9. századtól a kereszténység körében elterjedt lett a sátánnal kötött paktum gondolata.[23] Egészen új elképzeléseket jelenít meg a domonkos német teológus, Johannes Nider *Formicarius* című művében (1435–1437), amelyben az általánosan elfogadott rontásokkal és szerelmi varázslásokkal foglalkozó magányos javasasszony képe helyett boszorkányszektákról ír. Noha elmélete nem igazán kidolgozott, mégis ő az első, aki szektaként ír a boszorkányok csoportjáról. Nála jelennek meg a későbbi boszorkánysztereotípia klasszikus elemei, mint a gonosznak való hódolat, a szentség megtagadása, az élő emberek megevése vagy Krisztus megtagadása. Kevés említést tesz azonban az átváltozásról, egyáltalán nem ír éjszakai repülésről, sem orgiákkal egybekötött éjszakai gyűlésről. S noha ezek a nála hiányzó motívumok később fontos vádpontok lesznek a boszorkányokkal szemben, műve mégis az egyik alapját adta a boszorkányszekta elképzelésének.[24]

A közvetlen kapcsolat az ördöggel, az orgiák,[25] a kegyetlen gyermekgyilkosságok, az emberevés, a gyermekekből készített kenőcs használata, az ördög imádata, a boszorkányok repülése, az állati metamorfózis mind nagyon gyakori elemei a vádaknak és a beismerő vallomásoknak is, noha alapjuk sokkal inkább eredeztethető a vallatók boszorkányokról alkotott képéből, mintsem a népi hiedelemvilágból.[26] A boszorkányságfogalom meghatározásának nehézségét az is mutatja, hogy bár a fent említett vonásokat kutatásaim alapján az elit által behozott jegyek közé sorolhatók, sok esetben látunk példát az ellenkezőjére. Ilyen például a spanyol boszorkányokról népi szinten kialakult elképzelés, miszerint a természetfelettivel fenntartott kapcsolatuknak köszönhetően olyan dolgokra képesek, amikre más emberek nem: pl. repülni vagy állat alakját felvenni.[27] Ugyancsak ilyen ellentmondásba ütközünk az emberevést és az állatimádást illetően is. Ostorero szerint ezek a jegyek részét képezték az emberek ősi hiedelemrendszerének, amely egyszerűen egy új társadalmi csoportra ruházódott rá. Más irányból is találkozunk ezeknek a vádaknak a boszorkányüldözés előtti megjelenésével, ha a Kr. u. 2. századi keresztényekre gondolunk. Az ősi vád szerint annak, aki a keresztények szektájába akart lépni,

[21] Míg az előbbiben nem, az utóbbiban a páviai zsinat is hitt. Lásd: Závodszky: i. m., 43.

[22] Norman Cohn: *Európa démonai. A boszorkánüldözés története,* Budapest, Corvina, 1994, 11.

[23] Klaniczay – Pócs: i. m., 18; Theofil legendáról lásd: Cohn: i. m., 259.

[24] Ginzburg: i. m., 96–101.

[25] Sigmund Riezler, Hartmut Lehmann és Joseph Hansen nézete szerint a germán néphitben nem volt nyoma az ördöggel kötött szövetségnek, az ördög imádatának, a vele való közösülésnek, vagy a repülésnek, szerintük ezek a pontok az inkvizítorok által kerültek a boszorkányfogalomba.

[26] Eliade: i. m., 722.

[27] Henningsen (1988): 19.

el kellett vágnia egy gyermek torkát, majd közösen elfogyasztani a húsát és meginni a vérét, a lakomát pedig orgia követte.[28]

Baszkföld és Erdély sajátos boszorkányképe a 16. században és a 17. század elején
A baszkföldi boszorkányüldözés – Zugarramurdi és Urdax

Baszk területeknek nevezzük a Pireneusok két oldalán fekvő, részben Délnyugat-Franciaországhoz, részben Észak-Spanyolországhoz tartozó vidéket. Ismertségét részben a Pireneusok mindkét oldalán kialakult, jelentős boszorkányüldözésnek is köszönheti. Franciaországi vizsgálatok és beszámolók alapján – amelyek szerint az egész régiót megfertőzte a boszorkányság – kezdték meg a boszorkányok kiirtását.[29] Spanyolországban ez a tendencia az 1609–1614 között fellángoló baszkföldi boszorkányüldözésben tetőzött, amely során az inkvizítorok 31 boszorkányt ítéltek el, és égettek meg a Logroñóban rendezett *auto de fé*k[30] alkalmával. A Pireneusok ezen eldugott völgyében azonban sorra lepleződtek le a boszorkányok:[31] mintegy 1384 gyermek és 418 felnőtt állt vád alatt boszorkányság miatt, s további több száz személynél merült fel a boszorkányság vádja.

Navarra régiójában, a francia határhoz közel, Zugarramurdiban elterjedt a hír, hogy nők csoportba gyűlve, a barlangokban titkos ördögi rituálékat folytatnak. Zugarramurdi a boszorkányság központi helyévé vált, s híre eljutott a Supremáig.[32] A boszorkányőrület felkutatására fiatal inkvizítorokat, Juan del Vallet, Alonso Becerra y Holguínt és Alonso de Salazar Fríast küldték.[33] A baszkföldi boszorkányjárvány szempontjából a két legfontosabb falu Zugarramurdi és Urdax voltak. A híres 1610. évi logroñói *auto de fé*k 31 boszorkányából 25 ebből a két faluból származott.[34]

E két falut leginkább földművesek és pásztorok lakták a világtól elzárva, ahol a zord, fagyos és erősen szeles éghajlat megnehezítette a földművelést, ami a megélhetés elsődleges forrása volt. Az embereknek tehát nap-nap után kellett megbirkózniuk a nehéz időjárással, a termés gyakori pusztulásával. Zugarramurdi lakóiban erősen élt az ősi gyanakvás érzete, minden csapásról úgy tartották, hogy a gonosz műve, legyen az a rossz időjárás, a disznó elpusztulása vagy egy gyermek váratlan

[28] Justinus *Apologiá*jában ezt a vádat tagadja, akárcsak Tertullianus és Salvianus. Lásd: Justinus: *Dialogus cum Tryphone* X., *Apologiae* II.12., Tertullianus: *Apologeticum* VII–VIII., Minucius Felix: *Octavius* XII.

[29] Michael D. Bailey: *Historical Dictionary of Witchcraft,* Lanham, Maryland and Oxford, The Sacrecrow Press Inc, 2003, 13–14.

[30] Portugál eredetű szó *(autodafe)*, jelentése „hitcselekmény".

[31] Rawlings: i. m., 131.

[32] La Suprema: *Consejo de la Suprema y General Inquisición* (a Legfelső és Általános Inkvizíció Tanácsa), a spanyol inkvizíció saját minisztériuma. Lásd: Julios Caro Baroja: *El señor inquisidor,* Madrid, Alianza, 1996, 28–30.

[33] Uo. 40.

[34] A pontos adatot közli: Henningsen (1988): 32.

halála.[35] Nem csoda, hogy az ebben a gyanakvó légkörben élő zugarramurdiak könnyen elhitték María de Ximildegui, saját magát boszorkánynak megnevező, Franciaországból visszatérő nő történetét a zugarramurdi boszorkányokról, közülük elsőként María de Jureteguíaról.[36]

Az erre a területre jellemző leggyakoribb vád – a tipikus európai vádaktól eltérően – a vámpirisztikus csecsemőgyilkosság volt. María de Zozaya arról beszélt az inkvizíció előtt, hogy több szomszédja gyerekét megkínozta, majd a vérük kiszívásával meg is ölte őket.[37] Ugyancsak beismerő vallomást tett Miguel de Goiburu arról, hogy több esetben csecsemőgyilkosságot követett el, a gyermek vérének kiszívásával. (Csak zárójelben jegyezném meg, hogy a gyermekhalandóság egészen a 19. század végéig igen magas volt, az elmaradott, szegény néprétegek körében pedig különösen: a csecsemők negyede halt meg egy éves koruk előtt, s kb. a gyermekek fele érte csak meg a tíz éves kort.)[38] Zugarramurdiban és környékén elfogadott nézet volt, hogy a boszorkányok az ellenségeik gyermekein állnak bosszút sérelmeikért. A vádlottak által bevallott gyermekgyilkosságok többsége erre a mintára épül. Többek között María Joantót és María Presonát egyéb gyilkosságok mellett egymás gyermekeinek a megölésével is vádolták, akárcsak María Iriartét, akinek 13 áldozata közül 9 gyermek volt.[39] Bár nem volt precedens nélküli a felnőtteken való megtorló támadás sem, mint ahogy az is megtörténhetett, noha elég ritkán, hogy maga a gyermek okozott kárt a boszorkányoknak. A perek anyagai szerint gyermek- és felnőttgyilkosság, komoly sérülést okozó rontások, a termésben és a jószágállományban véghezvitt pusztítás voltak a fő vádpontok.

A terület specifikus érdekessége, hogy tömegével találkozunk gyermekboszorkányokkal, mint a perek fővádlóival, akik pontos leírást adtak a boszorkányszombatról és arról, hogy kik vitték erőszakkal oda őket.[40] Alonso de Salazar Frías inkvizítor 1611-ből származó jelentése hűen tükrözi ezt a sajátosságot, kiderül ugyanis belőle, hogy 1802 boszorkány vallomásból 1384 gyermekektől származik.[41] Ezt bizonyítják többek között azok a spanyolországi esetek, ahol a feljelentők zöme gyerek, s ahol a boszorkányok arról vallottak, hogy egészen kisgyerekkoruktól boszorkányok voltak.[42] Ilyenek többek között például María de Jureteguia, Juanes de Lambert, Mari Juanto, María Presona és Juanes de Yribarren is, akik arról számol-

35 Uo. 32–39.

36 Tomás A. Mantecón Movellán – Marina Torres Arce: „Hoguera, demonios y brujas: significaciones del drama social de Zugarramurdi y Urdax". *Clio & Crimen,* VIII, 2011, 253.

37 Henningsen (1988): 133.

38 Pakot Levente, „Anyai egészség és csecsemőkori életkilátások székelyföldi fakvakban 1850–1939" in *Test a társadalomban*. Rendi Társadalom – Polgári Társadalom (27). Szerk. Valuch Tibor – Lénárt András – Takács Erzsébet, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2015, 145.

39 Mantecón Movellán – Torres Arce: i. m., 253.

40 Henningsen (1988): 109–122.

41 Ángel Gari Lacruz: „La brujería en los Pirineos (siglos XIII al XVII). Aproximación a su historia". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra (CEEN),* LXXXV, 2010, 339.

42 Henningsen (1988): 52, 129–131.

tak be, hogy egészen kisgyerekkoruk óta boszorkányok, és részt vettek a boszorkányszombatokon. Ez figyelhető meg egy másik esetben is: Salazar 1611-es las cinco villasi vizitációja alatt az addig beismerő vallomást tevő gyerekek Salazar előtt visszavonták vallomásukat, elmondták, hogy a félelem és a szüleik fenyegetése miatt vallottak, s neveztek meg hárman együtt további 121 boszorkány bűntársat.

A boszorkányhisztéria kitörésének egyik lehetséges oka az ún. „álomjárvány" volt.[43] Ez történhetett a baszk falvakban (Las Cincos Villas, Lesaca, Yanci, Vera, Echalar) is, nem meglepő módon a franciaországi rémhírektől való félelem, a logroñoi *auto de fé*k, a prédikátorok szónoklatai és az általános tömegszuggesztió eredményeként. A las cincos villasi gyermekek és a pancorvói tragédia áldozatainak vallomásaiból is tökéletesen kirajzolódott, hogyan lett egy-egy buzgó inkvizítor és a boszorkányságra fogékony emberek együtteséből szabályos boszorkányhajsza.[44]

A zugarramurdi boszorkányok egymáshoz való viszonya, valamint a közösség és a papság hozzájuk való viszonya még inkább egyedi mintázatot mutat. A korai esetektől kezdve gyakorlattá vált, hogy a boszorkányok a falu egyes tagjainak tett beismerő vallomásuk után a pap unszolására a helyi templomban nyilvánosan megvallották bűneiket, könyörögtek a közösség megbocsátásáért az ellenük elkövetett vétkeik miatt. Henningsen kifejti, hogy a zugarramurdi lakosság kompromisszumos megoldásra jutott a boszorkányság kérdését illetően, mivel a vallomást tevő boszorkányoknak megbocsájtottak és megbékéltek velük. Szerinte ez a megoldás a boszorkány probléma egészére bevett mód lett volna, ha nem értesítik a hirtelen támadt boszorkányvádakról az inkvizíciót.[45] Megjegyzi azt is, hogy ezt a meglepően elnéző viselkedést magyarázzák minden bizonnyal a boszorkányok és az ártatlanok közötti házastársi és testvéri kapcsolatok.[46] Ezeknek az eseteknek a családi vonatkozásai, és a dániai boszorkányhiedelmekkel kapcsolatos kutatásai azt bizonyították Henningsen számára, hogy úgy a dán, mint a zugarramurdi boszorkányhitben egyfajta boszorkány-dinasztiákról beszélhetünk. Dinasztiáról azonban itt annak ellenére beszél, hogy a boszorkányképességek Zugarramurdiban, akárcsak Európa legtöbb részén, tanult tudományok voltak, nem örökletesek, tehát a dinasztiába tartozás nem feltétlenül jelentett vérségi kapcsolatot. Megfigyelhető azonban, hogy a boszorkányság tudományát leggyakrabban a családon belül adták tovább, s mint olyan, egy boszorkány szinte minden esetben boszorkánnyá tette a családja többi tagját is.[47]

43 Más néven a sztereotipizált álom jelenség. Ezeknek az álmoknak fő jellemzőjük, hogy valamilyen, a közösségeket nagyon erősen érintő és foglalkoztató, szuggesztív témával kapcsolatosak, világos és erős benyomásokat hoznak létre, amelyre a személy ébredése után is emlékszik, sokszor nem tudva megkülönböztetni azt a valóságtól.

44 Henningsen (1988): 121–122; 280.

45 Uo. 39.

46 Monter szerint a képzeletbeli boszorkány klánok az okai annak is, hogy a letartóztatások eleinte a határokon kívüli boszorkányokat érintették. William Monter: *La otra Inquisición. La Inquisición española en la Corona de Aragón, Navarra, el País Vasco y Sicilia,* Barcelona, Drakontos, Editorial Crítica, 1992, 192.

47 Gustav Henningsen: „Andanzas por España de un *inquisidor a la moderna de raza nórdica*". *Huarte de San Juan. Geografía e Historia,* XVII, 2010, 423–441.

Azt, hogy az üldözések elharapódzása a bíróságokon múlt, azok az esetek mutatják meg igazán, amikor egy-egy reálisan gondolkodó inkvizítor vagy bíró le tudott állítani egy üldözési hullámot. A legelső és leghatásosabb ilyen eset a baszkföldi, amikor Salazar minden addigi gyakorlattól eltérően megkérdőjelezte a boszorkányhisztéria jogosságát a boszorkányüldözés Európa szerte legaktívabb időszakában.[48] 1610-es vizitációjakor Alonso de Salazar Frías racionális módon, tisztán empirikus módszerekkel kezdett bele kutatásába,[49] hogy megfejtse a boszorkányhit társadalmi és pszichológiai okait, s kivizsgálja a feljelentések hátterét.

Vizsgálatai eleinte a nyilvánvaló ellentétekre irányultak, majd idővel egyre mélyebb rétegeit kezdte el felfejteni a boszorkányhisztéria lehetséges okainak. Megfigyelte a vallomásokban fellelhető egymást kioltó tényeket. Nem találta elegendő bizonyítéknak egy ember megégetésére egy másik ember szavát, de sokszor még a vallomást tevőét sem, ha a vallomás elhangzásának körülményei befolyásoló hatásúak voltak.

Egyik korai felfedezése épp az inkvizítorok szabálytalanságai folytán létrejövő hamis vallomások visszásságára mutatott rá. 1611. március 2-án jelentette a Supremának, hogy a börtönben a boszorkányokat – a férőhelyek kis száma miatt – a szabályokat figyelmen kívül hagyva sokszor egy cellában helyezik el, ami révén könnyen befolyásolhatják, sőt direkt tanácsokkal is elláthatják egymást, hogy mit valljanak. Erre a felfedezésre María de Zozaya és María Juanto kísértetiesen hasonló története hívta fel a figyelmét.[50] Kézenfekvő volt tehát az inkvizítorok előszeretettel hangoztatta érvének cáfolása, miszerint az egyöntetű vallomások nem feltétlenül a vallomások igazságtartalmát, mint inkább a vallatás hasonló körülményeit látszanak bizonyítani.

María de Zozaya perének egy másik részlete tovább táplálta szkepticizmusát. Amikor ugyanis a boszorkányt otthon tárolt eszközeiről kérdezték, hiába adott pontos leírást róluk, a házkutatást végző inkvizítorok mégsem találtak semmit. A boszorkány, aki magát a vallatás egész ideje alatt következetesen boszorkánynak vallotta, azt mondta, hogy az ördög előttük jár egy lépéssel, és minden bizonnyal elvitte a bizonyítékokat. Az inkvizítoroknak, Salazar kivételével, ez a magyarázat tökéletesen beleillett a boszorkányszektáról alkotott képébe. Salazar azonban egyre kevésbé tartotta valószínűnek, hogy a több száz boszorkányper egyikében sem lehetséges szemmel látható, tapasztalati bizonyíték előállítása.[51] Jelentéseiben arról írt, hogy ő egy olyan esettel sem találkozott, amiben jogosnak vélte volna a vádat, vagy akárcsak a legcsekélyebb mértékben is hihetőnek az elmondottakat, miszerint a boszorkányság valóban megtörtént. Vizsgálódásai mentén megfogalmazta azt a gondolatot, ami az utána következő inkvizíciós működésnek az alapja lett: azaz az addigi büntetés vagy az irgalom helyett a legalkalmasabb a hallgatás, mert a boszor-

48 Magyarországon pl. ekkor volt az első boszorkányfürösztés. Pakó–Tóth G.: i. m., 39–40.

49 Monter: i. m., 321–322.

50 Henningsen (1988): 136.

51 Uo. 138.

kányok, ahogyan alakot öltenek az érdekélődés és a nyilvánosság fényében, ugyanúgy tűnnek is el, ha az érdeklődés megszűnik irántuk.[52]

Magyarország boszorkányképe

A magyarországi boszorkányhit többrétegű és sajátos, az európai hiedelemvilágtól különböző elemekkel is rendelkezik. A középkori képzeletvilág boszorkányai – a *striga* és a *malefica* – már Szent István korában megjelentek Magyarországon. A boszorkányokról szóló első magyarországi történeti nyomok rájuk vonatkoznak Szent István törvényeiben, aki hitt a *strigák* és *maleficák* létezésében, és törvénykönyvének 33. és 34. fejezetében ki is tér a velük való helyes bánásmódra.[53]

Ellentétben a magyar hiedelemvilág szellemlényeivel: a tündérekkel, a boszorkányok élő, hús-vér személyek, akiknek a paraszti világban gyógyító és rontó képességet tulajdonítottak. A magyarországi perek legfontosabb szereplője a gyógyító, aki a betegséggel kapcsolatban kimondja a rontás tényét, valamint megpróbálja azonosítani a rontást okozó boszorkányt, s eltávolítani a rontást. Paradox módon a vádlóként és egyben vádlottként való megjelenésük erős szerepet játszik a későbbi boszorkányüldözési hullám kialakulásában.[54]

Mint az európai népi hiedelmekre általában, úgy a magyarra is jellemző volt, hogy a démonikus lények tulajdonságait (rontás, repülés, állattá változás és a láthatatlanná válás) a később boszorkányoknak nevezett személyeknek tulajdonították.[55] A boszorkány alakjában az általános európai boszorkánykép és az egyedi tündér-hiedelem és -kultusz elemeinek összeolvadása fedezhető fel. A középkori boszorkányüldözés azonban hatással volt a magyar boszorkányképre is. A perekben megjelenő boszorkányfogalom egyes elemei Nyugat-Európából lassan beolvadtak a magyar boszorkányképbe, új motívumokat hozva magukkal, mint az ördöggel való szövetkezés, a levegőben való utazás és a boszorkányszervezet, bár ezek, s főleg a szervezett szekta képe, sosem lettek egészen integráns részei a magyar boszorkányképnek.[56] Boszorkányság vádja Magyarországon leginkább öreg, magányos bábá-

[52] Henningsen (1988): 176–285.

[53] A törvény értelmében a strigát a paphoz kellett vezetni, akinek feladata hitben oktatni és böjtölésre ítélni őt. Amennyiben másodszor is strigának találják, újabb böjtre ítélik, majd mellére, homlokára és lapockájára az egyház által jelet kellett sütni. Harmadszorra át kellett adni a világi bíróságnak. Az eredeti latin szöveget közli: Závodszky: i. m., 42–43.

[54] Klaniczay Gábor: „Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben". In Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában,* Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 280.

[55] Pócs Éva: *Tündérek, démonok, boszorkányok,* Budapest, Akadémia, 1989, 7–12.

[56] Noha a magyarországi boszorkánykutatás szerint a démonológiai sztereotípiák csak a 17. század végére jelennek meg a magyar perekben, Klaniczay Gábor azt is megjegyzi, hogy a kolozsvári Botzi Klára 1565-ös perében találunk boszorkányszervezetre való utalásokat. Lásd: Klaniczay Gábor: „A boszorkányvád mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán". *Korunk,* XVI, 2005/5, 27–38.

kat, javas- és füvesasszonyokat ért, nem pedig csoportokat, boszorkányszektákat. Szendrey Ákos véleménye szerint a magyar boszorkányperekben nem lelhetőek fel boszorkányszervezetekre utaló jelek.[57]

Vannak azonban olyan elemek, melyek speciálisan a magyar boszorkányok sajátjai. Az éjszakai „nyomás" a boszorkányhiedelmek egyik legrégebbi eleme, amiről a magyar boszorkányok valószínűsíthetően a nevüket is kapták.[58] Maga a 'nyomás' kifejezés azt a jelenséget takarja, amikor valaki az éjszaka közepén arra ébred, hogy nem kap levegőt, és se szólni, se mozdulni nem tud addig, míg a boszorkány le nem száll a mellkasáról. A „nyomás" azonban nem csak rövidtávú gondokat okozhat, de a megrontás egy formájaként hosszútávú betegségek előidézésére is alkalmas.[59]

Ugyancsak sajátos eleme a boszorkányperekben az ördög helyett megjelenő „tündérkirálynő" alakja,[60] amelynek előzményeként értelmezhetjük a középkori boszorkányvádak alapjaként feltételezett, Diana istennőhöz szóló termékenységkultuszt.[61] Egyes Európa szerte elterjedt motívumok hiányoznak a magyarországi perek anyagából, ilyen például a kereszteletlenül elhunyt csecsemők zsírjából főzött kenőcs.

Boszorkányperek Kolozsvárott és Nagybányán

A boszorkányüldözés és a boszorkányperek felbukkanásának okait elsősorban a 16. századi Erdély vallási és társadalmi feszültségeiben kell keresnünk. A vallási ellentétek kiéleződése a reformáció térhódításával, elsősorban az unitáriusok megjelenésével kapcsolható össze, de komoly konfliktusforrásnak tekinthetőek az etnikai, társadalmi és nemzetiségi különbözőségek is.[62] Nem meglepő tehát, hogy a boszorkányvád sokszor hétköznapi helyzetből pattant ki, mint a gyógyítók egymás elleni harca, az irigység, vagy mágikus képességektől való félelemből tett szomszédok elleni feljelentés, de gyakran megjelenik a családi kapcsolatokból kiinduló per is.[63]

A vád nagyon gyakran érte a szegényeket és a társadalom peremére szorult kisebbségi csoportokat. Erdélyben nyomon követhető az a tendencia is, hogy a boszorkányság vádját előszeretettel húzták rá az újonnan érkezettekre, betelepedettekre, azaz minden olyan csoportra, akik egyesek szerint nem illettek közéjük, például Nagybányán a románokra, Kolozsvár esetében pedig a románok mellett az őslakosnak számító szászokra.[64] Komáromy Andor 1910-ben megjelentetett 1565–1593

57 Szendrey Ákos: *A magyar néphit boszorkánya,* Budapest, Magvető, 1986, 139.

58 Klaniczay Gábor: „Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században". *Ethnographia,* XCVII, 1986, 284.

59 Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága,* Budapest, Corvina, 1981, 153–154.

60 A szépasszony-tündér elemet Botzi Klára perében is több alkalommal láthatjuk. Klaniczay (2005).

61 Pócs: i. m., 163–164.

62 Klaniczay (2005).

63 Klaniczay (2014), 287.

64 Pakó – Tóth G.: i. m.

közötti kolozsvári persorozatot bemutató könyve,[65] Kiss András munkássága,[66] valami az ő kezdeményezéseiket folytató kutatók – többek között Tóth G. Péter, Pakó László, Szabó T. Attila, Kalmár Tamásné, Sz. Kristóf Ildikó és Klaniczay Gábor – munkája segít pontosabb képet alkotni a 16. század és a 17. század első felének erdélyi boszorkányképéről, a boszorkányvád mozgatóiról és az eljárások mibenlétéről.

A vádlottak egyik legjellegzetesebb csoportját azok alkotják, akiknek valamiféle „mágikus szakértelme" volt – gyógyítók, javasasszonyok, bábák –, akik egymás elleni konkurenciaharcukban gyakran riválisukat nevezték meg a rontások okozóiként, de ez a vád hosszú távon visszaszállt saját magukra is, üldözési hullámot indítván ezzel.[67] Számos erre a tendenciára utaló pert találunk a kolozsvári peranyagokban, például a Kolozsvárott elsőként halálra ítélt gyógyítók: Kőmíves Prisca, Bótzi Klára és Rúsa 1565. évi esetében, ahol a vádaskodást elindító Botzi Klárára magára is visszaszállt a boszorkányvád.[68] Ez a vádtípus kerül elő Európa szerte a leggyakrabban, részben a gyógyítás és a rontás képességének közös alapja, részben pedig az egymás elleni vádaskodás miatt. A bábaként és gyógyítóként tevékenykedő embereket jellegzetesen kettős megítélés övezte, ha ugyanis egy gyógyítás nem sikerült, vagy egy szülés a gyermek vagy az anya halálával járt, könnyen felmerült a gyanú, hogy a bába vagy gyógyító valójában rontó boszorkány.[69]

Ezek a kölcsönös vádaskodások az egyéni perek okain túl arra a folyamatra is rámutatnak, hogy bár korábban a gyógyítók a boszorkányrontás diagnózisával a közösségek belső működésében megjelenő feszültségeket egyensúlyba tudták hozni, később, a 16–18. században ez a szerepük maguk ellen fordult: átalakult egyféle intézményesített megtorlásba, vádaskodásba.[70]

A démoni erőktől való félelem népi képzete az esetek egy részében jogtalan önbíráskodáshoz vezetett. A 15–16. századtól kezdve azonban új módja lett a megtorlásnak: a törvényszerű vádemelés.[71] A hatóságok boszorkánysághoz való viszonyának megváltozása együtt járt a boszorkány-panaszok meghallgatására való hajlandóság megnövekedésével.[72] A mindig is jelenlévő boszorkányvád valódi boszorkányüldözéssé éppen ezért akkor válhatott, amikortól a hatóságok addigi boszorkánysággal szembeni szkepticizmusa megváltozott, és a kereszténység ellen irányuló összeesküvésként immár figyelni, majd kiirtani igyekeztek azt.

[65] Komáromy Andor (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára,* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.

[66] Kiss András (szerk.): Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1999.

[67] Balogh Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek,* Budapest, Balassi, 2003, 9.

[68] Klaniczay (2014): 30.

[69] Klaniczay (2005).

[70] Uo.

[71] Érdekes jelenség, hogy amikor 1700 táján véget ért a boszorkányüldözés Nyugat-Európában, s ezzel együtt a rossz viszonyok és esetleges sérelmek rendezésére sem volt többé alkalmas a vádemelés, nagymértékben visszatért az önbíráskodás. Lásd: Bailey: i. m., 368.

[72] Cohn: i. m., 264–265.

A boszorkányperek indítékainak számos oka közül érdemes kiemelni az ezzel összecsengő társadalmi vonatkozásúakat, azokat a boszorkányüldöző személyeket, a notórius feljelentőket, akik nagyban hozzájárultak egy-egy üldözési hullám kialakulásához. Az a kolozsvári tendencia, hogy a perek mind magánvádlók kezdeményezésére indultak, majd közvádlókként a városi prókátorok indítványozása által, teret engedett a notórius feljelentőknek.[73]

Szemléltető példa erre Gruz Péter és Igyártó György személye, akik a 16. századi kolozsvári perek visszatérő alakjai, számos per elindítói.[74] Gruz Péter szabómester, Komáromy Andor szerint szerény anyagi helyzete és a kitaszítottság érzetének kompenzálása állhat a gyakori vádaskodás hátterében. Tudjuk azonban azt is, hogy Gruz Péter a boszorkányvádat ügyesen használta olyan esetekben is, ahol ügye vesztésre állt, mint például akkor, amikor válási kérelme az egyházi bíróságtól a városi bíróság elég került: a felesége elleni vádak között utolsóként, mintegy legerősebb érvként felhozta az éjszakai járkálás vádját.[75]

Pakó László munkái révén részletes képet kaphatunk Igyártó György kolozsvári boszorkányüldözésben játszott szerepéről is, akinek a nevéhez előbb, mint magánszemély, majd mint a város prókátora több per is fűződik.[76] Kolozsváron az általa megnevezett boszorkányok mindannyian a mágyán végezték, néhány esetben még akkor is, amikor a bírák első fokon hajlandóságot mutattak a vádlottak felmentésére.[77]

A „nagy" boszorkányüldözőktől eltérő módon azonban ő nem vallási, etikai, politikai vagy gazdasági okokból, és nem is a hit védelmezésének vágyából fakadóan szállt szembe a boszorkányokkal, sokkal inkább a bosszúvágy és a pénzsóvárság voltak az okok, amelyekhez a boszorkányvádban megfelelő módszerre lelt.[78] Tevékenysége jól példázza, hogyan képes a boszorkányvád fegyverré válni az emberek kezében, a hatalomvágy, személyes sérelmek és ambíciók eszközévé, noha az üldözési hullám csak számos más hatás együttes figyelembevételével magyarázható jelenség.

A kolozsvári boszorkányokkal kapcsolatos peres eljárás módjáról Kiss András, Pakó László és Tóth G. Péter is hangsúlyozzák, hogy a boszorkányokkal kapcsolatos eljárás alig különbözött más bűncselekmények peres eljárásától, mivel a boszorkányság, Spanyolországgal és Európa nagy részével ellentétben, a világi bíróságok hatáskörébe tartozott. Mivel az ítélet lényegében a társadalmi büntetőigényre rea-

73 Pakó László: „Boszorkányvádak az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában. Igyártó György prókátori tevékenysége és az 1580-as évek kolozsvári boszorkányperei". In Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában,* Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 156.

74 Lásd: Pakó – Tóth G.: i. m., 56–60, 64–67.

75 Komáromy: i. m., 185–207.

76 Bővebben lásd: Pakó – Tóth G.: i. m., 163–164., Pakó: i. m.

77 Pakó: i. m., 160.

78 Pakó: i. m., 168.

gált, a vádlottaknak kevés esélyük volt a felmentésre, akkor is, ha tanúkat sorakoztattak fel saját védelmükben.[79]

A nagybányai boszorkánykép elsősorban a protestáns démonológia[80] és a később megjelenő katolikus elképzelések hivatalos álláspontja, valamint a nem hivatalos hírforrások és a helyi hiedelemkészlet együttes működéséből fakadt. A perek dokumentumai alapján a protestáns hitelvből kiindulva azt a közembert tartották boszorkánynak, aki „társalkodott az Ördöggel", még akkor is, ha megszerzett tudását jóra (pl. gyógyítás) használta fel; valamint boszorkánysággal vádolható az a személy is, aki az ördöggel társalkodóhoz fordult segítségért, ahelyett, hogy az isteni gondviselésre bízta volna magát. A nagybányai hiedelemrendszer szerint a boszorkány képességeit mindig nőnemű családtagjától örökölte, vagy tanulással szerezte.[81] Rendelkezhet segítő ördöggel, amely egy tóban lakó kicsinyke lény, akinek a szolgálataiért cserébe a boszorkány kapcát és nadrágot ajándékoz neki, esetleg pénzt ad. Ugyancsak a segítő ördög szerepét hivatott betölteni a boszorkányokat néhány esetben kísérő lidérc is, amely általában csirke, pulyka vagy repülő tüzes lényként ölt testet.[82] Segítő ördög mellett segítőállataik is vannak, amelyeket ellenségeikre küldhetnek, hogy megrontsák vagy visításukkal megijesszék őket. Ezek az állatok parancsra jelennek meg, leggyakrabban fekete macska, varangyos béka, néhány esetben pedig kígyó formájában. A boszorkány felismerhető a macska alakban vele lévő segítő állatáról, de megtévesztő módon ő maga is macskává tud változni, rögtön visszaváltozik azonban, ha ráütnek. Szintén a felismerést elősegítő a sóra hívás is, mivel a boszorkány köztudottan a keze fejéről nyalja a sót. Az azonosítás egy másik módja az is, ha a mestergerenda alatt a megrontott csecsemőről levett pokrócot verik. E hit szerint a boszorkányok általában éjjel jelennek meg, legtöbbször rontó célzatú tevékenység céljával. Az áldozatok nyomásról, a fejük megrázásáról, de egy-két esetben egészen komoly vérszívásról és a harapásról számolnak be.[83] A boszorkányok fő célja a rontás, ami ellen tömjénes rongy hordásával igyekeztek védekezni az emberek. Nem egyedi eset azonban, hogy a rontást a boszorkány, leginkább fenyegetés hatására visszavonja.[84]

79 Pakó–Tóth G.: i. m., 39; Klaniczay (2005).

80 Stuart Clark kutatásai szerint a protestáns démonológia a jó boszorkányokat ugyanolyan, ha nem még kártékonyabb embereknek tekintette, mint a rontó boszorkányokat, mivel ők azt az illúziót keltik az emberekben, hogy mágikus képességeik révén segíteni tudnak rajtuk, ám valójában ezen képességeik az ördögtől származnak. Lásd: Stuart Clark: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe,* Oxford, Clarendon Press, 1997, 459.

81 Érdekes ellentmondás, hogy bár női ágon öröklődik, vérszerinti kapcsolatot nem igényel az öröklés. A boszorkányság tudományát az anyóstól is örökölheti a boszorkány.

82 A lidérc jelenléte több magyarországi perben is előkerül, területtől függetlenül. Schram Ferenc (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768) I–III,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970–1982.

83 Ez a vád nem túl gyakori az erdélyi perekben, viszont a baszkföldi perek legtipikusabbja.

84 A nagybányai boszorkányképzetet Balogh Béla vonatkozó írása alapján foglalom össze: Balogh (2003).

Összegzés

Az egymástól földrajzilag távoli eső két terület boszorkányképe ebben a korszakban fő vonásaiban hasonló, ugyanakkor számos sajátos részletben különböző jegyeket hordoz. Magyarországon főleg női, magányos gyógyítókat, bábákat és füvesasszonyokat vádoltak meg boszorkánysággal, s noha megjelenik a csoportos boszorkányság is, nem olyan integránsan, mint Európa más részein. Ezzel szemben a baszkföldi boszorkányság változatosabb képet mutat a nem és a kor tekintetében. Egyaránt megjelennek férfiak és nők, valamint nagyon sok gyerek is a boszorkányok „szektájában", sőt, gyakori, hogy egész boszorkány „dinasztiák" alakulnak ki.

A baszkföldi boszorkányképnek az általánostól eltérő elemei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Alonso de Salazar Frías hatékonyan léphetett fel a boszorkányhisztéria ellen. Salazar racionális érvelését jelentősen megkönnyítette a baszkföldi boszorkánykép démonikus képzete. Az adott közösségek boszorkánya ugyanis nem más, mint a *striga* archaikus típusába tartozó vámpirisztikus csecsemőgyilkos, ellentétben az Európa szerte elterjedt, Magyarországra is jellemző kuruzsló-gyógyító *malefica* képzetével. Míg ez utóbbi a maga ellentmondásaival együtt is egy viszonylag racionális és hihető, a bábák és füves asszonyok mentén akár tetten is érhető személy, addig a baszkföldi boszorkány egy démonikus alak, akinek a létezése és tevékenysége kevéssé kézzelfogható, s ezért sokkal könnyebben hiteltelenítheto.

Különbségek azonban nem csak a vádlottakban, hanem a vádlókban és a vád okaiban is felismerhetők, ugyanis míg Zugarramurdi és Urdax esetében sokszor gyerekvádlókkal, bűnbakképzéssel és az álomjárvány okozta hisztériával találjuk szembe magunkat, addig Erdélyben sokkal gyakoribbak és jellemzőbbek a vádaskodó gyógyítók és a notórius feljelentők.

Eltéréseket találhatunk az eljárás és az ítélethozás menetében is. Baszkföldön a boszorkányság kérdésével nagyrészt az Inkvizíció tagjai foglalkoztak, empirikusan és módszeresen igyekezve felkutatni a vádak lehetséges okait és igazságtartalmát, másrészt viszont a falvak belső szokásai mentén lehetőség nyílt a bűnbocsánat elnyerésére. Ezzel szemben Kolozsvárott világi bíróság tárgyalta a boszorkányok ügyét, akiknek legtöbbször kevés vagy épp egyáltalán nem volt módjuk a jogorvoslásra.

A boszorkányok megítélése és üldözése folyamatosan változó, általános és egyedi kulturális elemeket egyaránt magába foglaló folyamat volt, ahol keveredett a népi hiedelem az elit démonológiájával, az általános európai boszorkánykép az adott terület saját hiedelemrendszerével és a vádlók, bírák saját nézőpontjaival. Azonban azt is látnunk kell, hogy a boszorkányüldözések egyik kiváltója az egyházi bíróságok és a világi elit beavatkozása a népi hiedelembe. A tradicionálisan szerveződő és működő közösségek életében a boszorkányság önmagában nem jelentett üldöznivaló jelenséget, erre csak akkor és ott került sor, ahol az elit a saját démonológiája

mentén értelmezte a népi boszorkányhit megnyilvánulásait, s felruházta azt az egyházi hatalom, és minden emberi érték legfőbb ellenségének képzetével.[85]

Kulcsszavak
Spanyol Inkvizíció, démonológia, boszorkányok

Abstract
Comparison of Basque and Transylvanian Witch Trials in the 16th–17th Centuries

This paper seeks to point out the characteristics of the witch hysteria and the view of witches in the Basque Country, which played an essential role in the cessation of witch-hunts and of burnings at the stake in Spain in 1614. It analyses the contrast between the characteristics of the Basque witch-hunts and those in Transylvania. The paper compares the typical view of witches in Transylvania, especially Cluj-Napoca, from the point of view of the people's beliefs and of the elite's demonology, by highlighting the characteristics of the view of witches in the area, the main types of accusations, the motives of the reports and the procedures against witches. By pointing out these characteristics, we can see how the demonistic and vampiristic notion of the view of witches in the Basque Country contributed to the cessation of the witch-hunts, and the circumstances in which witch-hunts intensified in Transylvania at about the same time.

Keywords
Spanish Inquistion, demonology, witches

[85] Klaniczay Gábor: „A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei". In A. Gergely András (szerk.): *Kulturális antropológia,* Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet, 2003, 30–50. Online: mek.oszk.hu/01600/01668/01668.pdf.

Buda Attila

A fóti templom a források és a feldolgozások fényében

Vajon mit tud hozzátenni egy-egy épület, építészeti objektum műemléki, művészettörténeti megközelítéséhez a nem műszaki-technikai, tehát nem tervrajzokat, számlákat, hivatali levelezéseket és efféléket tartalmazó forrásfeltárás és forráselemzés? Hiszen a megvalósult épülethez képest minden előzetes, rá vonatkozó írás, dokumentum esetlegessé válik, kapcsolódjon bár az építészhez vagy az építtetőhöz, még akkor is, ha azok egy részét a nyomtatás véletlene hosszabb életűvé teszi. Használói szemében ugyanis elsősorban az építészeti objektum funkciója, látványa dominál, a szakmán kívülieket csak igen kevéssé érdeklik a befejezettség előtti körülmények. S noha az építészet ugyanúgy az időben nyilvánul meg, mint az összes többi művészeti ág, elképzelhetetlen, hogy olyan vázlatok, előtanulmányok között éljük az életünket, mint amilyenek például egy-egy festmény alkotása közben (sokszor önmagukban is művészeti értékkel bírva) az utókorra maradtak. Hogyan is nézne ki Fót, ha az Ybl Miklós megálmodta épületegyüttes mellett ott lennének valahol annak a tervezési útnak is a kézzelfogható állomásai, (a kísérletek, az elvetett tervek[1]), amelyek eredője lett a ma ismert templom és két kísérő épülete?[2]

Az összes terv együttes megépítésének lehetetlenségéből mégsem következik automatikusan az, hogy a végeredményhez vezető dokumentumok fölöslegesek lennének. Hiszen az összes művészeti ág közül éppen az építészet végtermékeinek van jellegzetes, a munkák befejeződésével sem lezáruló történetük, amelyek végpontjukon az adott épület megsemmisülését is magában foglal(hat)ják. A mindennapok világában az építészeti alkotások vannak a leginkább jelen az ember egyéni és a közösségi életében, s igen erősen megszabják az életminőséget. Talán érdemes lenne megszólítani a velük kapcsolatos magániratokat, esetleg az építtető tágabb köreiben – ezáltal bővebb terepre kiterjeszteni az épület történetének megismerését, egyben új szempontokkal járulva a szakmai recepcióhoz.

A fóti templommal kapcsolatos dokumentumokról a következőket lehet megállapítani. Az épület élete jelentős kéziratos iratanyaggal kezdődött, amelynek főként az Ybl Miklóshoz kötődő része maradt fenn és vált ismertté (ezek a tervrajzok);[3]

[1] Ezekből két fennmaradt alaprajz ki volt állítva az 1991–1992-es, halálának száz éves fordulójára rendezett kiállításon.

[2] Részletesebben a függelék első részében, lásd még Ybl Ervin: Az első magyar romantikus templomról, *Új Idők,* 1931. december 20. (52.) 746–748 (továbbiakban Ybl 1931), 754; *Ybl Miklós építész, 1814–1891*, szerk. Kemény Mária–Farbaky Péter, Budapest, 1991 (továbbiakban Kemény–Farbaky 1991), 206–208. (A fóti templomról szóló tanulmányt és a katalógus vonatkozó részét Farbaky Péter írta.)

[3] Kemény–Farbaky 1991, 206–208.

az építtető gróf Károlyi István személyéhez köthető iratok pedig főként pénzügyi elszámolásokat tartalmaztak, hivatali levelezésből, területrendezéssel kapcsolatos kérvényekből és végzésekből stb. álltak.[4] Az „Ybl–Károlyi" kéziratokhoz járultak a templom elkészültéig a napisajtó oldalain megjelent tudósítások, ismertetések, bemutatások.[5] Az első recepciós időszak záróéve 1858, amikorra elkészült a templom és az altemplom teljes belső díszítése és berendezése; az altemplom szobrai közül csak Károlyi Sándor mellszobra későbbi. Ezek még többnyire az építtető, a közreműködő(k) és a kortársak által befolyásolt látvány-kanonizációs évek, amelyek megállapításait a kellő történeti távlat elérése után a művészettörténet-írás is alapnak tekintette s felhasználta: a maga változó szakmai igény- és kifejezésrendszere alapján saját, módosult, de a korábban leírtakra épülő, új befogadói szempontrendszert hozva létre. Utóbbi már a második befogadói időszak, amely napjainkig tart, ennek legutolsó állomása a templom felszentelésének százötvenedik és az építész születésének kétszázadik évfordulója tiszteletére rendezett konferencia volt.[6] Az első recepciós időszakot az jellemezte, hogy kéziratos dokumentumait kiegészítették, s át- meg átszőtték a nyomtatott források. De az iratok, levelek, különféle feljegyzések stb. sora nem ért véget a templom átadásával és megáldásával. Ez nem is csoda, hiszen a *Historia Domus* folyamatosan tartalmazza az épülettel kapcsolatos kisebb-nagyobb eseményeket, változásokat, naplószerűen az éppen aktuális lejegyzés dátumáig; tartalmát (bizonyos korlátok figyelembevételével) adattárként is lehet használni. Ugyanígy az iratkeletkezés sem zárult le a templom megáldásával, Károlyi István például még kétszer, 1869-ben és 1871-ben is rendelkezett a működés gazdasági alapjairól. Ez a formailag kevert dokumentum-együttes terjesztette el a fóti templom hírét, s a leíró ismertetések alapozták meg építészet(történet)i, majd műemléki értékelését azáltal, hogy elősegítették az építése idején számtalan újdonsággal, szokatlan művészeti elemekkel rendelkező templom elfogadását.

Ráadásul ez a templom különleges jogállású volt az Ybl által tervezett épületek között, amennyiben nem középület, ami az államhoz vagy valamilyen intézményéhez kötötte volna, létrehozatalát nem a klérus vagy a hívek kívánták, hanem egyéni kezdeményezés eredménye: bár funkciójára nézve egyházi, másfelől viszont alapítását, helyét, működtetését – kivéve a liturgiát – tekintve kegyúri, azaz magánépület. Ez a kettősség rányomta bélyegét működésének hosszú ideig fennálló és nehezen érthető hiányosságára, a felszentelés több dátumhoz kötődő bizonytalanságára.[7] Ezért talán érdemes itt erre is kitérni, részben az egyházjog, részben a polgári

4 *A Károlyi család nemzetiségi és fóti levéltára,* összeáll. Bakács István, Budapest, 1965.

5 *Károlyi István fóti temploma,* összeáll. Buda Attila, 2., bőv. kiad., Fót, 2001 (továbbiakban Buda 2001), 16–31.

6 *A fóti templom és a romantika építészete,* szerk. Buda Attila–Ritoók Pál, Budapest, 2007 (továbbiakban Buda–Ritoók 2007). Lásd még az *Ars Hungarica* 2014/4. számát és az *Acta Historiae Artium* 2014. évi kötetét is.

7 Már a korabeli források több dátumot adtak meg, Ybl Ervin szerint az egyházi felszentelésére csak 1955. november 6-án került sor, lásd Buda 2001, 86. Liturgiai szempontból vizsgálva mást jelent az egyes szerzők által használt felavatás, megáldás, felszentelés szó.

jog alapításkori paragrafusainak figyelembevételével, tekintettel a joggyakorlatra is. A kegyúri jog, amely az 1840-es években már csak a katolikusok kiváltsága volt, azt a jogosítványt jelentette, miszerint a földesúr a birtokán épített templomot a sajátjának tekinthette, jövedelmeivel korlátlanul rendelkezhetett, szolgálatára maga jelölhetett ki lelkészt. Utóbbit ugyan forma szerint a püspök fogadta el, de a világi hatalom megerősödése szinte mindig előre eldöntötte, hogy a püspök kit nevezhetett ki. A patrónust és családját a templomban külön hely illette meg (legtöbbször, mint Fóton is, a szentélyben), nevét az istentiszteletben említették, ő és családtagjai a templomba temetkezhettek stb. A kegyúr kötelessége volt ugyanakkor az általa alapított templom támogatása, karbantartása – a paplaké vagy az iskoláé is, mint Fóton ugyancsak. Ügyelnie kellett a templom vagyonára, de azt nem tekinthette a sajátjának. Károlyi István nem csupán építkezett a saját birtokán,[8] hanem önálló parókiát is létrehozott,[9] amivel beleavatkozott az egyházmegye belső viszonyaiba is. Vagyis az ott lévő, a birtok korábbi tulajdonosaitól örökölt templom lebontásával, egy új felépítésével s a parokiális viszonyok átalakításával (minden kárpótlási szándéka mellett is) a megyés püspök hatókörét csökkentette. Mindez persze néhány évvel korábban, az 1834-ben, földrengésben elpusztult kaplonyi (ma Căpleni, Románia) templom szintén Ybl Miklós általi újraépítésekor is felmerülhetett volna, ámde az egy eldugott helyen lévő, a hitélet szempontjából jelentéktelen templom volt, másfelől ott nem került sor az egyházmegyei viszonyok megváltoztatására.[10]

Az említett forrásokhoz egy gyűjtemény járul, amely a templomban őrzött római kori testereklyével kapcsolatos.[11] Az esztergomi érsek 1855 tavaszán értesítette Károlyi Istvánt arról, hogy a pápától kapott emlékeket, amelyek között a fóti templomnak szánt ereklye (Szent Lucencius maradványai) is ott volt, az építés alatt lévő esztergomi főpapi templomban állítja ki. A vértanú ereklyéjének eredetiségét ez év februárjában igazolták Rómában, eszerint egy 1850-ben folytatott ásatás során került elő, s ahogy az iratból kiderül, az ásatás részben Károlyi István kérésére történt, aki nyilván a hívek buzgalmát – látva például a Páduai Szent Antal sírjához zarándokolók sokaságát a róla elnevezett bazilikában – ezzel is növelni akarta. Scitovszky János érsek levelével egy napon újsághírek is megemlékeztek a Rómából Bécs közvetítésével Esztergomba érkezett ereklyékről, azok bemutatásáról és végső helyük meghatározásáról. A vértanú testét és az eredetiséget igazoló iratot a hercegprímás április végén adta át Károlyinak, egyben felhívta a figyelmét arra, hogy azt mutassa be a (váci) megyéspüspöknek, illetve az ereklyék közszemlére való kitételéhez kérje beleegyezését. E figyelmeztetés is arra utal, hogy nem volt mindig harmonikus a

[8] Károlyi István anyja – özvegyként, fiú- és leánygyermekeivel együtt – 1808-ban költözött Bécsből Pestre, korábban itt vásárolt családi palotájukba. (Ma a Petőfi Irodalmi Múzeum működik falai között.) Még ebben az évben nyaralóhelyként megvásárolta a közeli fóti birtokot, amely később, a családi vagyon szétosztása után jutott a legidősebb fiú tulajdonába. Lásd Buda Attila: *Gróf Károlyi István élete,* Újpest, 1997, 55–60.

[9] Farbaky Péter: A fóti templom. In Kemény–Farbaky 1991, 23–32.

[10] Ybl Ervin: *Ybl Miklós,* Budapest, 1956, 16.

[11] Füzes Ádám: Szent Lucencius. In Buda–Ritoók 2007, 164–165.

kapcsolat a váci püspök, valamint a kegyúr között, s adalékkal járul ahhoz, hogy a felszentelés miért késett a végtelenségig. A hivatali iratokra azonban (akkor sem) a gyors elkészülés volt jellemző, Roskoványi Ágoston püspök csak egy évvel később engedélyezte a közszemlére tételt. Az ereklyék, illetve az azokat tartalmazó kis kápolna aztán a népszerűsítő és szakmai leírásokban is megjelennek.[12] 1945-ben a sírt feldúlták, tartalmát összetörték; az akkori plébános, Thury Károly a maradékokat összeszedte, és a templomban őrizte.[13] A múlt század ötvenes éveit Magyarországon nem a vallásos hívekre tekintettel lévő állami szemlélet jellemezte, ezért csak az 1956-os forradalom leverését feledtetni akaró engedékenység holtidejében sikerült a maradványokat ismét közszemlére állíthatóvá tenni, s azok hitelességét írásos formában is igazolni.[14]

Az Ybl-hagyatékon kívüli, az építtető személyével kapcsolatos kéziratos és nyomtatott dokumentumok – nagy részük a Károlyi levéltárban található – segítségével ütköztetni lehet a korabeli források egymásnak ellentmondó szöveghelyeit, esetleg döntésre is lehet jutni. Íme egy fontos példa: a különféle leírásokban, ismertetésekben háttérbe szorult, vagy csak érintőlegesen említett, pontos értékében bizonytalan nagyságú építési költségek eredete Károlyi István említett, örökölt birtokai voltak. A források egy része, ha egyáltalán szót vesztegetett erre, elintézte azzal, hogy Károlyi István az építkezés befejezése után, nagylelkűségének és áldozatkészségének nem akarván nyomát hagyni, az építéssel kapcsolatos számlákat megsemmisíttette. Aki persze látta a templomot, s tisztában van az építés történetével, az a számlák és a konkrét értékek nélkül is tudja, milyen jelentős összeget fektetett be az építtető erre a célra. Mivel a birtok kezelésének iratanyaga és az iktatókönyvek fennmaradtak (régebben Budapest Főváros Levéltárában a Szentkirályi utcában, néhány éve a Magyar Országos Levéltár állományába olvasztva, de önállóan kezelve) érdemes feladat volna egyszer végre részletesen is átnézni a megfelelő évköröket, hátha mégis lehetne találni valamit. A konkrét számlák azért is érdekesek lennének, mert segítségükkel a templom építésében, külső és belső díszítésében részt vevő művészek munkáját is jobban meg lehetne ismerni. Nyomtatásban Ormós Zsigmond volt az első, aki 1862-ben számszerű adatot közölt: forrásmegjelölés nélkül az altemplom oltárán található, Gaetano Bianchini által készített mozaik értékét mások becslése alapján 8600 forintra tartotta.[15] 1893-ban Marczali Henrik a teljes építési költséget közel fél millió forintra taksálta.[16] Nem lehet tudni, milyen forrást használt, mindenesetre a Pallas nagylexikon Károlyi István szócikke is ezt ismételte meg.[17] Egy évvel az első világháború kitörése előtt, 1913-ban jelent meg

[12] Buda 2001, 17–19.

[13] Buda 2001, 83.

[14] Buda 2001, 89–90.

[15] Ormós Zsigmond: *Fót művészeti szempontból,* Pest, 1862, újraközölve: Buda 2001, 48.

[16] Marczali Henrik: Gödöllő és vidéke (részlet). In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben,* Budapest, 1893, 532; újraközölve: Buda 2001, 61.

[17] T[óth] L[őrinc]: Károlyi István gróf. In: *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája,* 10. köt., Budapest, 1895, 207–208; újraközölve: Buda 2001, 130–131.

Itt és az előző oldalon: Gaetano Bianchini: Intarziás márványoltár a fóti templom altemplomában, 1846.

Éble Gábor utolsó Károlyiakkal foglalkozó könyve, amelybe a család szolgálatában töltött pénz- és levéltárosi ismereteit is belefoglalta; az összköltségeket egy millió forintban nevezte meg.[18] Ezt az értéket azonban, amelyet családi iratismerete erősít meg, a továbbiakban egy időre feledés borította. Ybl Ervin szűk két évtizeddel később a Magyar Művészet folyóiratban megismételte azt a feltevést, hogy Károlyi István az építéssel kapcsolatos számadásokat és iratokat megsemmisítette, mert nem akarta, hogy az utókor ismerje áldozatkészsége nagyságát.[19] Említett számértékeket is, bár ugyancsak forrásmegjelölés nélkül s némi pénznemi bizonytalansággal. Szerinte Karl Blaas a főhajó ívei fölött látható apostolfejek darabjáért 300 forintot, a szentély alsó freskóiért pedig 1000–1000 pengőt kapott, összesen 8600 forintot. Az orgona áraként 4600 forintot adott meg, s Pietro Tenerani két nagyobb szobra egyenként 4600 római *scudó*ba, Károlyi Erzsébet szobra pedig 3600 *scudó*ba került.[20] A Feltámadás angyalának szállítási költsége 1549 forintot tett ki. Az altemplom mozaikjával kapcsolatos számérték változatlan, ámde nála ez nem érték, hanem ár. Végül a kripta két kovácsoltvas kapujának ára 700–700 forint volt. Bizonytalanságra ad okot a forrás hiánya, s az a tény, hogy ha ezeket az adatokat tartalmazta, másokat – például a mellékoltárképek, a szentély márványpadlója, a kazettás síkmennyezet, a fő- és oldalhajók festése stb. – miért nem? Ybl Ervin egy évvel később Thury Károllyal, a templom akkori plébánosával közösen megjelentetett egy kis füzetet,[21] amelyben némi változtatással közreadta egy évvel korábbi tanulmányát. A másik szerző azonban a *Historia Domust* adja meg Ybl egyes adatainak forrásaként, miközben némi variációban megismétli azokat. Az apostolfejek ára nála darabonként 300 pengő forint, a freskóké 1000 forint. Az altemplom mozaikja „hiteles adatok szerint" 8600 pengő forint – eszerint feltételezni lehet, hogy Ormós Zsigmond is ezt a forrást használta, nagyon közel az elkészüléshez –, s a plébániai levéltárban véletlenül fennmaradt feljegyzés az altemplom három szobrának árát 12 800 *scudó*ban adja meg, a nem részletezett szállítási költséget pedig 5000 pengőben. Változatlan a két vasajtó ára.[22] Lyka Károly 1942-ben megismételte a mozaik 8600 forintos árát; az ilyen említések egyébként legfeljebb kuriozitással bírnak, hiszen az olvasó összehasonlítási alap nélkül csak találgathat, sok-e ez, vagy kevés.[23] Végül Ybl Ervin

18 Éble Gábor: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével,* Budapest, 1913, 80.

19 Ybl Ervin: A fóti templom, *Magyar Művészet,* 1930, 537–550, újraközölve: Buda 2001, 68.

20 A megnevezés bizonytalanságaira utal, hogy bár 1750–1892 között a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban egyaránt az ezüstalapú forint volt forgalomban, de bizonytalan, hogy e megnevezés alatt az úgynevezett konvenciós forintot, az 1848–49-es magyar forintot (az úgynevezett Kossuth bankót), az osztrák értékű, vagy a kiegyezés utáni osztrák–magyar forintot értették-e. Az 1927-től forgalomba került pengő természetesen tévedés, vagy későbbi visszavetítés. A *scudo* 1866-ig a Pápai Állam pénze volt.

21 Ybl Ervin–Thury, Károly: *A fóti templom,* Budapest, 1931.

22 Buda 2001, 79.

23 Lyka Károly: *Nemzeti romantika,* 2. kiad, Budapest, 1982, 30–31, 138–139; újraközölve: Buda 2001, 82.

1956-os monográfiájába beemelte Éble Gábor 1913-as értékét, ami nem zárja ugyan ki a szándékos számlamegsemmisítést, de ugyanakkor arra is rámutat, hogy az – ha volt egyáltalán – csak részleges lehetett, hiszen a levéltári iratok alapján lehetőség nyílt az összes kiadások végső értékének megadására. Egyébként az építtető körül, tágabb kört tekintve, más források is bevonhatók a kutatásba. Közismert, hogy többek között Ligeti Antal itáliai tanulmányútját is támogatta, cserébe a festő a grófnak a templom díszítésével kapcsolatos kéréseit igyekezett teljesíteni. Természetesen nem személyesen leveleztek, Károlyi István titkára volt a közvetítő. Ligeti 1855. április 23-án Rómából küldött levelében többek között Tenerani szobraival is foglalkozott, s megírta, hogy a szobrász a küldött 2000 *scudó*t megkapta.[24] Ez az összeg nagyságrendjében megerősíti a *Historia Domus* adatát, de kétségben hagy arról, hogy mennyi volt a tényleg kifizetett, valódi és végleges ár.

A harmadik személyekhez kapcsolódó, nyomtatásban megjelent dokumentumok változatos, egymást feltételező, de egymásra nem okvetlen építő sorozatot alkotnak.

(1) A templomépítést a kronológia vonalán ismertető közlések Grynaeus Alajos írásával kezdődtek. Ez néhány nappal az 1855. december 8-i felavatás, más szóhasználattal: megáldás után jelent meg a *Religió*ban, s megadta azt a hangütést, amely ezt követően több, a templomról szóló tudósításban visszhangzott.[25] A hívők számára szerkesztett *Katolikus Néplap* mellett az akkor új, 1854 óta megjelenő képes magazin, a *Vasárnapi Újság,* amelyet létrehozói kimondottan a nagyközönség számára adtak ki, több cikket is közölt, ezek részleteikben vagy teljes egészében Grynaeus írását ismételték meg. A másodközlések részben a sajtó természetéből adódtak, ugyanakkor egyre bővülő olvasói körben terjesztették a templom hírét.[26] Az időrendet követő bemutatás természetesen helyet kapott a templom titulusával és Szent Lucencius ereklyéivel kapcsolatos hitbuzgalmi könyvben is,[27] ugyanígy Lonkay Antal tanár, újságíró fóti kirándulását visszaadó, érzékletes leírásában, amelynek a templom csak egyik állomása volt.[28] Ehhez az első időszakhoz tartozik még az az összefoglaló, amely a Hunfalvy János és Ludwig Rohbock szerző-, rajzolópáros Magyarországot és Erdélyt bemutató, a földrajzi és művelődéstörténeti ismeretterjesztés fontos munkájában olvasható. Rövidebb az előzőeknél, s nem az időrendre koncentrál, viszont tárgyát kiterjeszti a földrajzi környezet és a tulajdonos rövid bemutatására. Jellegzetessége ennek az ismertetésnek, hogy mind a külső, mind a belső leírásában elsősorban a látványra koncentrál.[29]

(2) Ormós Zsigmond 1862-ben megjelent hosszú írásával vette kezdetét a művészettörténeti szempontokat érvényesítő ismertetések sora. Az igen mozgalmas

[24] Rapaics Judit: *Ligeti Antal,* Budapest, 1938, 88–89.
[25] Buda 2001, 20–25.
[26] Buda 2001, 25–28, 33–34.
[27] Buda 2001, 28–31.
[28] Buda 2001, 35–41.
[29] Buda 2001, 31–33.

életű művészettörténész – többek között az 1848–49-es magyar szabadságharc bukása után négy évig igen szigorú fogságban volt, majd összes vagyonát pénzzé téve, külföldre költözött, csak 1860-ban tért vissza, amikor képviselővé választották – Hunfalvy János egyik megállapításának idézésével kezdte saját írását, majd igen részletesen ismertette főként a templom belső díszítését, a képzőművészeti és szobrászati alkotásokat. Megállapításait művészeti példákkal és párhuzamokkal támasztotta alá, látszik, hogy külföldön megszerzett személyes ismeret és élmény állt mögöttük. Írása méltán tekinthető a templom első, szakmai szempontoknak is eleget tevő leírásának, amit gazdagít befejezésül a kastélyról adott érzékletes beszámoló is.[30] Ezen a vonalon haladtak tovább Zombory Gusztáv s Kempf (Ferenc?) egyaránt 1865-ben megjelent írásai Az *Ország Tükre* című ugyancsak magazin jellegű lapban, immár nem adataikat ismételve, hanem egymást kiegészítve: az első inkább a belső, a második pedig a külső leírását adva. Kempf írása elején az építtető és az építő személyét is bevonta írása terébe.[31]

(3) Az 1869 és 1929 közötti éveket döntően a kéziratos dokumentumok uralták, az elején még az építtető alapítólevél-kiegészítései,[32] majd a *Historia Domus* bejegyzései.[33] A szakmai feldolgozás apálya megfelel a stílustörténeti változásnak: a historizmus előretörésének, valamint a századforduló előtt a szecesszió és gyengén a modernizmus megjelenésének. A helyzetet a nagy tudású Marczali Henrik tárgyi tévedéseivel lehetne jellemezni.[34] Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című emblematikus sorozat Fótról szóló két bekezdésében megemlítette, hogy az előző tulajdonos halála után „a gróf Károlyi családra szállott az uradalom". Szó sincs erről, Károlyi István édesanyja megvásárolta azt. Az is olvasható itt, hogy „A régi udvarház helyébe palotát épített", csakhogy ez a megállapítás sem állja meg a helyét, Ritoók Pál tisztázta, hogy a kastély milyen fokozatokon át érte el mai alakját, teljes bontásra és annak helyén új épület emelésére nem került sor.[35] A helyi ismeretek teljes hiányát mutatja továbbá az a megjegyzés is, hogy Károlyi Istvánnak célja elérése érdekében „a régi falut egészen ki kellett telepítenie". Aminthogy csak e kiadvány céljának lehet betudni azt is, miszerint a királyi vadászatok[36] egyik fő állomása (állandóan) Fót lett volna.

(4) 1930-ban Ybl Ervin írásával kezdődtek a korszerű, építészet- és művészettörténeti szempontokat érvényesítő feldolgozások, tanulmánya egy új kánonrendszer kialakulásának első tagja.[37] A szerző életútját, munkásságát nemrégen Sisa József

30 Buda 2001, 41–51.
31 Buda 2001, 52–55.
32 Buda 2001, 56–58.
33 Buda 2001, 59–63.
34 Buda 2001, 61.
35 Ritoók Pál: Adalékok a fóti kastély építéstörténetéhez. In Buda–Ritoók 2007, 202–208.
36 A közeli gödöllői kastély az osztrák–magyar kiegyezés (1867) után I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, valamint felesége, Erzsébet kedvelt nyári kirándulóhelye volt.
37 Buda 2001, 63–71.

foglalta össze és értékelte.[38] Itt röviden azt kell megemlíteni, amiben ez a munkája különbözött az eddigiektől: megállapításaiban igen erőteljesen támaszkodott a stíluselőzmények és párhuzamok felderítésére, hangsúlyozottan figyelembe vette a forrásokat, ez az erénye különösen az Ybl-monográfiában lesz majd jelentős.[39] Egy évvel később Thury Károllyal, a fóti templom plébánosával adott közre egy kis füzetet, amelyben némi szövegeltérésekkel a Magyar Művészetben megjelent írását közölte. Negyed századdal későbbi monográfiájában is előfordulnak szövegszerű egyezések – ami egyszer jól meg lett írva, azon nem okvetlenül kell változtatni később sem –, de ez a második koncentráltabb, redukáltabb szövegű leírás. A templomnak a fóti kastélyban őrzött tervrajzára az 1930-as és az 1956-os munka is hivatkozott, magát a tervrajzot azonban az Új Idők 1931-es évfolyamában közölt írás melléklete tartalmazza.[40] Ezen a változaton a kapu felső oldalán álló két királyszobor nem található, ellenben a kapu félköríve fölött egy vízszintes díszítő motívum látható, amely viszont a megvalósult homlokzatról hiányzik. A tervrajz mai őrzési helye ismeretlen. Thury Károlynak az előbb említett közös kötetben olvasható írása egyháztörténeti szempontokkal gazdagítja a recepciót.[41] Igen részletesen ismerteti a belső tér különféle egységeit, s egyenként megnevezi az altemplomban eltemetetteket.

(5) A 19. század végi, 20. század eleji, a korábbi forrásokat teljes egészében feldolgozó, egyben lezáró összegzés Szabó Erzsébet és Zádor Anna Fót-leírása Pest megye műemléki topográfiájában, megjelent 1958-ban.[42] E munka különbözik az eddigiektől enciklopédia-jellegében, tárgyalt témái, mint egy-egy szócikk jelennek meg. A szerzők szót ejtettek Fót és a Károlyiak kapcsolatáról, a templomépítés rövid történetéről. Meghatározták a templom jellegét, s felsorolták ábrázolásait. Röviden, ám igen pontosan a külső, a belső, a berendezés, a felső és az alsó templom vonatkozásában egyaránt. A leírás nem értékelő, hanem információközlő. Azonban a szakirodalom egészében csak ebben olvasható, hogy az altemplomban, az oltárral szemben lévő harmadik szobor „álló talapzaton Szűz Mária-fej fehér márványból, a kastély kápolnájából származik." Napjainkban itt egy Károlyi Sándor-büszt látható, ami feltehetően itt volt már a leírás elkészültekor is, korábban azonban, ahogy egy fényképen látható, a kastély egyik szobájában állt. Ami az ábrázolások listáját illeti, az a munkájuk megjelenése óta előkerült források illusztrációival kiegészíthető. Sőt, mindezek, valamint a tervrajzok, illetve korai fényképek és képeslapok segítségével

38 Sisa József: Ybl Ervin. In: „Emberek és nem frakkok." A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény, 4. köt., *Enigma 62,* 2010, 48–62.

39 Ybl 1957, 19–24. Lásd még Buda 2001, 83–89.

40 Ybl 1931, 745.

41 Buda 2001, 71–82.

42 Szabó Erzsébet–Zádor Anna: Fót. In: *Pest megye műemlékei,* szerk. Dercsényi, Dezső, 1–2. köt., Budapest, 1958, 1/361–366; újraközölve: Buda 2001, 90–94.

immár lehetőség nyílna a fóti templom ikonográfiájának,[43] illetve kronológiájának[44] összeállítására is. Az 1980-as évek végétől hosszabb ideig tartó renoválási munkák kezdődtek. Ennek, valamint a 2005. évi – a templom megáldásának/felszentelésének 150. évfordulója – és a 2014. évi – Ybl Miklós születésének 200. évfordulója – konferenciáknak a számvetése már a bicentenárium feladata lesz.

Befejezésül még meg kell említeni, hogy a belső tér művészeti alkotásainak létrehozói közül csak Karl Blaas vetette papírra visszaemlékezéseit, s röviden beszámolt fóti élményeiről is.[45] Sajnos ezekhez a személyes hangú bekezdésekhez nem lehet párosítani hasonló, Ybl Miklós által írt szövegeket. Azonban a további vele kapcsolatos, nem építészeti jellegű kéziratos és nyomtatott források felkutathatók; mellékük sorakoztatva a recepció állomásait mégis lehetőség nyílik a magyarországi romantikus építészet egyik első alkotásának művelődés- és művészettörténeten túli megszólítására, néhány új szempontot felmutatva a további szakmai recepcióhoz.

Függelék

1. Ikonográfia

1844/1845: A fóti templomegyüttes első tervváltozata, alaprajz. Lelőhelye: Budapest Főváros Levéltára, Ybl-hagyaték. Jelzete: BFL XV. 3314/13. A datálás a tényleges építtetői szándék, azaz Károlyi István alapítólevele, illetve a paplak és az iskola építésének befejezése közötti időszakot adja meg; a tervek nyilván ennek valamikor az elején keletkeztek.

1844/1845: A fóti templomegyüttes második tervváltozata, alaprajz. Jelzete: BFL XV. 17. f. 3314/14.

1844/1845: A fóti templomegyüttes harmadik, végleges tervváltozata, alaprajz. Jelzete: BFL XV. 17. f. 3314/16. Megjelent: Buda–Ritoók 2007, 151.

1847 előtt: A fóti templom homlokzati képe, még a Szűz Mária- és a királyszobrok nélkül. Papír, ceruza, akvarell. Jelzete: BFL XV. 17. f. 3314/58. Legjobb reprodukciója: *A modern reneszánsz derült idomai. Válogatás Ybl Miklós (1814–1891) épületeiből,* szerk. Hidvégi Violetta–Ritoók Pál–Vasáros Zsolt, Budapest, 2014, 253. Datálásának indoka: a források alapján 1847 augusztusában bontották le – a torony kivételével – a Szent György templom falait, evvel párhuzamosan a két homlokzati torony alapját és falait egy öl magasságra emelték; ekkor tehát már nyilvánvalóan,

[43] Az ikonográfiának e tanulmány megírásáig ismert tételei a függelék első részében találhatók. Természetesen teljességről nincs szó. Meg kell említeni még többek között Jankó János (1833–1896) rajzát, amely a Budapesti Történeti Múzeum kiscelli múzeumában, a Lanfranconi-gyűjteményben található, vagy a korabeli képeslapokat, lásd Buda 2001, 3; Buda–Ritoók 2007, 188.

[44] Lásd a függelék második pontját, a kronológiát.

[45] *Selbstbiographie des Malers K. Blaas 1815–1876,* szerk. A. Wolf, ford. Sáli Erika, Wien, 1876, 206, 213–214, 217, 228–231; újraközölve: Buda 2001, 12–14.

az apróbb részletek nélkül a végleges terv elkészült. A tanulmány írója itt szeretne köszönetet mondani Hidvégi Violettának önzetlen segítségéért.

1853–1855 [?]: A fóti templomegyüttes homlokzati képe, a közreadó szerint első terv: templom, plébánia, iskola. *Új Idők,* 1931, 745. Ybl Ervin szerint lelőhelye a fóti kastély (volt), lappang vagy megsemmisült. Eredete, ábrázolása bizonytalanságokat hordoz. A datálás indokolása: 1853 után keletkezett, mivel a két első torony között ott látszik a külső elemek közül utoljára elhelyezett Szűz Mária-szobor.

1856: A fóti templom homlokzata kelet felől, rálátással a jobb hátsó toronyra, az előtérben nádfeles házakkal és emberi alakokkal. Tervezte: Ludwig Rohbock (19. század második fele), metszette: Georg Michael Kurz (1815–1883). Felirata a kép alatt: „A fóthi szentegyház. Die neue Kirche in Fóth." Jelezve a kép alatt: „L. Rohbock del^{t} – Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. – G. M. Kurz sculp^{t}." Legalul: „Lauffer és Stolp bizományában Pesten." – Acélmetszet. A metszet egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában található, jelzete: MNM–TKCs 3069. Megjelent: Hunfalvy János–Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély képekben,* 1–3. köt, Darmstadt, 1856, 1/162–163. oldalak között. Két évvel később az országleírás németül is megjelent, a metszet ennek a 206. oldalán található.

1856: A fóti templom a szentély felől nézve, keletről. A plébánia és az iskola csak részben látszik. Megjelent a *Vasárnapi Újság* 1856. január 1-jei számában. Később többször újraközölték. Lásd: *Károlyi István fóti temploma,* összeáll. Buda Attila, Budapest, 1997 (továbbiakban Buda 1997), 67.

1856: A fóti templom a homlokzat felől. Rusz Károly (19. század második fele) fametszete. Képfelirat lent: „A gróf Károlyi István által építtetett fóti templom." Jelezve a kép alatt: „Rajz. Ybl építőmester. – Kiadja Herz János." Legalul: „Pest, 1856. Nyomatott Herz Jánosnál." A képen jobbra lent „CR" monogrammal jelezve. A metszet egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában található, jelzete: MNM–TKCs T. 316. Megjelent a *Budapesti Visszhang* 1856. évi tizedik számában.

1856: A templom, a plébánia, valamint az iskola a homlokzat felől, a templom előtt két lakóházzal. Megjelent a *Katolikus Néplap,* 1856. május 14-i számában. Lásd Buda 1997, 68.

1856: A fóti templom homlokzati képe, a tornyok között lebegő Szűz Máriával. A rajzot historizáló keret veszi körül. Alul ezen belül félköríves szalagon felirat: „A fóthi szentegyház", a kereten kívül: „Istennek szent Anyja! könyörögj érettünk!" *Szeplőtelenül fogantatott Boldogságos Szűz Mária tisztelete, és Sz. Luczent vértanu emlékezete, amint Asszonyunk nagynapjain és bucsujártakor Fóthon ünnepeltetik,* szerk. Grynaeus Alajos, Pest, 1856. A címnegyed második oldalán, a címoldallal szemközt.

1858: Fóti emlék: kilenc színezett képből álló lap. Ezek közül hat képen a templom látható valamilyen nézetben, a kastély és a szentély felől, illetve kelti távlatból. A középső képen, a többinél nagyobb méretben a plébániával és az iskolával az egész együttes homlokzati nézete van megörökítve. A képeket növényi motívumokból és két imádkozó angyalból álló romantikus keret fogja össze. Zombory

Gusztáv (1835–1872) litográfiája. Feliratok a lap alján: „Természet után rajzolta Zombory Gusztáv", „Reifyenstein és Rösch Műintészetben [!] Bécsben". A metszet egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában található, jelzete: MNM–TKCs 56.1009. Legjobb reprodukciója: Rózsa György: *Városok, várak, kastélyok. Régi magyarországi látképek,* Budapest, 1995, 48–49. A metszet keletkezési ideje a szak- és ismeretterjesztő irodalomban eltérő. Datálása a következő kishír alapján: „*(„Fóti emlék.")* Szép tehetségű, szorgalmas fiatal rajzművészünktől, Zombory Gusztávtól e napokban egy becses mű jelent meg, mely a tájképekben gyönyörködők szobafalait igen szépen díszítheti. A kép „Fóti emlék" címet visel, s egy nagy lapon Fót helység s az ottani nevezetes templom, grófi kastély és kert több regényes részletét mutatja. A háromszínűleg készült kőnyomat Reiffenstein bécsi műintézetének becsületére válik. Kapható a kép Lauffer és Slolp könyvkereskedésében 2 pengő forinton." Megjelent: *Vasárnapi Újság,* 1858. június 13. 283.

1862: Két rajz: A fóti templom alatti sírbolt, valamint a templom belseje, főhajója, amelyben padok vannak. Képfeliratok: „A fóthi templom alatti sírbolt", „A fóthi templom belseje". Megjelentek a Vasárnapi Újság 1862. április 20-i számában. Lásd Buda 1997, 70–71.

1864: A fóti templom a szentély felől nézve, keletről. A plébánia és az iskola csak részben látszik. Megjelent Az Ország Tükre 1864. március 11-i számában. Az 1856. január 1-jén a Vasárnapi Újságban található rajz utánközlése.

1865: Két rajz: A fóti templom alatti sírbolt, valamint a templom belseje, főhajója, amelyben padok nincsenek. Az altemplom ábrázolása ugyanabból a pontból, mint az a Vasárnapi Újság 1862. április 20-i számában látható, a részletek azonban eltérnek. Képfeliratok: „A fóthi templom belseje", „A grófi sírbolt". A képfeliratok szerint mindkettő Zombory Gusztáv eredeti rajza után készült. Megjelent *Az Ország Tükre* 1865. január 5-i számában. Lásd Buda 1997, 73–74.

1865: A plébánia, a templom és az iskola homlokzati képe a feljáróval, a kép jobb oldalán egy nádtetős ház látható. Megjelent a *Katolikus Néplap* 1865. október 5-i számában. Lásd Buda 1997, 75.

1866: A fóti templom a szentély felől nézve, keletről. A plébánia és az iskola csak részben látszik. Gettinger, Theodor: *Ungarns Hauptstädte Pest-Ofen und deren Umgebungen,* Pest, 1866, 28. Az 1856. január 1-jén a Vasárnapi Újságban található rajz utánközlése.

1871: A fóti templom homlokzata kelet felől, rálátással a jobb hátsó toronyra, az előtérben nádfeles házakkal és emberi alakokkal. Tervezte: Ludwig Rohbock, metszette: Georg Michael Kurz. Sárga alapnyomással, eltérő szöveggel. Ruthner, Anton von: *Das Kaiserthum Oesterreich in malerischen Original Ansichten mit historisch-topographischen Text von – –,* Wien–Darmstadt, 1873.

1893: A plébánia és a templom, az előbbi felől, előtérben nádfedeles házzal, lovas kocsival, gémeskúttal. Tus tollal és ecsettel. Rajzolta: Rauscher Lajos (1845–1914), metszette: Morelli Gusztáv (1848–1909). Képfelirat: „A fóthi templom". A metszet tusfestmény-előképe a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában található, jel-

zete: MNM–TKCs T. 8251. Megjelent: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. 9. köt. Budapest, 1893. 533.

1910: Fénykép a plébánia és a templom homlokzata felől, az előtte lévő park részletével. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye,* szerk. Borovszky Samu, 1–2. köt., Budapest, 1910, 1/65.

2. Kronológia[46]

A tervtől a megvalósulásig

1844. augusztus 15.: Károlyi István „egy évtizedet meghaladó hosszú, és nyugalmas megfontolás után" Fóton katolikus lelkipásztori állomást (állást) alapított, az egytornyú barokk templomot, amelyben a családi sírbolt volt „anyaegyházzá emeltetve"; a lelkipásztort ettől kezdve az uradalom mindenkori vezetője nevezte ki és nem az egyházmegye; a templom mellett paplak s „hozzá tartozó épületek" létesítéséről volt szó, nem szerepel az iratban kimondottan új templom emelése s a régi elbontása; a mogyoródi plébános kártalanítása; alapítvány az új anyaegyház működésére; két kápláni állás létesítése.

1844 tele: Ybl Miklós második itáliai utazása.

1845. május 15.: V. Ferdinánd magyar király – I. Ferdinánd néven Ausztria császára – az egyházi pártfogói jogot gróf Károlyi Istvánnak adományozta. Ybl Ervin szerint Károlyi István ebben az évben bízta meg Ybl Miklóst a templom megépítésével.[47]

1845. augusztus 10.: Holló Mihály plébánosi kinevezése. Az év során a paplak és az iskolaház felépítése; közöttük – feltételezhetően – a Szent György templom bejárata előtt – az új templom szentélyének kijelölése, az alapok kiásásának kezdete.

1846 tavasza: A paplak és az iskolaház felszerelése, az alapozás közben felfakadt források elvezetése, szivattyúzása.

1847. április 19.: A Szent György templom szentélyét, amely a toronytól a legtávolabbi ponton állt, széthordták, mert kellett a hely a további alapozáshoz.

1847 augusztusa: A torony kivételével az egész barokk templomot szétszedték, az új templom két tornyának alapját és falait egy öl magasságra emelték, a régi sírbolt kettős, új bolthajtás, azaz íves szerkezetű mennyezet kapott. Az építés nagy része alatt az istentiszteletek itt voltak.

1847 ősz: Károlyi István három oltárképet rendelt meg Karl Blaastól, amelyeket az új templomba szánt. A közvetítő, a festő emlékirata szerint Ybl Miklós volt, ami azt jelenti, hogy a munkák időjárás miatti szünetelése alatt Itáliába (Rómába) utazott.

[46] Az egyes dátumok az idő múlásával az emlékezetben felejtődnek vagy átalakulnak, de a kronológiában nem térünk ki a későbbi hibás adatokra.

[47] Ősszel, télen és tavasszal, amíg fagy volt, az építkezés szünetelt.

1848. április–június: Az építészeti munkák folytatása.

1848. június 15.: Károlyi István Pest-Pilis-Solt vármegye helytartó-főispánjává nevezték ki, a forradalmi események őt is és a munkásokat is elvonták az építkezéstől.

1848. június vége: A munkások elmentek, csak a kőfaragók maradtak; az építkezés szünetelt.

1849: A hadi események, majd Károlyi István elfogása, tárgyalása, börtönbüntetése következtében az építkezés tovább szünetelt. Karl Blaas az elkészült oltárképekkel Bécsbe utazott, de Károlyi Lajos, Károlyi István fiatalabb testvére nem vett át (nem fizette ki) azokat.

1850. április 3.: Fótiak levelet/kérvényt írtak az esztergomi püspöknek, mivel Károlyi István „Istennek dicsö házat épiteni kezde" amely azonban „tetö nélkül áll, oriáslag emelkedő puszta falait sirva könnyezi a nép". Azért folyamodtak, hogy Károlyi István a rá kirótt bírságot fordíthassa a templomra.

1850. július 30.: Scitovszky János a kérést továbbította, azt azonban a katonai kormányzat visszautasította.

1850. július vége: Károlyi István szabadulása Theresienstadtból, visszaérkezése Fótra. Karl Blaas, miután a Károlyi István megrendelésére készült képeket a családon belül nem sikerült elhelyeznie, kiállította s el is adta volna azokat, amikor Károlyi Istvánt szabadon engedték, és ő Ybl Miklóst Bécsbe küldte a képekért.

1850. augusztus 11.: Világosi cikke: Blaas oltárképei, amelyek korábban három hétig Bécsben voltak kiállítva, megérkeztek Fótra, s ideiglenesen a grófi kastélyba kerültek.

1850. augusztus 15.: Cikk az altemplom felszenteléséről; a templomot hat éve kezdték épiteni, „az alig tető alá emelt falakat a parancsoló körülményeknél fogva két évig az idő rontó karjainak kelle martalékul kitenni". A felszentelés azonban késlekedett, később is jelentek meg erről álhírek.

1851 tavasz: Az építkezés folytatódott, az új templom falait felhúzták.

1851. augusztus 20.: A fedél feltétele, a munka decemberig folyt.

1852. február: A munka a fagyok multával folytatódott tovább.

1852. június 4.: A kereszt feltűzése a kisebb (hátsó) tornyokra.

1852. augusztus 15.: Az altemplom beszentelése, a nyilvános istentiszteletek kezdete.

1852. szeptember 23.: A két nagy (első) toronyra is felkerültek a keresztek és a villámhárítók.

1853-ban Károlyi István meglátogatta Karl Blaast és újabb megrendelést adott neki, freskófestésre; Ybl adta át a megrendelést [?], két évig festette a freskókat; Bécsben készültek a próbatanulmányok, nyáron, Fóton dolgozott, a munkát szeptember végén fejezte be; Károlyi István később még három tabernákulum képet is rendelt.

1853. augusztus 24.: A plébánia tetejére Szent Péter, az iskola tetejére Szent Pál szobra került.

1853. augusztus–szeptember: Karl Blaas a szentély freskói közül a négy evangélistát és a Megváltót fejezte be.

1853. november 5.: A Szent Szűz elhelyezése a homlokzaton, a két torony között.

1853 október–november: Folyamatos építkezés, a templomot kerítő fal elkészítése.

1854. április 20–október 30.: A felső templom festése és aranyozása.

1854. július 17.–szeptember 28.: A szentély további festése és befejezése: Boldogságos Szűz koronázása, Urunk születése, Szűz Mária üdvözlése, Szent Pál fordulása, Szent Péter teljhatalmazása és a 12 apostolok mellképei az egyház hajójának felsőbb részén.[48]

1854. október 10 – december 17.: A 22 változatú orgona összeállítása.

1854. november 4.: Az állványok eltávolítása a belső térből.

1854. december 10. – 1855. január: A templom hajójának és padlójának márvánnyal való kirakása, a lépcsők behelyezése, festés, aranyozás, egyéb díszítés.

1854. december 17.: Az orgona első megszólaltatása.

1855. február 14.: A szent Lucencius-ereklye valódiságát bizonyító irat kelte, Róma.

1855. április 12.: A szent Lucencius-ereklye, más ókeresztény maradványokkal együtt megérkezett Esztergomba, erről Scitovszky János levélben értesítette Károlyi Istvánt.

1855. április 22 – április 30.: A római ereklyék az ideiglenes esztergomi bazilikában a hívek tiszteletére állíttattak ki.

1855. április 28.: A szent Lucencius-ereklye átadása a fóti templom patrónusának.[49]

1855. május 11.: A Bécsújhelyen öntött négy harang Fótra szállítása.

1855. június 12. vagy 18.: A templom harangjainak felszentelése.

1855. szeptember 8.: A harangok első megkondítása.

1855. december 5.: A Szeplőtelen Szüzet ábrázoló oltárkép (és a többi) felhelyezése, melyek 1849-ben készültek és 1850-től a kastélyban voltak elhelyezve.

1855. december 8.: Holló Mihály felavatta (megáldotta) a templomot, a Szeplőtlen Szűz diadalnapján, az egyházi felszentelés csak 1955. november 6-án következett be.[50]

Az „üzemszerű működés" kezdetei

1856 után: Újdonságok az altemplomban: az oltáron a sírjából föltámadó Krisztus szobra, vele szemben Gábor arkangyal, valamint Károlyi Erzsébet. Alkotójuk Pietro Tenerani (1798–1869).[51]

48 A templom festészeti programjáról: Szvoboda Dománszky Gabriella: A fóti r. k. templom falképei. In Kemény–Farbaky 1991, 123–128.

49 A napok a különböző forrásokban részint fedik egymást.

50 Az alapítólevél 1869. évi kiegészítés szerint is: „a méltóságos és főtisztelendő püspöki kormány kiküldöttje által ünnepélyesen megáldatott." Lásd Buda 2001, 56.

51 Lonkay Antal szerint 1856-ban már a szobrok az altemplomban voltak, Lyka Károly szerint csak 1857–1858-ban.

1861. május 15.: Károlyi István 150 hold földet ajándékozott a fóti plébániának, amely 1869. július 28-án visszaszállt az uradalomra.

1869. július 28.: Károlyi István, készülve a (késlekedő) felszentelésre, a templomot megfelelő javadalommal látta el.

1871. augusztus: A kegyúr földhaszonélvezeti jogot adott a templomnak, avval, hogy amennyiben elvonnák azt, akkor szálljon vissza az az uradalomra és tulajdonosaira; ebben az esetben viszont tovább gondoskodik a templom fenntartásáról.

1889. május: A toronyóra kijavítása: kezdetüket vették a napjainkig tartó restaurálások.

1890-es évek: Károlyi Sándor megvásárolta a templom előtti telket, a parasztházakat lebontatta, a teret parkíroztatta – evvel a rendezéssel alakult ki a mai, végleges látvány –, a templomot kívül renoválták.

Rezümé

A magyarországi romantikus építészet első kiemelkedő egyházi alkotása a gróf Károlyi István (1797–1881) által építtetett templom Fóton. Jelentőséghez az is hozzájárul, hogy a fiatal Ybl Miklós (1814–1891) tervezte. A mecénás és az építész hasonló művészeti elvei harmonikus épületegyüttest hoztak létre (templom, plébánia, iskola). A tanulmány ismerteti a tényeket a templomról, és ezek alapján megpróbálja összeállítani az épület kronológiáját és ábrázolásainak katalógusát.

Kulcsszavak

történeti források, egyháztörténet, romantika, kronológia, ikonográfia, Ybl Miklós, Fót, Károlyi István

Abstract

Attila Buda
The Parish Church of Fót in the Light of Sources

Count István Károlyi's (1797–1881) church in Fót is the first prominent product of Hungarian romantic architecture. That it was designed by the young Miklós Ybl (1814–1891) adds to its importance, and the similar artistic principles and imagination of sponsor and architect resulted in a harmonic set of buildings (church, parsonage, school). The study outlines the known facts about the church and, based on these, attempts to assemble the church's iconography and chronology.

Keywords
historical sources, ecclesiology, romanticism, chronology, iconography, Miklós Ybl, Fót, István Károlyi

TÜSKÉS ANNA

A fóti plébániatemplom építészeti szerkezetének, szobrászati és díszítő elemeinek kapcsolatai

A 19. század első fele európai és észak-afrikai építészetében az orientalizáló stílust egy iszlám-arabeszk elemeket beépítő keresztény templom kezdi terjeszteni, nevezetesen gibraltári brit kolónia Szentháromság anglikán székesegyháza (1825–1832).[1] További ilyen stílusú épület a korszakban az algíri székesegyház homlokzata 1844-ből (Ketchaoua-Moschee), és ennek a templomnak a hatását mutató Szent Ágoston Bazilika (1881–1900) Annabában, Francia-Algériában.

Az 1845–1855 között épült fóti templom a magyarországi romantikus historizmus félköríves stílusának *(Rundbogenstil)* egyik fő alkotása.[2] Az alapos és minden részletében átgondolt és kiforrott tervezést és kivitelezést tanúsítja a nyugat-európai románkori székesegyházak részleteiből inspirálódó szerkezet, a külső ornamentális díszek szoros kapcsolata a templomtér és a kripta kifestésével, valamint a geometrikus és növényi ornamentika arab és európai románkori díszítő szobrászatból merítő motívumai.

Vajon hatással volt-e a megrendelő Károlyi István a templom stílusára vagy teljesen az építészre bízta a tervezést? A kérdésre biztos válasz nem adható, viszont érdemes áttekinteni ebből a szempontból Károlyi fóti könyvtárának 1843-as leltárát.[3] A több mint hatezer tételes leltárban számos útikönyv szerepel. Építészettörténeti szempontból négy fontos tétel keltheti fel a figyelmet: 1. Daniel RAMÉE, *Histoire générale de l'architecture,* 2 kötet, Paris, 1843. 2. Joseph von GÖRRES, *Der Dom von Köln und das Münster von Strasburg,* Regensburg, 1842. 3. Washington IRVING, *The Alhambra*, Paris, 1832. 4. *Praktischer Lehrbegriff der Baukunst auf dem Lande,* Wien, 1793. A négy tétel közül az amerikai diplomata, író, történész Washington Irving könyve mutatja a legszorosabb kapcsolatot a fóti templommal. Irving-től összesen tíz könyv található a Károlyi-könyvtár katalógusában.[4] Nem kizárt, hogy személyesen

[1] Ivan Davidson KALMAR, *Moorish Style. Orientalism, the Jews and Synagogue Architecture,* Jewish Social Studies 7 (2001), 68–100; Saba RISALUDDIN, *Architecture and Imperialism in the Austro-Hungarian Empire and the British-Raj,* Baština 5 (2009), 317–361; Alexander ZÄH, *Die orientalisierende Architektur als ein stilistischer Ausdruck des offiziellen Bauprogramms der k. u. k. bosnisch-herzegowinischen Landesregierung 1878–1918,* Südost-Forschungen 72 (2013) 66 (63–97).

[2] BUDA Attila, *Gróf Károlyi István élete,* Budapest, Újpest Önkormányzat, 1997, 130–136; *Károlyi István fóti temploma,* szerk. összeáll. és jegyzetek: BUDA Attila, Budapest, Fóti Károlyiak Alapítvány, 2001².

[3] FSZEK,Fo 9/4. 346. BUDA Attila, *Gróf Károlyi István élete,* Budapest, Újpest Önkormányzat, 1997, 115–116; BUDA Attila, *A Károlyiak fóti könyvtára = Szabolcs–Szatmár–Beregi levéltári évkönyv, XVII*. Szerk.: Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, [Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára], 2006, 535–548.

[4] *Bracebridge-Hall*, Paris, 1824; *The Sketchbook,* 2. 8. Paris, 1824; *Tales of a Traveller,* London, 1824; *The Con-*

is ismerhette egymást Irving és Károlyi. A szerző 1829-ben hosszabb ideig tartózkodott Granadában, s ekkor ihlette meg a 13. században Mohammed ben Al-Ahmar emír által építtetett Alhambra palota. Könyve esszéket, vázlatokat, elbeszéléseket tartalmaz a mór palotáról. Károlyi az 1832-es első kiadást birtokolta könyvtárában.

A fóti templom mesterségesen kialakított dombon épült, áttört korlátokkal díszített feljárókkal.[5] A szentély északkeletre, a főhomlokzat délnyugatra néz. A templom külső fala meleg napsárga színű, amiből hangsúlyosan kiemelkednek fehér színükkel a kőből faragott szobrok és építészeti elemek: bélletes kapu, párkányok, ablakosztó oszlopok, fiatornyok. A bazilikális szerkezetű templom alaprajzának jellegét a három azonos hosszúságú hajó alkotta hosszház, és az ennek keleti oldalához csatlakozó köríves apszis határozza meg. A hosszházat öt pár pillér osztja fő- és mellékhajókra. A templom kereszthajó nélküli, de hosszház és az apszis találkozásánál kétoldalt egy-egy torony áll. A kéttornyos nyugati homlokzat középtengelyében bélletes kapuzat és rózsaablak helyezkedik el. A négy torony lapos záródású, sisak nélküli. Minden torony tetejének négy sarkát kőkorlát köti össze, a sarkokat vakmérműves fiatorony díszíti csúcsán keresztrózsával és kereszttel. A szentély két oldalán álló két torony alacsonyabb, mint a főhomlokzat két oldalán álló két 45 méter magas torony, tagolásuk is eltérő. Az észak-nyugati toronyban lépcsőfeljáró vezet az orgonakarzatra, a dél-nyugatiban a Szent Lucentius-kápolna kapott helyet.

A kapuhoz huszonhat lépcsőfok vezet fel. A kapuzat oszlopos-lépcsős bélletű, félköríves archivoltú. A béllet rendkívül tagolt: kívül nyolcszögletű oszlop, majd négyzet alaprajzú pillér, belül két hatszögletű vékonyabb és két nyolcszögletű vastagabb oszlop áll. Míg a nyolcszögletű oszlop törzsét növényi ornamens díszíti, a pillér fala sima. A hat- és nyolcszögletű oszlopok törzsét középen szalag osztja ketté. Az oszlop- és pillérfejezeteket növényi indák, bogyós gyümölcsök és a kereszt motívuma alkotják. Az oszlopok közötti tagokat fogrovatos pálcatag díszíti. Az archivolt hengeres tagjai közül a két középső díszítmény nélküli, a két szélsőt növényi ornamensek borítják. A hengeres tagokat normann fogrovatos pálcatagok keretezik. A kapubéllet legkülső eleme, a nyolcszögletű oszlop felett talapzaton Szent István és Szent László szobra áll.

A kapu előterének mennyezetén hatágú csillag látható. A kapu szárköveit a külső oldalon egyeres hatosfonat, a belső oldalon négyszirmú virágsor díszíti. A kapu hat mezőjét és keretét növényi motívumok alkotják: a két-két fenti és lenti négyzetben

quest of Florida, 2. 8. London, 1835; *Astoria*, Paris, 1836; *Conquest of Granada,* Paris, 1829; *Life and voyages of Chr. Columbus,* Paris, 1828; *History of New York*, Paris, 1824; *Miscellanies,* no. 1-3., London, 1835.

5 Források és szakirodalom a külső leíráshoz: Thury Károly – Ybl Ervin, *A fóti templom,* Budapest, 19311, 19322, 19973; Pusztai László, *Fót: Műemlékek* (Tájak Korok Múzeumok) 19841, 19892; *Ybl Miklós építész 1814–1891: A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban, 1991 dec. – 1992 márc.* Katalógus. Vál., terv. Gerle János. Szerk. Kemény Mária, Farbaky Péter, Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 1991; Farbaky Péter, *A fóti templom = A fóti templom és a romantika építészete,* szerk. Buda Attila, Ritoók Pál, Budapest, Terc, 2007, 23–31; Buda Attila, *Die Kirche von Fót im Licht der Quellen und Beschreibungen,* Acta Historiae Artium, 54 (2013), 21–38. Az ezekben foglalt adatokat, lehetséges építészeti előképeket és párhuzamokat nem ismétlem meg.

négykaréjba rajzolt, négy egymás felé fordított ötkaréjos levél; a középső két, téglalap alakú mezőben egyeres, a körök között összefont körhálóban ötkaréjos levél; a kereten egyeres körhálóban ötkaréjos levél. A kapu felett a félköríves timpanonban Háromkirályok imádása dombormű látható. A dombormű körüli keret díszítése szemből fonat, a belső oldalon négyszirmú virágsor, ahogy a kapu szárkövein.

A főhajó rózsaablaka a homlokzat hangsúlyos díszeként jelenik meg. A középső ablakszemet a vele azonos méretű nyolc ablakszem veszi körbe. Az egyes ablakszemek négykaréjosak. A rózsaablak kőkeretét belülről kifelé gyémántmetszéses pálca, szőlőindás tag, gyöngysoros csavart pálca és farkasfog-dísz alkotja.

A rózsaablak fölött árkádszerűen kiképzett hetes osztású ablaksor koronázza a homlokzatot, ami a tornyokon is folytatódik. Az oromfalat indákból és ornamensekből álló háromszög alakú rész zárja le, középen kereszttel, s ezen áll a földgolyó köré tekeredő kígyóra taposó *Maria Immaculata* kőszobra. A templomba betérőkre letekintő Mária kitárt karral és oltalmazó köpenyével fogadja a látogatót.

A két homlokzati tornyot két- és háromosztású ablakok tagolják. Az ablakosztó oszlopok kőből készültek, lábazatuk fordított helyzetű fél csonkagúlaszerű konzolokon áll. A oszlopfőket jelentősen emelt félköríves árkádív köti össze.

Az északi és a déli mellékhajó oldalfalait lizénák tagolják öt egységre, közöttük félköríves záródású ablakok: alul kisebbek, amelyek a kriptát világítják meg, felül nagyobbak, amelyek a mellékhajóknak adnak fényt. A lizénákat alul lábazat, felül ívsoros párkány köti össze. A mellékhajók félnyeregtetős lefedése fölött kiemelkedik a főhajó gádorfala, amelyet ugyancsak lizénák tagolnak, de itt három kisebb, a főhajót megvilágító ablak került két lizéna közé. Az ablakok fölött ívsoros párkány. A hosszháznak a szentély felőli utolsó egységéhez csatlakozó két torony alacsonyabb a két homlokzatinál, de hasonló a fiatornyos és korlátos lezárás. A tornyokban csigalépcső vezet le a kriptába. A tornyok nyugati oldalán, az oldalhajók két egységéhez árkádíves lefedésű folyosó csatlakozik.

Az apszist hét lizéna tagolja nyolc függőleges falszakaszra. Mindegyik szakaszban középen egy rézsűs bélletű, félköríves ablak, felül egy kettős osztású ablak helyezkedik el. A szentélyablakok az északi félben a kriptát a szentéllyel összekötő lépcsőt, a déli félben a sekrestyét világítják meg. A mellékhajók oldalfalaihoz hasonlóan, a lizénákat itt is alul lábazat, felül ívsoros párkány köti össze. A szentély felett emelkedő taburíves falsávban tizennégy felülvilágító ablak helyezkedik el.

A templom külső kialakításának számos eleme az európai románkori egyházi építészet emlékeiből táplálkozik. A lapos záródású toronypár a sarkokon vakmérműves fiatornyokkal több angliai templomon megjelenik, pl. a durhami székesegyház homlokzati toronypárján. A szentély ablakkiosztásának előképei a 12. század második felében és a 13. század első negyedében épült kölni románkori templomokban keresendők, pl. Sankt Gereon és St. Maria im Kapitol (**1. kép**).

A homlokzat szobrainak és domborművének ikonográfiáját minden valószínűséggel a megrendelő Károlyi István javasolta. A Mária Immaculata szobor viszonylag ritkán látható templomhomlokzatokon a 18–19. századi Magyarországon,

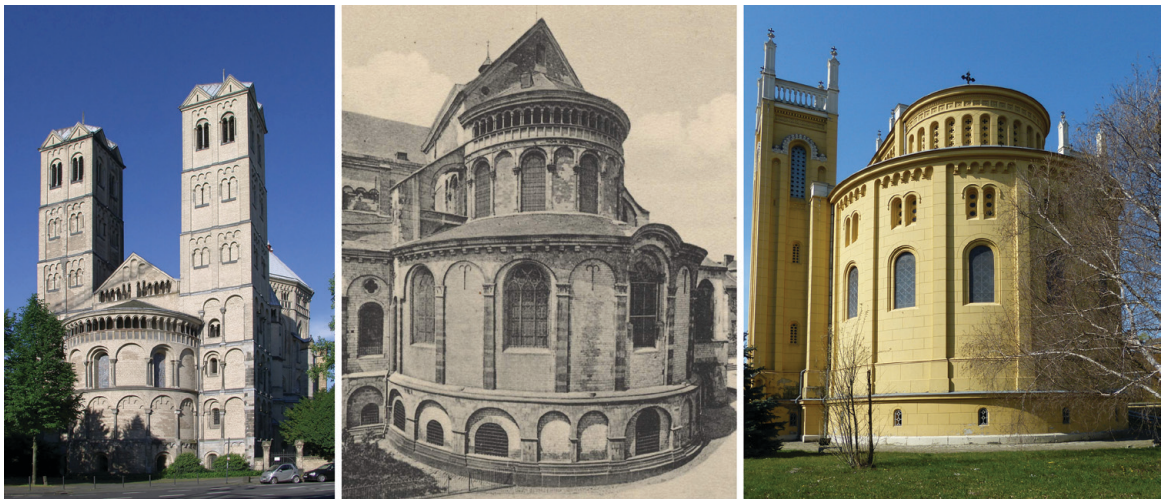

1. kép. A szentély ablakkiosztásának lehetséges előképei: a) Köln, Sankt Gereon; b) Köln, St. Maria im Kapitol; c) Fót, templom

2. kép. Anton Dominik Fernkorn: Mária Immaculata szobor: a) Fót, templom; b) Zágráb, székesegyház előtti tér

3. kép. Ablakrácsok: a) Kairó, Hakim Mecset, 10. század; b) Kairó, Hakim Mecset, Hessemer mintakönyve; c) Fót, templom

inkább oltárokon helyezték el ábrázolását. Homlokzaton való szereplésének jó példája a kecskeméti piarista templom (1745–1748), a lovasberényi Cziráky-kastély kápolna (1771 körül) és a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) ferences templom fülkeszobra. A fóti szobor a Szeplőtelen fogantatás koncepció 1854-es dogmává tétele előtt egy évvel, 1853-ban készült. Az osztrák szobrász, Anton Dominik Fernkorn (1813–1878) 1836–1840 között Münchenben tanult, talán itt találkozhattak először Ybl Miklóssal, aki 1840-ben iratkozott be a Bajor Királyi Művészeti Akadémiára. Érdemes összehasonlítani a fóti templomhomlokzat csúcsát koronázó kőszobrot Fernkorn azonos témájú más alkotásával, nevezetesen a zágrábi székesegyház előtti tér közepén lévő Mária-oszlop tetején álló aranyozott bronzszoborral. A zágrábi székesegyház elé Herman Bollé szökőkutat tervezett a négy keresztény erényt megtestesítő angyal és Mária alakjával. Fernkorn szobraival 1873-ban készült el a szökőkút, tehát a fóti szobor után húsz évvel. A fóti és a zágrábi Mária-szobor szinte teljesen azonosak, csak apró eltérések figyelhetők meg, például a zágrábin csillagglória övezi Mária fejét (**2. kép**).

A kapu feletti timpanon Háromkirályok imádása domborművének kompozíciójára a teljes kiegyensúlyozottság és szimmetria jellemző: a Madonna középen trónol, tőle balra térdel az egyik napkeleti király és a vállán bárányt hozó pásztor, a másik oldalon a két másik király térdel; Mária és a gyermek Jézus bal oldalán áll Szent József, jobb oldalán pedig egy legyezőt tartó szolga. Szent József és a pásztor bevett motívuma a jelenetnek, a legyezőt tartó szolga viszont szokatlannak tűnhet: angyal vagy a királyok kíséretéhez tartozó fegyveres alak szokott még megjelenni a Háromkirályok imádása ábrázolásokon. A dombormű Josef Gasser (1816–1900) osztrák szobrász alkotása, ahogy a kapu két oldalán baldachin alatt álló magyar szent király szobra is.

Míg a Mária Immaculata viszonylag ritkán jelenik meg templomhomlokzaton, Szent István és Szent László álló szobra gyakran díszíti a templomhomlokzatokat a 18–19. századi Magyarországon, pl. Alsónémedi (18. század közepe), Kecskemét, piarista templom (1745–1748), Sümeg, plébániatemplom (1756–1759), Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Szent Erzsébet-templom (18. század 2. negyede),[6] Csáktornya (Čakovec, Horvátország), ferences templom, Székesfehérvár, püspöki székesegyház (18. század 3. negyede),[7] Felsőbánya (Baia Sprie, Máramaros megye, Románia), plébániatemplom (1850-es évek). Az első öt esetben a két szent király kőszobra a homlokzat oldalsó falfülkéiben, párt alkotva áll; Székesfehérváron a két tornyot összekötő kőmellvéd pillérein, Szent Imre alakjával kiegészülve állnak a kőszobrok; Felsőbányán a templom homlokzata előtti lépcső két oldalán magas posztamensen állnak.

[6] Gode Lajos szobrai 1742 körül. Szilárdfy Zoltán, *Ami még hiányzik Szent Imre ikonográfiájából = Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából,* Székesfehérvár, 2007, 112–116, 238.

[7] Johann Paul Huber szobra, 1774. Szilárdfy, 2007, 112–116, 235.

A fóti szoboralakok ikonográfiája alapján nehéz eldönteni, vajon melyik István és melyik László, az attribútumok furcsán keverednek. A több évszázados hagyomány szerint általában bal oldalon ábrázolják Istvánt és jobb oldalon Lászlót, István a kereszténységre és a királyságra utaló attribútumokat – kereszt, kard, jogar, országalma, korona, palást – tart illetve visel, László pedig a „lovagkirály" elemeit – páncél, bárd és / vagy kard – viseli. A baloldali alak rövid láncinget visel köpennyel és a kazettás övére fűzött karddal, baljában keresztet, jobbjában sisakot tart: a láncing és a sisak inkább Lászlóra, míg a kereszt Istvánra enged következtetni. A jobboldali alak a magyar koronázó palástot viseli, fején a szent korona, baljában kard. Mindezek alapján a baloldali figura feltehetően Lászlót, a jobboldali Istvánt jeleníti meg. Felmerül a kérdés, vajon milyen előképeket kapott, használhatott az osztrák szobrász, mit tudhatott a két szent király életéről, tevékenységéről.

Szent László sodronyinge (németül *Kettenrüstung,* angolul *chainmail*) bizonyos kiindulópontot jelenthet az előképekhez: a cikk-cakk vonalú alsó végződés az antik római császárkor gyalogosának láncingére jellemző, ld. pl. a Traianus-oszlopon (113) és Septimus Severus diadalívén (203). A 15. század első negyedéig egyenes végződésű, térdig érő vagy az egész testet beborító sodronyingeket használtak. Az 1430 körül jelent meg díszpáncélokon a cikk-cakk lezárású sodronying. Ilyen ábrázolását látjuk a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) székesegyház Szent Márton-főoltárán (1470–78).[8] Szent László és pendant-ja, IX. Lajos francia király az aranyozott díszpáncél alatt cikk-cakk végződésű láncinget viselnek.[9] Josef Gasser előképei azonban minden bizonnyal olyan 1840-es években készült népszerű, historizáló, romantikus grafikák voltak, amelyek viseletábrázolásai ezekből az előképekből is táplálkozhattak, például Johann Nepomuk Geiger *Magyarország és Erdélyország története rajzolatokban* c. sorozata.[10]

Külön érdekesség, hogy hibás Szent László láncingének ábrázolása a fóti szobron, ugyanis rossz irányban állnak a szemek: a valódi – bármely korabeli – sodronyingen a láncszemek mintázata függőleges irányban adja a hullámvonalat, míg a szobron ez vízszintes irányban rajzolódik ki. Szent László egészalakos álló, láncinges ikonográfiája a 20. század első felében elterjedt és kedvelt volt: pl. Telcs Ede

[8] Poszler Györgyi, *Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban = Történelem – kép,* 2000, 181 (170–187); Kerny Terézia, *20. A szepeshelyi székesegyház Szent Márton-főoltárának belső táblája magyar szent királyokkal = István a szent király,* szerk. Kerny Terézia és Smohay András, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2013, 305–306.

[9] További ábrázolások cikk-cakk végződésű lánccinggel: csontnyergeken, Nagy Lajos király a Sankt Lambrecht-i fogadalmi képen, a kassai Szent Erzsébet-templom főoltára (1474–1477), Kinizsi Pál tumbája (1500 körül), Szent László szobra a Mateóci királyszobrok Mesterétől (1500 körül, Magyar Nemzeti Galéria), I. Miksa császár diadalmenetének és síremlékének több alakján (1515–1520 között), Tapolcsányi János sírköve a kistapolcsányi (Topoľčianky, Szlovákia) plébániatemplomban (1598), Pálffy Miklós síremlékszobra a pozsonyi Szent Márton dómban (1602 körül). Jankovich- és Batthyány-nyereg.

[10] Sinkó Katalin – Révész Emese, *IX–11. Magyar és Erdélyország története rajzolatokban = Történelem – kép,* 2000, 538–542.

4. kép. A hatágú csillag motívum: a) Dombormű, Istanbul, Török-Iszlám Művészeti Múzeum; b) Homlokzati torony; c) Lucentius-kápolna fala; d) a főhajót a mellékhajóktól elválasztó ívek; e) a kripta boltívei

5. kép. Az egyeres hatosfonat motívum: a) Korán-miniatúra, Istanbul, Török-Iszlám Művészeti Múzeum; b) A fóti templomkapu szárköveinek külső oldala

6. kép. A körök között összefont körhálóban ötkaréjos levél motívuma: a) Ják, templom, ablakrács; b) Fót, templom, főkapu; c) kapu, baldachin párkány; d) a kriptából a szentélybe vezető ajtó

bronzszobra a millenniumi emlékművön (Budapest, Hősök tere, 1911), Oláh Sándor bronzszobra Sümegen, a Kisfaludy Sándor téren, a vár felé vezető úton a parkban (1938), Krasznai Lajos kőszobra Budapesten, a máriaremetei kegytemplom bejáratától jobbra (1938). Mindhárom szobron rossz irányban állnak a láncingszemek.

A templom külső ornamentális díszítésében sajátosan keverednek az arab és az európai románkori motívumok. A 19. század első felében számos mintakönyvből és építészeti felmérésből lehetett tanulmányozni az arab emlékeket, és a koraközépkori európai alkotásokat.[11] Arab előképekre vezethetők vissza többek

[11] *Architecture arabe ou monuments du Kaire. Mesurés et Dessinés, de 1818 à 1825,* par Pascal Coste, Paris, 1839; *Arabische und Alt-Italienische Bau-Verzierungen,* Gesammelt, gezeichnet und mit erläuterndem Texte begleitet von F. M. Hessemer, Mit 120 in Farben gedruckten Tafeln, Frankfurt am Main, 1842.

között a keskeny ablakok hatágú csillag rácsmintái, pl. a kairói Hakim Mecset ablakrácsai a 10. századból (Luftfenster, Claires voies (**3. kép**).[12] A hatágú csillag alapmotívum a templom külső és belső díszítésében: a belső tér díszítő falfestésének számos pontján, több variánsban találkozunk vele, pl. hatágú csillagba írt nyolcágú csillag a Lucentius-kápolna falán, a főhajót a mellékhajóktól elválasztó íveken és a kripta boltívein (**4. kép**). A kapu szárköveinek külső oldalát díszítő egyeres hatosfonat egész Európában és a Közel-Keleten elterjedt a középkorban. Korán-miniatúrákon éppúgy találkozunk a motívummal, mint a Graztól északnyugatra lévő Rein ciszterci apátságából származó 13. századi mintakönyvben (Reiner Musterbuch, ÖNB, Cod. 507., fol. 12 (**5. kép**). A templom különböző részeit mesterien kapcsolja össze az ornamentális díszítés, egy-egy motívum különböző variációi újra és újra felbukkannak, ilyen például a főkapunak a körök között összefont körhálóban ötkaréjos levél motívuma, pl. kapuhoz vezető baldachin párkánya alatt és a kriptából a szentélybe vezető ajtón (**6. kép**). Az alapmotívum az európai románkori épületszobrászat számos példáján jelen van, pl. a jáki templom egyik ablakrácsán.

A rózsaablak legközelebbi párhuzama a laoni Notre-Dame székesegyház keresztházának északi rózsaablaka a 13. század elejéről, ahol a középső ablakszemet nyolc ugyanakkora méretű nyolc ablakszem veszi körbe (**7. kép**). Azonban míg az ablakszemek Laonban nyolckaréjosak, addig Fóton négykaréjosak. A rózsaablak másik lehetséges párhuzama a Paço de Sousa-i bencés kolostortemplom (1088, Portugália) nyugati kapuja feletti rózsaablak, bár az ablakszemek nem karéjosak. A fóti rózsaablak szerkesztésmódja azonban nem a nyugati székesegyházak rozettáinak mintáját követi, hanem az iszlám művészet *girih* stílusát. A rózsaablak motívuma a templom belsejének díszítő festésén többször megismétlődik variációkban, pl. a kazettás mennyezeten és a kapu belső oldalának timpanonjában.

A homlokzat oromfalát lezáró kereszt a szárvégein körbe írt hatágú csillaggal együtt ugyancsak többször megismétlődik a templom belsejének díszítő festésén, bár némi változtatással, pl. a kapu belső oldalának középső mezőiben, a mellékoltárképek tetején és hátfalán (**8. kép**). A homlokzati tornyok felső, kettős ablakainak archivoltját díszítő leveles minta ugyancsak megismétlődik a kriptát a szentéllyel összekötő lépcsőház dekoratív festésén. A főhomlokzat bélletes kapuzatának ornamensei visszatérnek a kriptában, pl. a nyolcszögletű oszlopok, a farkasfog. A bélletes kapu középen szalaggal díszített oszlopai is megtalálják párhuzamukat bent, a kapubaldachint tartó oszlopokon, ahol azonban egyeres nyolcasfonat osztja ketté a kannelurázott oszloptörzset.

Az egyeres körök között összefont körhálóban kereszt alakban összefonódó levelekből álló motívum ugyancsak megismétlődik a templom belsejében, nevezetesen a kriptát a szentéllyel összekötő lépcsőház dekoratív festésén. Ez az ornamens széles körben elterjedt a koraközépkori európai művészetben, így például megta-

[12] Hessemer, 1842, I.31 tábla.

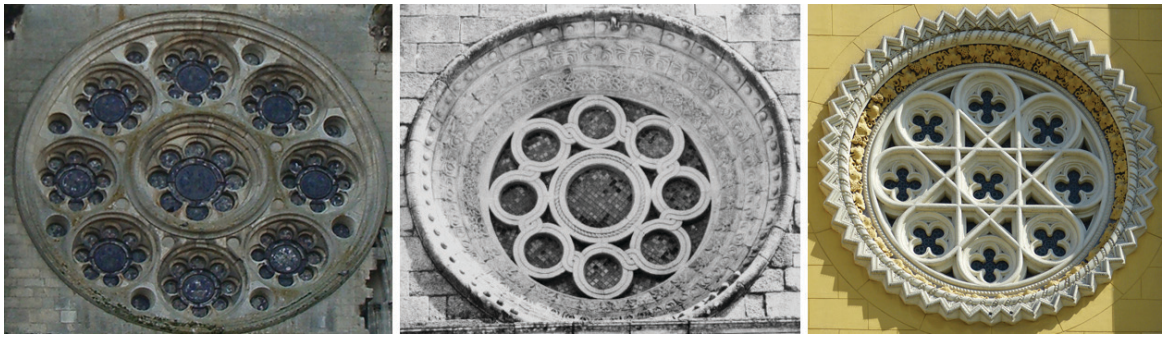

7. kép. Rózsaablak: a) Laon, Notre-Dame, kereszthház, északi rózsaablak; b) Paço de Sousa, bencés kolostortemplom, nyugati kapu feletti rózsaablak; c) Fót, templom

8. kép. Kereszt motívum szárvégein körbe írt hatágú csillaggal: a) A homlokzat oromfalán; b) A kapu belső oldalának középső mezői; c) A mellékoltárképek teteje; d) A mellékoltárképek hátoldala

9. kép. Körbe írt hatszög motívum: a) Fót, templom; b) Unger-ház; Körbe írt négykaréj: c) Fót, templom; d) Unger-ház

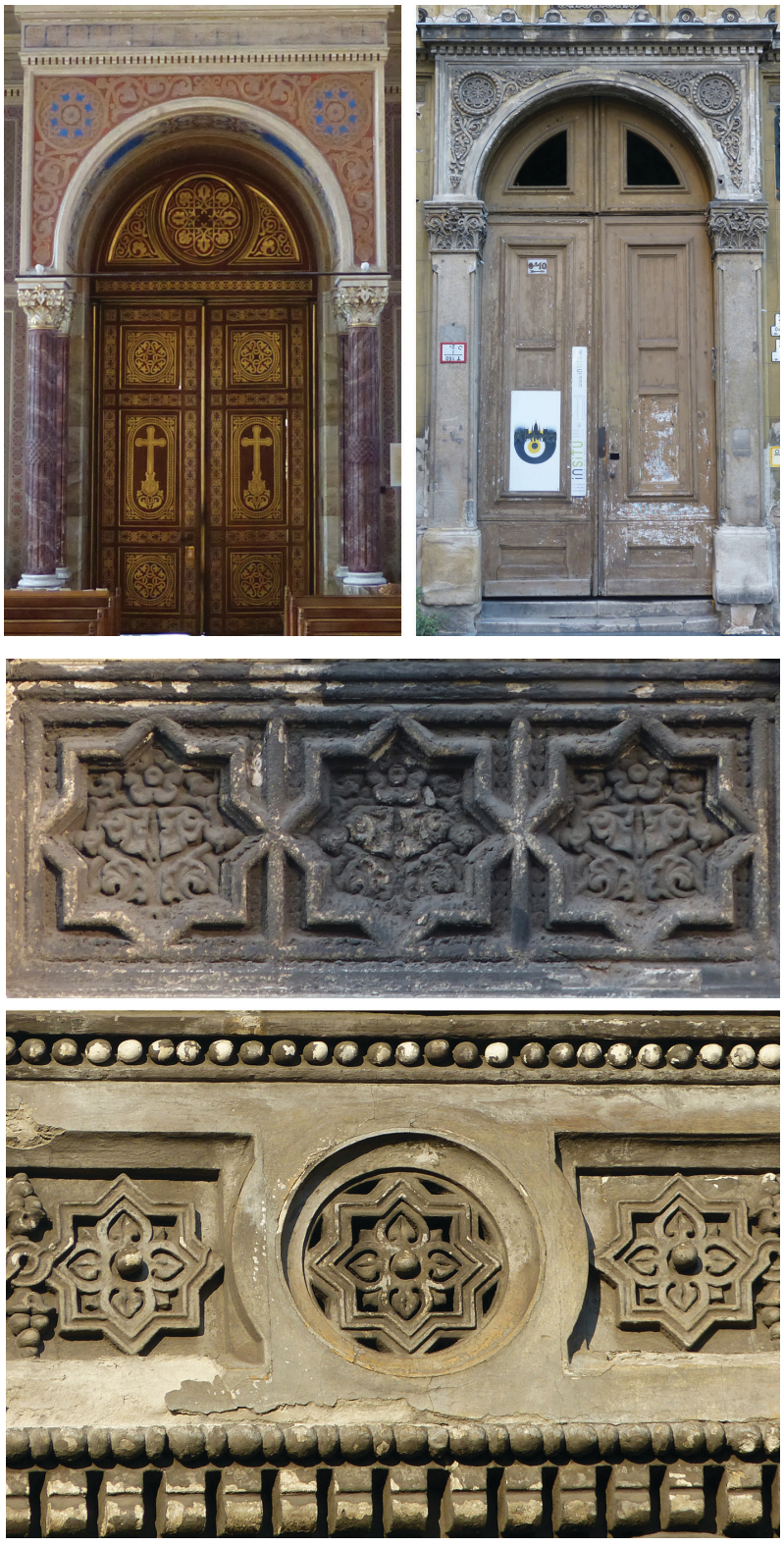

10. kép. A fóti templom kapuzat belső oldala és az Unger-ház Magyar utca felöli kapuja
11. kép. Rozetta motívum: a) Korán-miniatúra, Istanbul, Török-Iszlám Művészeti Múzeum; b) A fóti templom rózsaablaka c-d) A fóti templom főkapujának belső oldala; e) Az Unger-ház Magyar utca felőli kapuja
12. kép. Négyzetbe vagy körbe írt nyolcszögű csillag motívum az Unger-ház Múzeum körúti homlokzatán: a) az első emeleti ablakok alatt, b) a koronázó párkány

láljuk a velencei Szent Márk bazilika déli homlokzatának áttört domborművén és mozaikjain, amit Ybl itáliai útján vagy mintakönyvekből ismerhetett.[13]

Iszlám előképekre vezethető vissza a templom külsején, számos helyen megjelenő arabeszk, ami erősen stilizált, szimmetrikus indaornamens, így például a lépcső két oldalán, a szentély melletti tornyok nagy ablakai alatt, a homlokzati tornyokon az órák és az ablakok körül. A belső térben és a kriptában is több felületen találkozunk az arabeszkkel.

A fóti templomon alkalmazott díszítő elemek megjelennek Ybl más, a templommal egykorú épületén, nevezetesen a pesti Unger-házon (1852–1853). A szentély keskeny ablakainak motívumai – a körbe írt négykaréj és a körbe írt nyolcszög – valamint a homlokzati toronypár órái felett látható, körbe írt hatszög motívumból álló díszítménye mind megtalálható az Unger-ház Múzeum körúti vagy Magyar utca felőli homlokzatán **(9. kép)**. A Magyar utca felőli kapu és a fóti templom kapuzat belső oldala között szoros szerkezeti és motivikus kapcsolat fedezhető fel **(10. kép)**. A fóti templomhomlokzat rózsaablakának nyolcszirmú virágba írt nyolcszögű csillag motívuma párhuzamba állítható az Unger-ház Magyar utca felőli kapujának, s eredete az iszlám művészetben található **(11. kép)**. A fóti templomon számos helyen előforduló négyzetbe vagy körbe írt nyolcszögű csillag motívum párhuzamai az Unger-ház Múzeum körúti homlokzatán az első emeleti ablakok alatt, valamint a koronázó párkányon láthatók **(12. kép)**.[14]

Rezümé

A 19. század második negyedében kezd el terjedni egy iszlám-arabeszk elemeket tartalmazó orientalizáló stílus az európai és az észak-afrikai építészetében. A Károlyi István birtokán 1845–1855 között épült fóti templom a magyarországi romantikus historizmus félköríves stílusának *(Rundbogenstil)* egyik fő alkotása. Az alapos és minden részletében átgondolt és kiforrott tervezést és kivitelezést tanúsítja a nyugat-európai románkori székesegyházak részleteiből inspirálódó szerkezet, a külső ornamentális díszek szoros kapcsolata a templomtér és a kripta kifestésével, valamint a geometrikus és növényi ornamentika arab és európai románkori díszítő szobrászatból merítő motívumai.

Kulcsszavak
Károlyi István, Ybl Miklós, Fót, ornamens, arabeszk, orientalizáló

[13] Hessemer, 1842, II.48. tábla.

[14] Az Unger-ház díszítő elemeiben gótikus motívumok is megjelennek, például a Magyar utca felőli homlokzat felső szintjének sárkányos konzolai. Ez a motívum megfigyelhető több 1850-es években épült magyarországi épületen, például a soproni Széchenyi tér 19. szám alatti ház, amelyet Handler József tervezett. Tompos Ernő, *Sopron romantikus épületei,* Művészettörténeti Értesítő, 7 (1958), 2–3, 181 (177–189).

Abstract
Architectural Structures, Sculptural and Decorative Elements of the Parish Church in Fót
An orientalising style with arabesque elements began to spread in European and North African architecture in the second quarter of the 19th century. The Parish Church of Fót – one of the major works of the romantic historicism in round-arch style (Rundbogenstil) in Hungary, commissioned by István Károlyi and built between 1845–1855 – shows this influence. The planning and execution testify to inspirations from the Western European Romanesque cathedrals in the structure. The painted and sculpted geometric and floral decorations are closely connected to Arabic and European Romanesque ornamental motifs.

Keywords
István Károlyi, Miklós Ybl, Fót, ornament, arabesque, oriental

IVÁNYI JÁNOS

Az újpesti Egek Királynéja főplébánia-templom építésének története, külső-belső értékei[1]

A torony és az oldalhajók nélküli templom (1874–1884)

Amikor a mai értelemben vett Újpest területén 1874. november 23-án a király a kegyúri jogot az újpesti római katolikus egyház és plébánia felett az újpesti római katolikus hitközségnek a adományozta, két Istenháza volt. A Baross utcában, a mai Batthyány utcával szemben a Duna felőli oldalon az István-hegyen 1833-ban épült egy kápolna, valamint a régi, a pesti határ menti temetőben 1840-ben építettek egy kis templomot, amelyben vasár- és ünnepnapokon miséztek. A temetőben álló kápolna a gyorsan növekvő lélekszámú községnek eleve kicsinynek bizonyult, hiszen már 1866-ban készült egy ún. „parasztbarokk" stílusú templomterv, egyelőre még nem beazonosított építőmester által. Ebben az időben az egyházközség előbb a dunakeszi, majd a fóti plébánia filiájaként „működött" **(1. kép)**.

Az 1874-ben már közel 8000 újpesti katolikus hívő befogadására mindenképpen szükség volt egy nagyobb méretű templomra, amely építésére a tervezetet Újpest Kath. egyháztanácsa Peitler Antal József váci püspöknek 1875. szept. 10-én terjesztette elő.

Egy templom (mint minden épület) az építtető szándékán, az általa rendelkezésre bocsátott anyagi fedezeten túl – tervek és költségvetés alapján, többnyire egy több vállalkozó ajánlatát összehasonlító döntést követően kezd épülni. De vajon ki készítette az újpesti főtemplom tervét, terv-változatait?

Az új templom „alapkövét Szvoboda Antal gyöngyösi építész tervei alapján, 1875. szept. 26-án helyezte el Neszveda István váci kanonok". Ezt támasztja alá a Váci Püspöki Levéltárban talált 1875. szeptember hó 16-i szerződés (**2. kép**). A gyöngyösi Mátra Múzeum – B. Gál Edit – szíves tájékoztatása szerint Szvoboda

[1] Köszönöm a gyöngyösi Mátra Múzeum történészének Bákyné Dr. Gál Editnek a gyöngyösi Szt. Bernát templommal kapcsolatos adatszolgáltatását (templomalaprajz, templomtörténet), Kecskeméti Orsolya építőmérnöknek az alaprajzok feldolgozásában nyújtott segítségét és Dr. Czétényi Piroskának a cikk szakmai felülvizsgálatát. Továbbá megköszönöm Ritoók Pál úrnak, a Magyar Építészeti Múzeum kutatójának, hogy Lohr Ferenc tervét rendelkezésre bocsátotta, Tarcsi Attila kántor úrnak, hogy betekintést biztosított a megtalált tervekbe és közlését az orgona történetével kapcsolatban, valamint Horváth Zoltán plébános úrnak – Újpest díszpolgárának – hogy hozzájárult a dokumentumok közléséhez. A közölt képeslap eredetije az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona. Tanulmányomban az alábbi forrásokat és szakirodalmat használtam: Váci Püspöki Levéltár, Újpesti Helytörténeti Értesítő, Az újpest egyházak története, 125 éves az Újpesti Egyek Királynéja főtemplom, Írások Újpest múltjából.

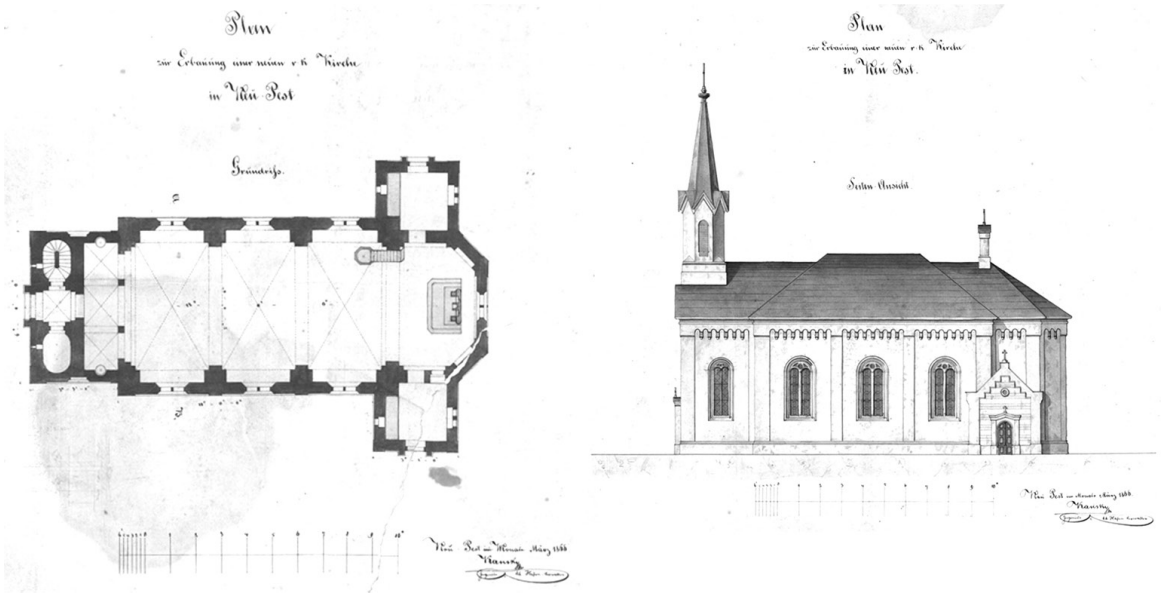

1. kép. Az 1866 márciusában tervezett első templom alaprajza és oldalhomlokzata

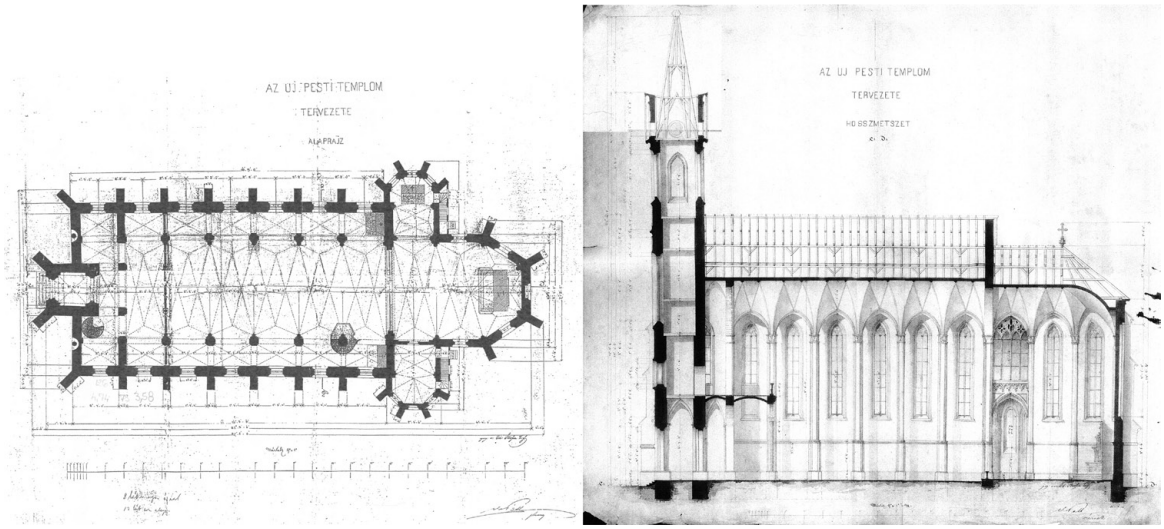

2. kép. A sem tervezőként, sem dátum szerint nem beazonosítható templomterv

Antal gyöngyösi építőmester a XIX. század második felében tevékenykedett Heves megyében.[2]

A szerződés megkötése előtt az egyháztanács 1875. szept. 10-én Peitler Antal József váci püspöknek felterjesztette a templom tervezeteket jóváhagyás végett, mivel „szeretett lelki pásztoru(n)k főtisztelendő Illek Vincze úr fáradhatatlan buzgalma által […] van […] egy tekintélyes pénzalapot képező és gyümölcsöző

[2] Szvoboda Antal életéről keveset tudni, mert azt még nem kutatták. Elvégzett, ill. megvalósult munkáiról a következő adatok állnak rendelkezésre: Detk: paplak építése – 1855, Kompolt: templom(kápolna) építése – 1858, Gyöngyös: a Szt. Bertalan plébániatemplomhoz tartozó harangozó ház építése, illetve egységes homlokzat kialakítása – 1881 (a gyöngyösiek a Szt. Bertalan templomot tekintik városi templomnak), Gyöngyös: kórház átépítése – 1890-es évek.

templom bazáru(n)k is, minek segélyével nem ritka szükségletei(n)k lelnek fedezetet[…]". A püspök – a racionalitás talaján állva – a tervezetet uradalmi mérnökével – Rappensberger Józseffel – felülvizsgáltatta. Az uradalmi mérnök szerint a templom „csinosságára és tartósságára nézve kielégítő volna, kivitele azonban nagy költséggel jár. Mert hason nagyságú templomot az oldalerkélyek és azok feletti gömbölyű ablakok elhagyásával s az alsó nagy ablakok ahhoz képesti módosításával, valamint a külső díszítmények egyszerűsítésével kevesebb költséggel lehetne előállítani. Egyes árakat tekintve az építész-, ács-, cserepes-, lakatos-, bádogos-, és üveges munkák meglehetős mérsékelt árakon vannak felvéve; mázoló munka felszámítása nincsen. Asztalos munka rendkívül magas, ha tudni illik a nevezett tárgyak egyszerűen s erősen készülnek, miután a netalán szándékolt díszítéseket a nevezett tárgyakon részlet rajzok hiányában előlegesen megbírálni nem lehet." Peitler Antal József ezen véleményt elfogadva figyelmezteti az egyháztanácsot a tetemes költségekre, de „Ha […] a tek. egyháztanács e tervezet mellett óhajt megmaradni, s reméli, hogy az építéshez megkívánható költségeket előállítani képes lesz, úgy a szerződést véglegesen megkötni, illetőleg az ide visszacsatoltakat kellőleg bélyegezve a részemről megerősítés végett hozzám visszaküldeni szíveskedjék."

A templomépítés azonban rövidesen elakadt. A falakat közel néhány lábnyira (1láb≈0,315m) felhúzták, azok a földből mintegy 1,5 ölnyire (közel 2,50 m-re) kiálltak, a pénz viszont elfogyott. A nehézségeket látva 1877 augusztusában Illek Vincze plébános a belügyminisztériumtól kért segítséget, hiszen „…társadalmi szempontból sem lehetvén közönyös az, hogy az eddigi sajnos tapasztalások szerint nyugtalan és békételen elemekkel bővelkedő Újpest… római katolikus templom nélkül szűkölködik…" Mivel „…már annyira haladt a mű, miszerint a templom falai a földből kilátszanak, […] azon alázatos kéréssel járulok Nagyméltóságú m. k. Belügyminisztériumhoz [a] 10 ezer lélekből álló kath. hitközség nevében [hogy] méltóztassék az újpesti róm. katolikus Egyház építési alap javára könyöradományok nyilvános gyűjtését országszerte kegyesen engedélyezni […]" Nyilván az ilyen levélre a miniszter azonnal nem válaszolt, a körülményeket kivizsgáltatta. Így – bár Pest, Pilis, Solt, Kiskun vármegye főjegyzője szerint a még szükséges 60.000 ft-os gyűjtést támogatta – a kérelmet a minisztérium osztálytanácsosa a váci püspöknek visszautalja a püspök „becses nézeteinek nyilvánítása" végett. Peitler Antal József erre utasította a plébánost, miszerint „…hasonló ügyekben a kezelést az emberi élet bizonytalansága tekintetéből nem egyesek, hanem több tagból álló bizottságok szokták eszközölni, szíveskedjék t. Uraságod közölni velem azok nevét és állását, kik a kérdéses ügy élére állani és mindenért felelősséget vállalni ajánlkoztak, illetőleg a gyűjtést rendező bizottságtól egy ily tartalmú s aláírásukkal ellátott nyilatkozatot hozzám beterjeszteni, egyúttal pedig hiteles kimutatást adni arról, mily összeg folyt be a sorsjátékból, mennyi fordíttatott abból a templom építésére?" Hiába volt azonban a plébános kétségbeesett küzdelme a segélyekért, azokat nem folyósították, az országos gyűjtés iránti kérelmet nagy valószínűséggel elutasították, és az építkezés csak gróf Károlyi Sándor segítségével folytatódott.

A gróf ugyanis „a templom felépíthetése céljából a vallásalapból 20.000 ft segélyt" kérelmezett (feltehetően azért ő, mert személye garancia volt arra, hogy azt a megjelölt célra fogják fordítani, ill. ha az kölcsön, azt vissza is fogják fizetni). Természetesen a gróf kezdeményezése sem kerülhette meg az egyházi hierarchiát, míg végül 10.000 ft segélyt, majd a gróf közvetítésével további 12.000 ft-ot és 6.000 ft-ot kapott az egyházközség szigorú elszámolási kötelezettség mellett, továbbá az egyházközség elöljárójának nyilatkozattételével, melyben „…az egyháztanács a felveendő 12.000 ft-nyi *amortisationalis* kölcsönösség visszafizetésének biztosítása végett ünnepélyesen kijelenti s úgy erkölcsi, mint anyagi felelősség mellett önmagát, valamint az egyházközséget egyenként s összesen kötelezi arra, hogy ezen 12.000 ft-nyi kölcsön visszafizetésére szükségelt évi járadék az egyházközség közjövedelméből első vonalban mindaddig pontosan fog fedeztetni, míg a tartozás és járulékai teljesen törlesztve nem lesznek". A nyilatkozatot Illek Vincze plébános mellett a világi elnök, az alelnök és a jegyzők is aláírták.

Végül a templom gróf Károlyi Sándor támogatásával felépült azzal a feltétellel, hogy kisebb lesz, mint amilyennek tervezték. A kisebb templom terveinek készítésére a Károlyi-családnak rendszeresen dolgozó Ybl Miklóst kérték fel, aki a „földből már kiálló" kontúrokon belül két változatban monumentális baziliká(ka)t tervezett **(3–4. kép)**.

Ez még mindig túlzásnak tűnt, ezért az Ybl-lel a lipótvárosi (Szent István) Bazilikán együtt dolgozó Kauser József budapesti műépítésszel készíttettek egy szerényebb tervet (ez sajnos még nem került elő, jelenleg csak rekonstruálni tudnánk részletes felmérések alapján), amely alapján a templomot megépítették. Végül sok küzdelem után 1881. nov. 27-én Virter Bertalan címzetes püspök és váci kanonok a templomot ünnepélyesen megáldotta. A felszentelést – consecrálást – még nem lehetett elvégezni, mivel annak egyéb – pl. belső berendezésre vonatkozó – feltételei is voltak.

Miután a templomot használatba vették, a bevezetőben leírt temetői kápolna már csak a temetéseket szolgálta. Szomorú kötelességet is „teljesített", ugyanis az 1883-ban elterjedt kolerajárvány miatt az 1876. évi XIV. törvénycikk alapján az állam a községekre hárította a felelősséget a betegek ellátása tekintetében, ezért – egyéb lehetőség nem lévén – a rendszeres használaton kívüli temetői kápolna szükségkórházként működött, ahogyan 1891-ben – az újabb kolerajárvány idején – ismét. A temetői kápolnát az esztergomi vasútvonal építésével kapcsolatban bontották le.

Sajnos a pénzhiány a templom állagán is meglátszott. 1884. június 1-én Illek Vincze plébános levelet ír Trefort Ágoston m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek, kérve, hogy a templomon észlelt hibák megállapítására ismételten küldjön ki bizottságot, mert a két évvel azelőtti (tehát 1882. évi) vizsgálatnak nem ismeri az eredményét. A plébános a mennyezetről lehulló lécekről, a primitív téglapadlóról és a szélfogó nélküli oldalbejáratok miatt az állandó huzatról panaszkodott, mely „körülmény folytán oly nagyságú léghuzam uralkodik, hogy a templomban jelenlét

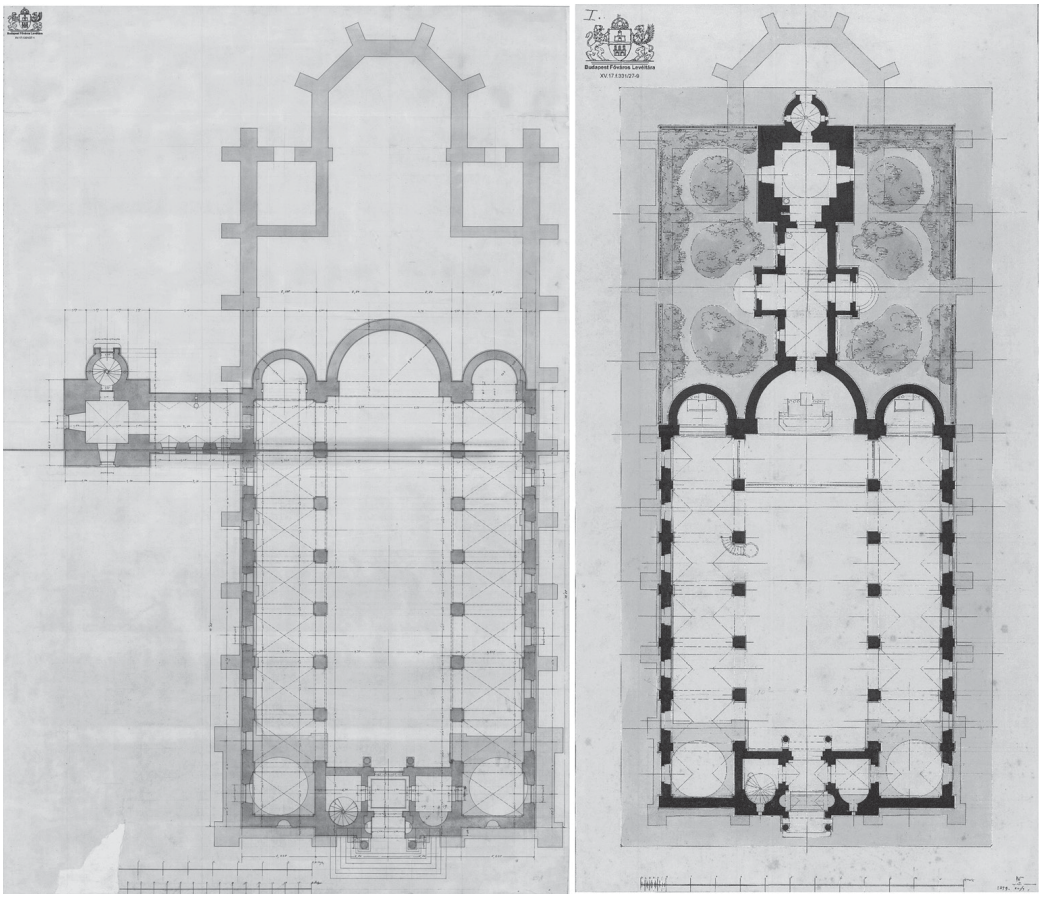

3. kép. Ybl két alaprajzi tervváltozata a felmért állapot alapján (a földből kiálló kontúrokba berajzolva)

4. kép. Ybl két tervváltozatának a keleti homlokzata, ill. látványterve

[…] az emberi szervezet legbiztosabb megtámadója". A levélre történő válasz nem ismert, de a püspök kirendelte Orosz János fóti kerületi esperest (ecseri plébánost), hogy vizsgálja meg az esetet, aki 1884. évi július 31-i jelentésében a következőket állapította meg: „1. A záródémhez beépített gerendákat nyersen építették be, a „helyőket [beépítéskor] jól megállták, de azóta kiszáradtak, minthogy sem oda enyvezve, sem oda srófolva vagy szegezve nem voltak (amilyet a lezuhant léczen láthatni), okvetlen kell, hogy lezuhanynyanak és úgy hiszem, ez ismétlődni fog." 2. Megnézendők [bizottság által megvizsgálandók] az ablakok keretei, mert alattuk a bevert eső végigfolyik a templom belső falán. 3. A templom hajója „közönséges téglával van kirakva…"

A műszaki problémák orvoslása tehát mindenképpen szükséges volt, nem utolsó sorban pedig az egyházközség azon óhajának teljesítése is, miszerint a templom mielőbb toronyért és oldalhajókért „kiáltott".

Toronyépítés, harangok és telekbővítés (1887–1888)

A levelezéseket tanulmányozva úgy tűnik, a szerződésben foglaltak betartását a templomépítés I. fázisában mindkét fél sajátosan értelmezte. Az „Audiatur et altera pars" („hallgattassék meg a másik fél is") igazságából kiindulva meg kell említeni, hogy 1880. november 25-én Szvoboda Antal azt panaszolta Illek Vincének, hogy még nem számoltak el az 1876. évi munkával sem, és feleletet várt arra is, mikor kapja meg a „cautióját". Tény, hogy a toronyépítésre vonatkozóan az egyháztanács az előkészítő munkálatokat elvégezte, mert 1887. szeptember 25-én a püspök Illek Vince plébánost arról tájékoztatta, hogy „az ujpesti templomtorony építésére vonatkozó tervet, mely az egyháztanács díszes küldöttsége által lőn nekem átadva illetve bemutatva, miután azt átvizsgáltam, jóváhagyom és ezennel visszaszármaztatom." Ezen püspöki felhatalmazás birtokában az egyháztanács 1888. február 8-i ülésén tárgyalta a toronyépítés ügyét. Ezen ülésen „Keil Károly [az Egyháztanács világi elnöke] jelenti, hogy a torony építést megkezdték, mégpedig Kauser építész terve szerint, mert az építést átvállaló Heisz Károly Bachmann tervéért nem vállalt felelősséget [és] Bachmann nem reflectált rá [mármint] az építés átvállalására." Jelenti továbbá, hogy az építés 10.000 frt-ba kerül és négy részletben lesz fizetendő a kitűzött összeg. A toronynak rézzel való befedése iránt még intézkedés nem történt. Jelenti azt is, hogy gróf Károlyi Sándor a nála volt küldöttségnek mely a torony tervét bemutatta, 1000 ft-ot ígért. „Illek Vincze pleb. [továbbá] azon kezdeményének ad kifejezést, hogy a püspök tavasszal jön Ujpestre és akkor majd hozzá fog járulni a toronyépítés költségeihez. A toronyra vonatkozólag kijelenti, hogy Bachmann terve 11.000 frt-ba került volna míg Heiszé csak 9.500 frt-ba. Bachmann fölszólíttatott, hogy vállalja el a munkát 9.500 frt-ért, de ő nem reflectált rá. [Illek Vince megerősíti, hogy] a Bachmann által készített tervet Kausernek bemutatták, ki azt nem helyeselvén, új tervet készített és pedig ingyen. Heisz K. ezen terv szerint

vállalta el az építést, minthogy azonban e terv több téglát igényel, az építési költséget 10.000 frtra felemelte. Ezen ár mellett is a tető palával lesz fedve." Tudakozódni fog, mennyivel kerülne többe a vörösrézzel való befedése, ha a költség nem sokkal többre rúgna, kéri az egyháztanácsot, hogy ez esetben utóbbival fedettessék be a tető. Végre azt ajánlaná, hogy a torony végleges befejezése előtt is legalább egy harang tétessék bele. **(5. kép)**.

Az egyháztanács végül Illek Vincét megbízta a szerződés aláírásával és a munka megkezdődött. Ugyancsak ezen jegyzőkönyv szerint 1888. évre az egyháztanács a toronyépítésre mintegy 3.660 ft-ot, a harangok és a toronyóra költségeire 1.000 ft-ot irányzott elő.

Az 1888. május 5-i jegyzőkönyv megállapítja, hogy a „torony építése halad, s a harangok beszerzéséről már [most] gondoskodni kell. E czélból Illek, Keil és Heisz urak küldetnek ki, hogy az előzetes intézkedéseket megtegyék. Az egyháztanács tagjai között gyűjtőkönyvecskét fognak kiosztani, hogy a harangokra kegyadományokat gyűjtsenek." Ebből a jegyzőkönyvből kiderül, hogy a korábbi hiányosságokra vonatkozóan „a cserepes megígérte neki, hogy a szakmájába vágó javításokat ingyen fogja eszközölni, ha erre az egyháztanács felszólítja."

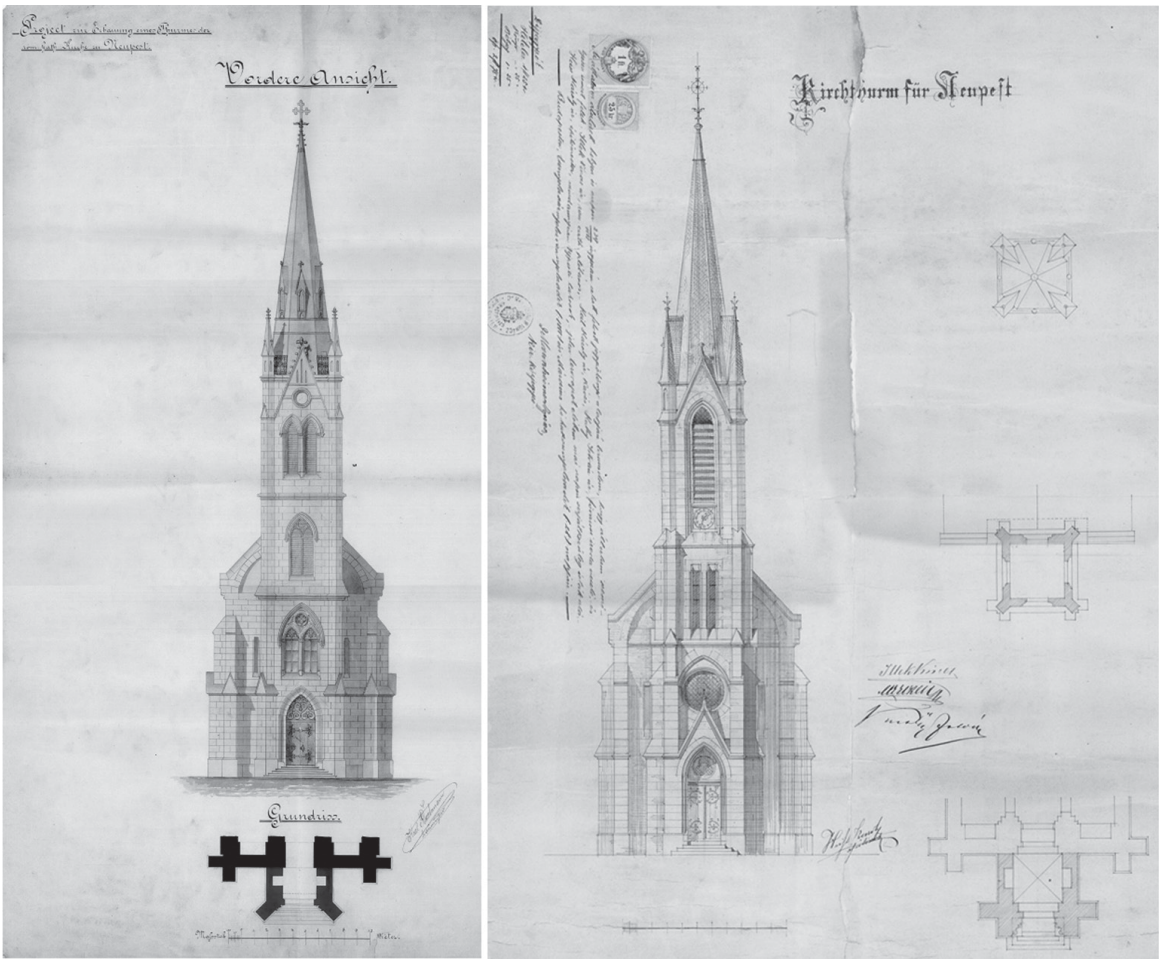

5. kép: Karl Bachmann toronyterve és Kauser József megvalósult toronyterve

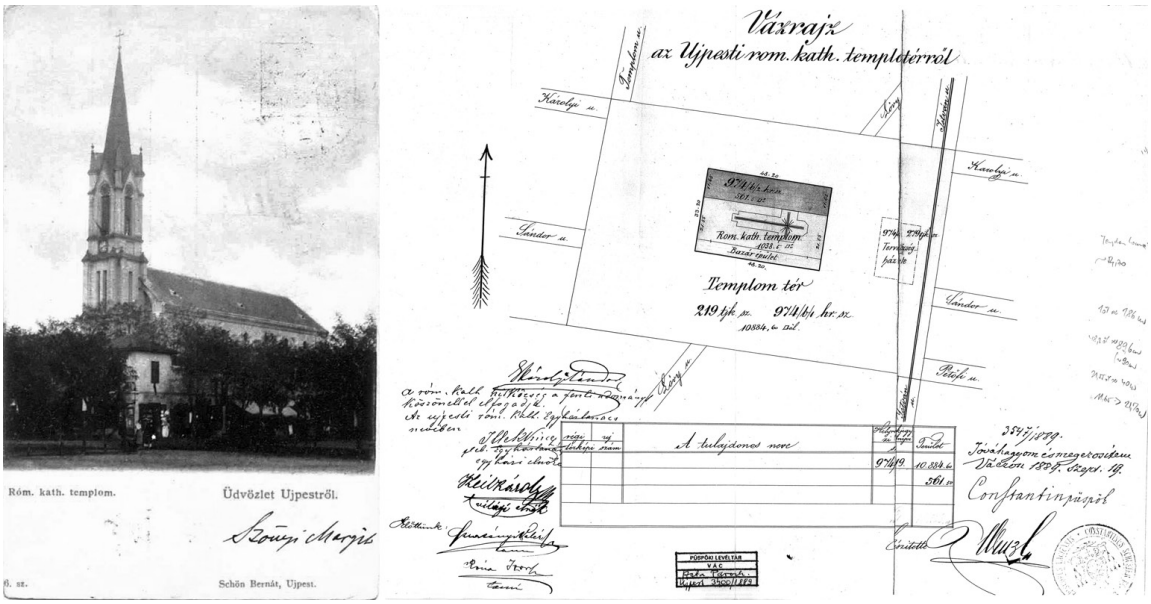

6. kép. Az egyhajós, toronnyal ellátott templom képe egy 1900 körüli képeslapon. A templom telkének 1889. évi kibővítésre vonatkozó adománylevél rajzi melléklete

Az 1888. június 6.-i jegyzőkönyv szerint az egyháztanács megtárgyalta a beépítendő harangok ügyét. Keil Károly világi „elnök előterjeszti Walser Ferencz budapesti harangöntő terveit, mely szerint a három harangot éspedig egy 13, egy 8, és egy 3½ mázsa súlyút állvánnyal együtt (mely állvány a jövőben beszerzendő nagyharang részére is készülne) hajlandó elkészíteni, a negyedik harangot pedig a most meglevő nagyobb harangunk díjnélküli átöntése által eszközölné. A fizetésre vonatkozólag Walser harangöntő hajlandó a részletekben történendő törlesztést elfogadni, olyképen, hogy először 1000 frt-ot kíván kezeihez utalványoztatni, azután évenkint 500 frt-ot."

Az egyháztanács méltányosnak találja Walser ajánlatát, de mivel elegendőnek véli a három új, és egy régi harang átöntésével eszközlendő 4. harang beszerzését a jelenben, a nagyharang eszméjét elfelejtendőnek tartja, s így az annak készítendő állványt is fölöslegesnek véli s ily értelemben utasítja a bizottságot a harangöntővel eszközlendő alkudozásokra vonatkozólag.

Ugyancsak a harangokkal foglalkozott az egyháztanács az 1888. június 13-i ülésén is. Természetesen a toronyépítés sem valósult volna meg a Károlyi család támogatása nélkül. Az alapító gróf fia, Károlyi Sándor 1.000 ft-ot adományozott az „ujpesti rom.cath. templom hiányainak helyreállítására…", amelyet még a püspök – Schuster Konstantin – is megköszönte. Az 1888-as esztendő sikeres volt, a tornyot megépítették. A toronyra a keresztet 1888. augusztus 10-én elhelyezték, az alatta lévő gömbbe rejtve a torony „alapító" okiratát (**6. kép**).

1888. október 1-én Illek Vince a püspöknek beszámolt arról, hogy „…sok küzdelem és alaptalan megtámadtatások között a Sz.lélek mindent legyőző erejével végre sikerült az Isten dicsőségére majdnem 20 éven keresztül folytatott művet befejezni. Az ujpesti díszes templom kiegészítő része, [az] 54 méter magas sudár torony im-

már Isten segélyével befejeztetett – s magasságával hirdeti Isten dicsőségét. A torony lelke: a harangok szinte elkészítve a templom hajójában elhelyezve vannak, és várják a megszenteltetésüket." A torony megáldása megtörtént. Ezt követően gróf Károlyi Sándor – az alapító 1868. évi adománylevelében foglaltakat immár véglegesítve – a bazár és a templom által elfoglalt földterületet észak felé (adományozási szerződéssel) 1600 négyszögöllé megnövelte, így biztosítva a templom későbbi kibővítésének lehetőségét és a jövőre nézve a hitélet teljességéhez szükséges megfelelő területet.

Az oldalhajók, alaprajzi fejlődéstörténet (1891–1911)

Az 1888-ban megépült toronyba felállítandó óra költségeihez a püspök 1891-ben 100 ft-nyi összeget adományozott és ennek segítségével az órát beépítették. Végre teljessé vált a templom. Illek Vince szinte emberfeletti munkát végzett, hiszen 1875-ben úgy nevezték ki újpesti első plébánossá, hogy még templom sem volt (csak a pesti határ mentén lévő temető kápolnájában tudott misézni), és 1905-ben úgy hagyta ott a nyáját, hogy Újpest főterén a városháza mögött a – még ugyan egyhajós – templom 54 m magas tornyában négy harang hívta a híveket, és toronyóra mutatta az időt.

A plébánia vezetését az akkor már 20 éve hittanárként szolgáló dr. Varázséji Béla vette át, akinek osztályrésze lett a már közel ötvenezer fős nagyközség templomának bővítése. Az eredetileg is háromhajósra tervezett, ennek megfelelően megkezdett, majd pénzhiány miatt részben visszabontott, és egyhajósnak megépített templom bővítési terveit Zák Alajos újpesti építész készítette el **(7. kép)**. Az építésre az egyházközségnek pénze nem volt, a közel 86.000 koronás építési költséghez 70.000 korona kölcsönt kellett felvenni. A kölcsön felvételéhez a püspök, gróf Csáky Károly valóságos belső titkos tanácsos 1906. november 13-án hozzájárult. Az egyházközségnek összesen 6315 K. 56 f. saját tőkéje volt (az is a Székesegyházi káptalan kezelésében, így annak felhasználását is kérvényeznie kellett), így a hitelen túl még segélyeket is kénytelen volt igénybe venni. A segélyek (támogatások) megszerzése akkor sem volt egyszerű. A levelezésből kitűnik, hogy a segélyt kérő „felségfolyamodvány" a Vallás- és Közoktatásügyi miniszteren keresztül (akkor gr. Apponyi Albert) „visszaszállt" a püspökre, aki a kérés jogosságát igazolta 1906. szeptember 27-én (ld. függelék). Végül a szükséges pénzt előteremtették, így az 1906 nyarán megkezdett építkezés 1907-ben befejeződött, azon költségekkel is megnövelve, amit a hasznavehetetlenné vált orgona helyett az új orgona 9600 koronáért való megépítése jelentett.

A kibővített templom első orgonáját (melynek építőjét és hangszínvilágát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy 1 manuálos volt) – tekintettel arra, hogy immár kicsinek bizonyult – eladták a fóti evangélikus egyházközség számára, és a templom nagyobb méreteihez egy új orgonát képzeltek el. Az orgona építésére kiírt

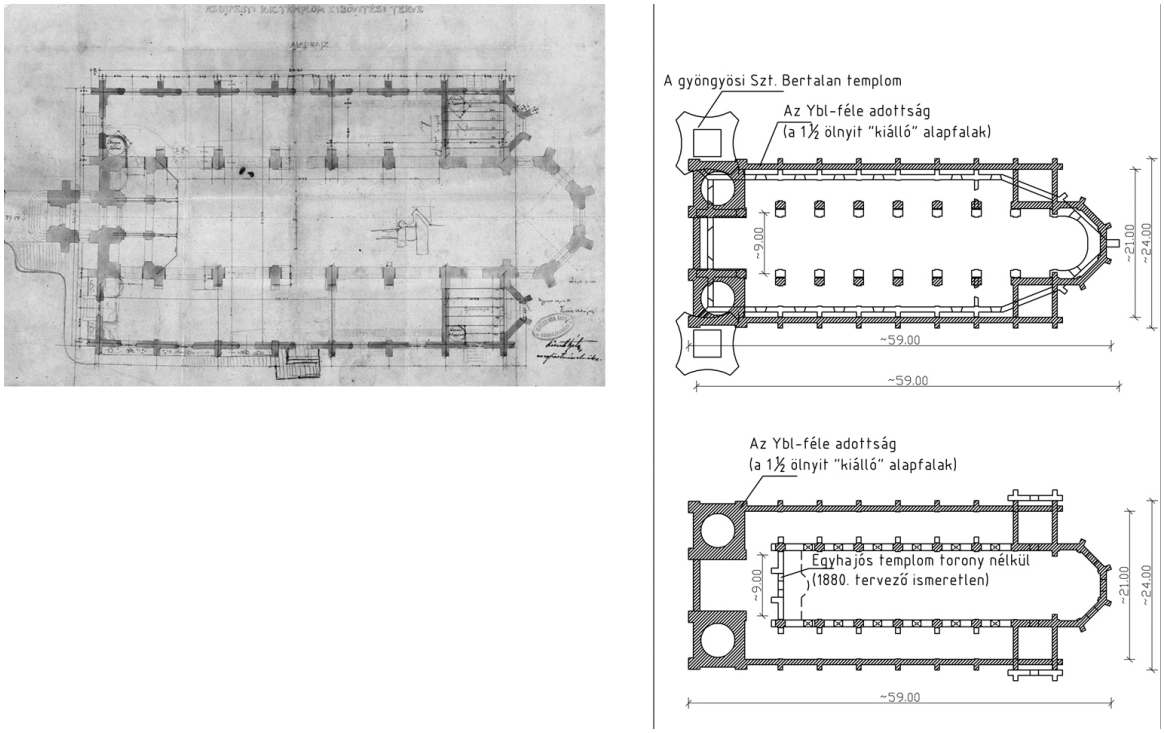

7. kép. a) Zák Alajos megvalósult templombővítési terve; b) Az alaprajzok kialakulása a gyöngyösi Szt. Bertalan templom alaprajzától a Szvoboda-féle „földből kiálló" alapfalakon át az egyhajós torony nélküli templomalaprajzig

pályázaton a rákospalotai székhelyű Országh Sándor és Fia manufaktúra nyert, és 9600 koronáért másfél év alatt a templom stílusjegyeit megőrizve német-romantikus hangzású pneumatikus rendszerű orgonát épített. 1911. június 6-án, Pünkösd vasárnapján szentelték fel. Az orgona 2 manuál 21 hangszínváltozattal az építő második legnagyobb épített orgonája.[3]

A mai templomot ismerve és azt rendszeresen látogatva – különösen akkor, ha jelen cikk szerzőjét az a megtiszteltetés éri, hogy mérnökként annak állapotáról véleményt mondhat – jogosan merül fel a kérdés, milyen műszaki szempontok alapján, hogyan épült, hogyan alakult mai formájára Újpestnek ezen jelentős, meghatározó szimbóluma.

A levéltári kutatás – azon túl, hogy nagyon időigényes – nem jár mindig eredménnyel. Egy mérnöknek különösen fájó, hogy ebben az esetben használható tervek gyakorlatilag nem fellelhetők. Ez azért is érthetetlen, hiszen egy terv – a hozzáértő számára – többet mond a legaprólékosabb leírásnál. A terven az arányok láthatók, a kottázása – ha van – egyértelmű akár coll-ban, akár méterben tüntették fel azokat.[4] Igaz, hogy a tervek általában nagyobb méretűek, mint az iratok, de azok kezelése is megoldható. Főleg akkor érezhető a tervek hiánya, ha azokra egy irat – vagy akár annak kísérőlevele – egyértelműen utal.

3 A templom kántora ekkor Papp Márton.

4 A korabeli tervek sajátja egyébként, hogy a tervező a használt léptékeket a rajzon feltünteti, ami akármilyen mértékű nyomtatásban egyértelművé teszi annak használatát.

A történeti tisztánlátáshoz elsőként Ybl Miklós tette a legnagyobb szolgálatot, ugyanis az általa készített – de nem megvalósított – két változat mindegyikénél egy a vélhetően általa, vagy azt irodája által felmért meglévő alaprajzba rajzolta bele a megoldásait. Feltehetően ez volt a feltétele annak, hogy az alapító gr. Károlyi István fia, Károlyi Sándor támogassa a templomépítést, hiszen a templom falai mintegy „…8 láb (2,5 m) magasságra a földből kiállottak…", amit a tervezőnek lehetőleg figyelembe kellett vennie.

A másik támpont az eredeti tervek felderítéséhez a templom eredeti építési szerződésének azon kitétele, hogy a vállalkozó köteles az újpesti templomot a gyöngyösi templom mintájára felépíteni. Felkeresve a gyöngyösi templomot és a fő méreteknek utánamérve arra az eredményre jutottam, hogy az újpesti istenházát valóban a gyöngyösi Szent Bertalan templom mintájára tervezték, azt Szvoboda Antal feltehetően felmérte, bizonyos mértékben leegyszerűsítette, de tengelyméreteit megtartotta – bár „rendezte", hiszen felméréseim (és a rendelkezésre bocsátott templom alaprajz) szerint gyakorlatilag nem található két azonos raszterméret a gyöngyösi templomban. A kilenctengelyes, nyolcosztású templomhajó megmaradt, de az igen sajátos gyöngyösi apszist is „szabályossá" tette. A nyugati bejárat melletti két tornyot ugyancsak megtartotta, de azokat a mellékhajók folytatásába kilencedik osztásként helyezte el. Ha Újpesten tehát ez állt ki – a korabeli plébánosi jelentés szerint – a földből, akkor az addig megépült építménybe beépítettek feltehetően annyi téglát, hogy azt bizonyos mértékig visszabontva és csak a középső hajót megépítve, az épületet nagyrészt „saját" anyagból meg lehetett valósítani. Az Ybl-t követő építész – esetleg jobban ismerve, ill. szigorúbban betartva a liturgikus számmisztikát – az épület hosszából is két tengelynyit visszabontatott, és így alakult ki a nyolctengelyes, hét osztású tér és az apszis, valamint a mai kontúr.

Harmadik támpontként vizsgálhatók a korabeli térképek, amelyeken – mivel azok kataszteri felméréseken alapulnak, ezért hitelesek és – elvileg – mérhetők bizonyos méretek. Az 1883. évi térképen az látszik, hogy a templom egyhajós, nincs torony, és a szentély előtti három mező háromhajós. Az oldalhajó és az apszisok feltehetően alacsonyabbak, mint a főhajó, mert a korabeli képeslapon a fák koronái fölé nem nyúltak az oldalhajók tetőidomai **(6., 8. kép)**. Az apszis feletti új fedélszék építését látszik igazolni az a körülmény, hogy a tetőszerkezet általános – tehát a hajó feletti – rendszerétől az apszis feletti szakasz idegen, amit – ha egyszerre építették volna – nem lenne észlelhető. Ez a saját vizsgálataimnak az eredménye, miután 2007-ben a fedélhéjazat cseréjével kapcsolatban értékeltem a fedélszék állapotát. Érdekes ugyanakkor, hogy bár a tornyot 1888-ban építették fel, az az 1894-es térképen nem szerepel. Ez a torony nélküli alaprajz szerepel a Hegedüs Ármin–Böhm Henrik építész szerzőpáros városházi pályatervének helyszínrajzán is, amely 1899-ben készült, ugyanakkor egyértelmű, hogy akkor már több mint 10 éve állt a torony.

A térképi ábrázolás sajátos jelrendszerének kell tekintenünk ezt a változatot, ugyanis ezen térképi ábrázolásoknak ellentmond a tanulmány második fejezeté-

ben közölt helyszíni vázrajz, amely az 1889-es telekadományozás mellékletében szerepel. A vázrajzon szerepelnek kották is ölben.[5] Ilyenformán a vázrajz léptékhelyes, amiből viszont azt a következtetést lehet levonni, hogy a(z 1889-ben már toronnyal rendelkező egyhajós) templomnak csak a szentély előtti egy osztásban volt mellékhajója. A mai állapotot tekintve is ez valószínűsíthető igaznak, mert ma is a szentély előtti mező (a sekrestye ill. a keresztelő kápolna) a hajó felé le van falazva, a többi mező kiegészítéseként pedig úgy építették meg az oldalhajókat, hogy a főhajó eredeti támpilléreit megtartották.[6] Az egy-egy mellékhajót és a mellékhajók apsziskoszorú-nélküliségét látszanak igazolni azok a repedésképek is, amelyek a két helyiség eredeti külső falai mentén markánsan, közel függőlegesen láthatók. Feltehetően a két mellékhajó az első két építési fázisban csak földszintes lehetett, mert mindkét esetben a mai felső szint falában ugyancsak határozottan megjelenik a támpillér felső méretének megfelelő függőleges repedés. Az egy mező beépítése is visszautal a gyöngyösi templom kialakítására, mert ott is a szentélylezáró diadalív vonalában – igaz ajtóval megnyitott – fal zárja le a hajó felé a teret, attól elválasztva a sekrestyét és egy belső kápolnát. Csupán érdekesség, hogy ezen terek Újpesten is – mint Gyöngyösön – kétszintesek. Újpesten csak ezek a terek – és természetesen az orgonakarzat – kétszintesek, önálló feljáratokkal, míg Gyöngyösön a mellékhajók belmagasságát megosztva oldalkarzatokat építettek be, amelyek a tornyokba menő lépcsőkkel közelíthetők meg. Vélhető, hogy az újpesti egyházközség tanácsa és tagjai már a kezdetekben „mertek nagyok lenni", hiszen az ország akkor legnagyobb (mintegy ötezer főt befogadni képes) templomát vették mintának. Lelkesedésüket a pénzhiány, majd a „földön járó" mindig segítőkész gróf ugyan lehűtötte, de a templom végül impozáns megjelenésével a ma közel 140.000 lakosú város(rész) büszkeségét is szimbolizálja.

Az eredetileg elképzelt kéttornyú háromhajós csarnoktemplom (a gyöngyösi minta) végül egytornyú, háromhajós bazilikális elrendezésű templommá nemesedett Zák Alajos tervei alapján. A közel 25 évig egyhajós templom karcsú (neo) gótikus ablakait (ennek nyoma a mellékhajók fölötti tetőtérből látható, ill. a főhajóban belső vakolatrepedés formájában megjelenik) átalakították úgy, hogy az alacsonyabb oldalhajók födéméhez igazodó záradékkal a pillér közét egy laposabb csúcsíves nyílással lezárva kibontották, felső részén – a külső vápa fölött – egy kerek ablakot nyitva, ami megvilágítja a magas középső hajót. Műszakilag nem a legszerencsésebb a mellékhajók tetőidoma (a hossztengelyre merőleges gerincű nyeregtetőkről lefolyó csapadékvíz gyors elvezetése állandó beázási hibák forrása lehet) de ez a probléma – a mai technikai színvonalon – orvosolható.

Ezek után tekintsük át, hogy méreteiben hogyan alakult a gyöngyösi városi templom az újpesti Egek Királynéja templomává **(8. kép)**. Szvoboda Antal tervén

[5] Ismeretes, hogy még az 1970-es években is használatban voltak az ún. kataszteri léptékek, tehát az 1:1440, ill. az 1:2880 lépték, továbbá a telkeket még nagyon sokáig négyszögölben mérték.

[6] Ha a szentély előtti mező falában is eredetileg támpillér lett volna, annak nyoma repedés formájában meg kellene, hogy jelenjék.

(Ybl felmérései szerint) a gyöngyösi templom hossza (az utólag melléépített tornyokat leszámítva) a bejárati támpillér és az apszist lezáró támpillér között mérve közel azonos (~58,0 m, ill. ~59,0 m). A gyöngyösi templom szélessége a támpillérek között ~22,0 m, ami gyakorlatilag azonos az újpesti – szvobodai változat – belméretével. A belső hajó fesztávolsága cca. 1,0 m-rel megnőtt és ehhez arányosan nőtt a mellékhajók mérete is. A végleges egyhajós újpesti változatnál két tengelyméretnyi hosszban a templomot visszabontották, így jött létre a közel 48 m-nyi épülethossz. Ezt növelte meg a hozzáépített torony, ezáltal a templom befoglaló hosszmérete ~52,5 m lett. Az új mellékhajók belső falsíkját pedig – feltehetően az alapozási munkák egyszerűsítése érdekében, ill., hogy a korábban beépített bizonytalan alapozási körülményekből adódó káros következményeket elkerüljék – úgy határozták meg, hogy az az Ybl-féle felmérés szerinti támpillérek külső síkján kívülre essenek. Ezzel a végleges templomszélesség a mostani ~27 m-re adódott.

További fejlesztési tervek, a templom külső-belső díszítései (1928–2015)

Zák Alajos 1928. október 15-i keltezésű tervén a már oldalhajókkal bővített templom további külső díszítése szerepel, ami sajnos nem valósult meg. Erre az időre (néhány év csúszással) datálható a templom belső (át)festésének terve is, amelynek tervét Lohr Ferenc készítette, és amely az Angyali üdvözletet ábrázolta volna **(9. kép)**. A kompozíció kihasználta a(z) – akkor még a mellékhajókat lezáró falak előtt álló – mellékoltárok feletti falfelületet is, a mellékhajók záradékában az Atya és a Fiú, a diadalív csúcsívével a Szentlélek ábrázolásával. Bár a püspök a felterjesztést 1938 augusztusában elfogadta, az nem valósult meg.

Az 1911-ben épített orgonát 1963-ban a Fővárosi Hangszerkészítő vállalat 3 manuálosra és 31 hangszínváltozatúra bővítette. A kibővített orgonaszekrényhez új játszóasztal készült. A terveket Pécsi Sebestyén orgonaművész – a templom akkori kántora – és Szalay Lajos zeneigazgató készítették. 2011-ben az orgona 100. évfordulóját követően elkezdődött annak a generál nagyjavítása, melyet Lukács Tamás orgonaépítő a Váradi és Fia aranykoszorús orgonaépítő manufaktúrával karöltve (utóbbi készítette az új, korszerű játszóasztalt) végzett el. A felújítás 2015 augusztusáig tartott.

A templom két mellékoltára az elmúlt évek belső festése után került vissza két korábbi mellékoltár helyére. Mindkét mellékoltár a főoltáréhoz hasonló faragott felépítménnyel készült, balra Szent József-oltár (tabernákulumának ajtajára egy – a lebontott plébánia padlásán talált – aranyozott bronzlemez lemezdomborítás került), a kisebb fülkékben angyalok, jobbra Jézus Szíve-oltár, szintén angyalokkal. Ezeket a második vatikáni zsinatot (1966) követően, a szembemiséző oltár építésével egyidőben, a második pillérsor mögé helyezték, a keresztelő kápolna fölötti falra került egy modern stílusú tabernákulum, a feltámadt Krisztus mozaikképével. (Ez utóbbi jelenleg az új helyén kialakított plébániaépület könyvtártermében lett elhelyezve.) A jobboldali falon egy szentírási idézet volt, amelyet a 2013-as belső felújítás

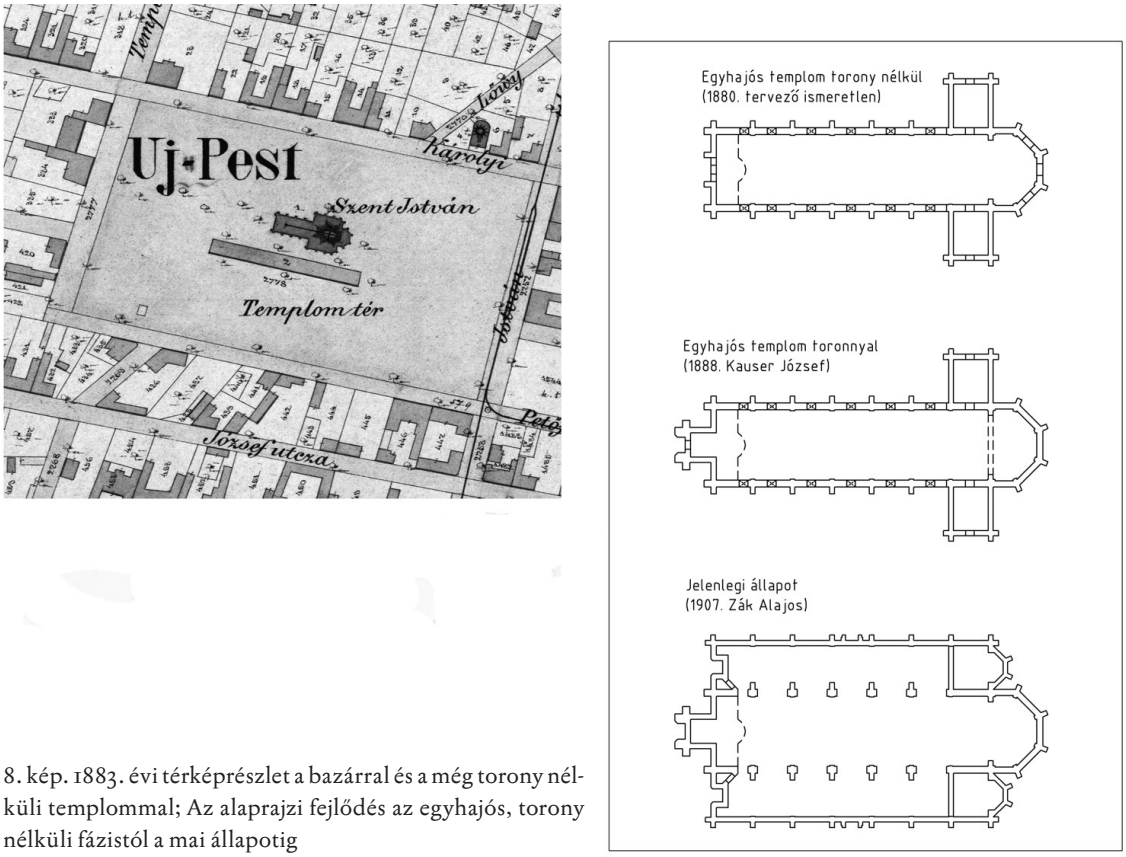

8. kép. 1883. évi térképrészlet a bazárral és a még torony nélküli templommal; Az alaprajzi fejlődés az egyhajós, torony nélküli fázistól a mai állapotig

során eltávolítottak. A jelenlegi két mellékoltár helyén lévő eredeti mellékoltárokat – az 1966-os „átrendezés" során – elbontották. A sekrestye és a keresztelő kápolna ajtaja melletti mozaikképek ugyancsak a II. vatikáni zsinatot követően kerültek a falakra. A diadalív jobboldalán elhelyezett keresztelőkutat a hívek adományából 2008-ban állították fel. A templom csillárja egy nagyon finoman kidolgozott fából készült „csipke" csillár. Ezzel a stílussal összhangban készült az eredeti nyitott gyóntatófülke és keresztelőkút, amely a régi plébánia padlásán porosodott, felújításának nem volt értelme. Nyilván az 1920-as években kerültek oda, amikor is a jelenlegi hat darab gyóntatószekrényt helyezték el.

9. kép. Lohr Ferenc secco-terve az Angyali üdvözlettel

A szentély a nyolcszög öt oldalával záródik. A faragott főoltár – Illek Vincének, a templom első plébánosának az adománya – oromzatos fülkéiben középen Szűz Mária a kis Jézussal (Egek Királynéja), jobbján Szent József, balján Szent Ágoston szobra áll. A színes ablakokon balról Szent

Emília, Kalazanci Szent József, Ferreri Szent Vince, Páduai Szent Antal és Szent (valójában Boldog) Gizella alakja látható. Az előszentélyben a falon balra Jézus születését, jobbra az Utolsó Vacsorát ábrázoló falfestmény Lohr Ferenc alkotása 1937-ből.

A II. Vatikáni Zsinat szellemében 1970-ben rendezték át a liturgikus teret Bozó Gyula tervei szerint. Ekkor helyezték el itt a szembemiséző oltárt és az ambót.

A falfestmények alatt balra Ábel, illetve Ábrahám áldozatának szimbolikus képe, jobbra Melkizedek, illetve Jézus áldozatának ábrázolása. Fölül (a falfestmények fölött) balra XXIII. János és VI. Pál pápa képe, jobbra a II. Vatikáni Zsinat emlékére készített kép, hosszabb idézettel a „Pacem in terris" körlevélből (mozaikok). A diadalíven a bal sarokban a kereszten függő Jézus, a bal sarokban a feltámadt Jézust látjuk. A szószéket Jézus, a négy evangélista és az apostolok arcképei díszítik.

A hajóban az oszlopok konzolain magyar szentek szobrait, Andrejka József újpesti szobrász alkotásait látjuk, a szentély felől balra Szent Margit, Szent Adalbert és Kapisztrán Szent János, jobbra Szent Gellért, Szent Erzsébet, Szent Imre és Szent Jolánta. A szentélyben Szent László és Szent István. Golgota című reliefje, ami eredetileg is a plébánia dísze volt, most is a plébánia tanácstermét díszíti. A keresztút stációiból egyet – amelyen a szignó látható – biztosan Újházy Ferenc festett, a többit ebben a stílusban – feltehetően – tanítványai festették. A templom ólomüveg festett ablakait a hívek adományából készítették részben Mayböhm Károly, részben Ligeti Sándor üvegfestészeti műhelyében.

A templom homlokzata viszonylag egyszerű, gyakorlatilag építészeti motívumok (lizénák) tagolják. A nyugati főbejárat feletti kitárt karú Krisztus szobor spiáterből készült, bizonyos források szerint az oldalhajók építésével egyidőben helyezték el. Az oldalhajók „timpanonjában" az apostolok és – feltehetően – az evangélisták portréi, a főhomlokzaton két dombormű, Szent Péter és valószínűleg Szent Pál láthatók. A templom külső díszkivilágítása 2009-ben készült el, a főtér rendezése során.

A templom környezete Újpest főtere, egy sajátos térszerkezet. Összekötve a templom hossztengelyét a városháza keresztirányú középtengelyével és a lebontott plébánia bejáratának tengelyével, illetve a Kemény Gusztáv u. és a Mády Lajos u. tengelyével (a volt grófi útnak a tengelyével, ami a fóti kastélyt a Dunával összekötötte) a tengelyek metszéspontja éppen a templom középpontjában metszi egymást. Ezt a harmóniát megbontotta a templom és a plébánia közé épített vásárcsarnok. A vásárcsarnok és kulturális központ jelenleg folyó építését megelőzően – az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye és Újpest Önkormányzata közötti szerződésnek megfelelően – telekcserével a plébánia-katolikus kultúrház-kántorlakás telke önkormányzati tulajdonba került, a rajtuk álló épületeket lebontották, így az előbbiekben említett harmónia már csak történelem. Az „új" plébániaépület a volt zeneiskolában kapott helyet, azt eredeti állapotában állították helyre, bővítették és felújították. Megjegyezzük, hogy az elbontott épületek műszaki állapota olyan volt, hogy azok mindegyike megérett a bontásra, a „csere" a száraz gazdasági megfontolások alapján mindenképpen a lehető legjobb megoldás volt, és ezzel a korábbi zeneiskola is korhű homlokzatot „kapott": romantikus stílusban állították helyre.

Függelék

Gr. Csáky Károly püspök gr. Apponyi Albert Vallás- és Közoktatásügyi miniszterhez 1906. szeptember 27-én írt levele

Amikor néhány évtizeddel előbb az újpesti templom fölépült, az az 5000 főnyi hívővel bíró egyházközség igényét kielégítette, de ma már amikor csupán az iskolák növendékeinek száma meghaladja a hatezret, a hívők száma pedig a 30000-et, a jelenlegi templom távolról sem elegendő a hívek befogadására, amely körülmény már maga is a vallásos épület rovására esik. Ahhoz, hogy a[z egyház]község új templomot építsen elegendő anyagi erővel nem rendelkezik, mert a két bérházat s az egyházi adót kivéve semmiféle jövedelmi forrással nem bír a kisközség *(sic!)*. Az újpesti egyházközség talán a legnagyobb, de mindenesetre a legszegényebbek egyike is az országban. Fennállása óta minden vagyon nélkül teljesen önerejére utalva, a nemzetiségek azon conglomeratumában, amelyet a község lakossága alkot, egyedül az egyháztanács önfeláldozó buzgalmára támaszkodik, mely minden rendelkezésre álló eszközt mozgósít, hogy a kath.egyház tekintélyét, s az egyházközség hitéletének legszentebb érdekeit megóvja, de anyagi erőit messze meghaladó ezen vállalkozását csak egyéb erre hivatott tényezők közreműködésével oldhatja meg sikeresen.

Az újpesti egyházközségnek […] az előbbi […] kérelmében felsorolt tények […] és indokok a valóságnak teljesen megfelelnek, mivel hazánkban csakugyan alig található a számbeli rohamos fejlődésnek az ujpestihez hasonló példája, de szinte páratlan az újpesti híveknek szegénysége is. Hogy az ily mindenünnen összesereglett, különböző veszedelmes elvekkel szaturált a nehéz anyagi gondokkal küzdő nép leginkább reászorult a templomi oktatásra és a vallás vigasztalására azt Nagyméltóságod ismert bölcsessége előtt bővebben fejtegetnem nem szükséges. Csupán azt óhajtom Excellentiád nagybecsű figyelmébe ajánlani, hogy az újpesti hitközségre az elkerülhetetlenül szükséges bővítés munkálatai valóban erejét meghaladó terhet rónak, s így főpásztori kötelességemnek teszek eleget, midőn Nagyméltóságodat kitűnő tisztelettel a leghathatósabban kérem, hogy az újpesti hitközség egyháztanácsának kérelmét teljes jóindulatába fogadni s részükre a vallásalapból nagyobb összegű segélyt folyósítani méltóztassék.

Rezümé

A tanulmány célja a gr. Károlyi István által alapított, majd fia, gr. Károlyi Sándor támogatásával befejezett újpesti plébániatemplom építéstörténetének bemutatása szerződések, tervrajzok, korabeli térképek bevonásával. Négy építési fázist különít el a szerző: 1. A torony és az oldalhajók nélküli templom (1874–1884); 2. Toronyépítés, harangok és telekbővítés (1887–1888); 3. Az oldalhajók, alaprajzi fejlődéstörténet (1891–1911); 4. További fejlesztési tervek, a templom külső-belső díszítései (1928–2015). Kutatásai során bebizonyosodott, hogy az újpesti templomot valóban a gyöngyösi Szent Bertalan templom mintájára tervezte Szvoboda Antal építész.

Kulcsszavak
Károlyi István, Károlyi Sándor, Újpest, Szvoboda Antal, Ybl Miklós, Gyöngyös

Abstract

History of the Construction of the Queen of Heaven Church of Újpest

The aim of this study is to present the history of the church of Újpest based on contracts, plans and contemporary maps. The church was founded by Count István Károlyi, and its construction was supported by his son, Count Sándor Károlyi. The author distinguishes four construction phases: 1. The church without tower and aisles (1874–1884); 2. Construction of the tower, bells and plot expansion (1887–1888); 3. The enlargement of the church (1891–1911); 4. Further developments: decoration, installation of the organ (1928–2015). The author's research proves that the church of Újpest was designed by architect Antal Szvoboda on the model of Saint Bartholomew Church in Gyöngyös.

Keywords
István Károlyi, Sándor Károlyi, Újpest, Antal Szvoboda, Miklós Ybl, Gyöngyös

MŰHELY

Bakos Áron – Vassányi Miklós

Adamus Bremensis: A hamburgi egyház főpapjainak cselekedetei

4. könyv (részlet)[1]

Forrásközlés történeti-filológiai bevezetéssel

Brémai Ádám a kora középkori történetírás kiemelkedő művét alkotta meg *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* cím alatt a XI. század végén (ném. *Hamburgische Kirchengeschichte*, ang. *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*). A közelebbről a *gesta episcoporum* műfajába tartozó szövegnek[2] – Ádám viszonylag nyitott szemléletén, széleskörű, enciklopédikus ismeretein túl – különös értéket ad ugyanis az, hogy szerzője nem szűkebb értelemben vett egyháztörténeti munkát írt. Szerzőnk a mű negyedik könyvében *Észak szigeteinek leírása (Descriptio insularum Aquilonis)* címmel összegzi az antikvitás és a kora középkor földrajzi ismereteit a nordikus területekről, kiegészítve azokat saját értesüléseivel, továbbá a területet lakóinak életmódjára, szokásaira, a kereszténység felvétele előtti vallására vonatkozó adatokkal. A szerző és a mű rövid bemutatása után alant a 4. könyv északi szigetekre vonatkozó részeit közöljük fordításban.

Brémai Ádám minden valószínűség szerint nem volt brémai születésű. Mindez már a Liemar érseknek (*sedit* 1072–1101) ajánlott mű előszavából magából is nagy bizonyossággal megállapítható, hiszen itt Ádám a következőképpen fogalmaz:

> Amikor elődöd, ó evangéliumi pásztor, nemrég nyájadba hívott, szorgalmasan arra törekedtem, hogy én, a jövevény és idegen, egy ilyen fontos hivatallal való kitüntetésre méltatlannak ne bizonyuljak.[3]

[1] Az alapul vett szövegkiadás: B. Schmeidler (szerk.): *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte,* Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban MGH), Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, vol. 2, editio tertia, Hannoverae et Lipsiae, Impensis bibliopolae Hahniani, 1917.

[2] I. H. Garipzanov: „Christianity and Paganism in Adam of Bremen's Narrative." In I. H. Garipzanov (szerk.): *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*. Turnhout, Brepols, 2011, 13–32, ezen belül 13.

[3] *Cum in numerum gregis vestri, pastor euangelice, nuper a decessore vestro colligerer, sedulo operam dedi, ne proselitus et advena tanti muneris beneficio ingratus existerem* (Schmeidler [szerk.]:*Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, 1).

Az idézetből az is kiderül számunkra, hogy Ádám a Liemart megelőző Adalbert érsek († 1072) patronáltjaként érkezett Hamburgba, ahol (az 1081 és 1085 között bekövetkezett) haláláig dolgozott a káptalani iskolában. Életrajzírói általában Würzburgot vagy Bamberget jelölik meg lehetséges korábbi lakhelyeként.

A mű keletkezését – a történelmi eseményekre és személyekre tett utalások alapján – 1072 és 1075 vagy 1076 közé tehetjük, ám ez csak az első szerzői szövegvariáns létrejöttének dátuma.[4] A szöveg filológiai állapota ugyanis bonyolult. Mint B. Schmeidler írja kiadásának bevezetőjében, a mű kéziratait mindenekelőtt három csoportra kell osztani: A, B és C csoportra. Az A csoport hat kézirata jelentősen kevesebb mondatot és bekezdést tartalmaz a BC csoportéinál, és a BC csoporttal közös szövegrészekben is sok helyen eltér a szövegük azokétól. A bécsi A1 kézirat (XII. század) továbbá nem tartalmaz *scholium*ot, míg A2 és A3, csakúgy mint az összes BC kézirat, számos *scholium*ot tartalmaz. Az A csoportból hiányzó, de másutt meglévő részeket Schmeidler szögletes zárójelekkel [ ] jelöli kiadásában. Az A1 kézirat a számos főszövegi eltérés és a *scholium*ok hiánya ellenére is kerek egész, tehát nem a többi kézirat hibás másolata. Pontosabban felel meg az Ádám által idézett forrásoknak, mint az A csoport többi kézirata, illetve mint a BC csoport egésze. Nehézkesebben fogalmaz ugyan, nyelvtanilag kevésbé helyes, stílusa mégis egyénibb. Mindezek alapján azt mondhatjuk – így Schmeidler –, hogy az A1 kézirat Ádám munkájának egy korai fázisát, illetve az első kidolgozását tartalmazza.[5] Ezért Schmeidler – Lappenberg és Pertz kiadásai után és őket követve – szintén ezt választja kiadása alapjául.

A B (12 kézirat) és a C (3 kézirat) csoportok kéziratai főleg tartalmilag térnek el egymástól több szöveghelyen is, illetve a C kéziratok átestek egy jóval későbbi alapos átdolgozáson is. B és C azonban lényegileg egyaránt Ádám saját bővítményeit tartalmazzák, melyekkel a mester még egy bő évtizedig egészítgette ki az A1-ben megőrzött alapszöveget.[6] A B és C csoportot ugyanakkor azonban nem maga Ádám másolta, és az itt, valamint az A1-en kívüli A csoportos kéziratokban található *scholium*okat valószínűleg már nem maga Ádám írta. A B és C csoportok legkorábbi kéziratai 1100 körül keletkezhettek. Mindezek alapján a B és a C csoport kéziratainak olvasatait is tekintetbe kell venni a szöveg megállapításakor, jóllehet a főszöveg alapja csak A1 lehet.

A mű *editio princeps*ét 1579-ben Andreas Severinus Velleus (Vedel) dán királyi történész rendezte sajtó alá,[7] aki stilisztikailag és itt-ott tartalmilag is átdolgozta kissé

[4] E. Schubert: „Die erste Entdeckung Amerikas und ihr Chronist: Adam von Bremen." In C. Schnurmann–H. Lehmann (szerk.): *Atlantic Understandings: Essays on European and American History in Honor of Hermann Wellenreuther*. Hamburg, LIT Verlag, 2006, 15–42, ezen belül 19–20.

[5] Schmeidler (szerk.): *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, „Einleitung", vii–ix.

[6] *Adam kann, soweit erkennbar, bis etwa 1080/81 mit der Hinzufügung neuen Stoffes in A beschäftigt gewesen sein, er ist vermutlich gleich nach dieser Zeit und spätestens etwa um 1085 gestorben*. (Uo., xxxvii.)

[7] *Historia ecclesiastica continens religionis propagatae gesta, qvae a temporibus Caroli Magni, usq. ad Imp. Henricum IIII, acciderunt in Ecclesia, non tam Bremensi, quam vicina Septentrionali ferme vniversa; scripta ante Annos quingentos, a M. Adamo quodam, loci istius canonico. Nunc recens mendis vindicata, & e tenebris*

Ádám szövegét, valamint teljes egészében elhagyta a – kritikai kiadások számozása szerinti – negyedik könyvét (másként szólva, az ő kiadásában szereplő 4. könyv valójában a 3. könyv egy darabja). Ezután számos más kiadás látott napvilágot a XVI. és XVII. században még Johann Martin Lappenberg első kritikai kiadása (1846)[8] előtt.

Mint fentebb már utaltunk rá, a műnek kiemelt forrásértéket ad az, hogy szerzője nem szorítkozik a szűkebb értelemben vett egyháztörténet visszaadására, hanem elmélyülten foglalkozik a – XII. század első feléig a brémai egyházmegyéhez tartozó – skandináv területeken élő népek, valamint a szintén Bréma hatáskörébe tartozó, északra irányuló missziók történetével és általános ismertetésével:

> És miután az északi népek története részben a mi brémai egyházmegyénkre tartozik, ezért úgy döntöttem – s véleményem szerint nem haszontalanul –, hogy mindenütt érintem a dánok cselekedeteit, amikor szóba kerülnek.[9]

A múltbeli események megörökítésekor, valamint a különböző északi vidékek bemutatásakor Ádámot elsősorban az az írói szándék vezérelte, hogy a meggyengült hamburgi-brémai egyházközpontnak a terület feletti ellenőrzési jogát történelmi alapon bizonyítsa, a missziós kötelezettségek teljesítésének bemutatásával pedig azt morális értelemben is elfogadtassa.[10]

Szerzőnk lényegileg két forrástípusból dolgozik, ahogy azt az előszóban maga is megfogalmazza:

> Így ama dolgokat, melyekről írok, részben feljegyzésekben szétszórva találtam és gyűjtöttem össze, sokat a rómaiak elbeszéléseiből és jogi irataiból kölcsönöztem, nagyon sok mindent pedig a dolgok ismeretében lévő öregektől tanultam,

in lucem vocata, studio & opera Andreae Severini Vellei, Hafniae, MDLXXIX. Velleus a kötet végén közli a hamburg-brémai püspökök listáját Liemarig.

8 MGH Scriptorum tomus VII, Hannoverae, impensis bibliopoli A. Hahniani, MDCCCXLVI, 283-389: „M. Adami gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad a. 1072 edente Io. M. Lappenberg rei publ. Hamb. Tabulario." Lappenberg fejezetszámozása jelentősen eltér Schmeidlerétől.

9 Liber I, 15: *Et quoniam borealium gentium hystoria nostram, id est Bremensem ecclesiam in parte respicit, disposui, nec inutiliter, ut arbitror, passim occurrentia tangere Danorum acta* (Schmeidler, szerk.: *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, 20).

10 Mint I. H. Garipzanov fogalmaz: „…by the time that Adam was writing his narrative, the ecclesiastical authority of the archbishopric over the northern dioceses had been threatened by attempts by Scandinavian kings … to establish national churches independent of Hamburg-Bremen, and by the support given to these plans by Gregory VII. In this situation, the legal right of the archbishopric to supervise northern churches needed to be defended with reference to the historic past" (Garipzanov: „Christianity and Paganism", 15). Lásd még Hans-Werner Goetz: „Constructing the Past. Religious Dimensions and Historical Consciousness in Adam of Bremen's *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*", in Lars Boje Mortensen (szerk.): *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, Copenhagen, Museum Tusculanum Press–University of Copenhagen, 2006, 17–52.

s az igazság a tanúm rá, hogy semmit sem prófétálok [csak úgy] a szívemből, semmit sem határozok meg mérlegelés nélkül…[11]

A műben Ádám sokat merít az antik s késő antik (Cicero, Horatius, Lucanus, Martianus Capella, Orosius, Plinius, Sallustius, Solinus, Tacitus, Vergilius) és kora középkori (Einhard, Merseburgi Thietmar, Paulus Diaconus, Tours-i Szent Gergely, Szent Beda [ejtsd: Béda] Venerabilis, Szent Willibald) szerzők munkáiból, a brémai egyház történetét feldolgozó korábbi életrajzokból (*Vita Sancti Willehadi, Vita Ansgari, Vita Rimberti)*, különböző brémai jogi iratok gyűjteményéből *(Urkundenbuch)*, valamint gyakran idéz az Ó- és Újszövetségből.[12]

A mű tehát tekintélyes irodalmi alapokon nyugszik, bár szerzője szóbeli forrásokra is támaszkodott. Noha Ádám a szóbeli forrásait többnyire nem nevezi meg, annyi mégis bizonyos, hogy a geszta megírása előtt – feltehetőleg 1067 és 1068 között – hosszabb ideig tartózkodott Svend Estridsen dán király udvarában.[13] A műben több helyen a király közlésére hagyatkozik, illetve gyakran hitelesíti beszámolóját a király tekintélyével, például így: „A dánok királya a tanúja, aki mind a mai napig az élők között van."[14]

A magunk részéről a szóbeli és írásbeli források használatának tudjuk be a geszta sajátos tartalmi kettősségét. Ádám kétségtelenül széles körű műveltséggel rendelkezik, földrajzi ismeretei egy részét ugyanakkor utazók, kereskedők, tengerészek beszámolóiból nyeri, melyek gyakran bővelkednek a csodálatos elemekben. Bár Ádám maga helyenként elhatárolódik ezektől az híresztelésektől,[15] máshol mégis fenntartás nélkül közöl csodás lényekről szóló beszámolókat. Így írásában többek között megemlékezik az amazonokról *(Amazonas)* és országukról *(terra feminarum)*,[16]

[11] *Itaque de his, quae scribo, aliqua per scedulas dispersa collegi, multa vero mutuavi de hystoriis et privilegiis Romanorum, pleraque omnia seniorum, quibus res nota est, traditione didici, testem habens veritatem nihil de meo corde prophetari, nihil temere definiri…* (Schmeidler, szerk.: *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, 3).

[12] Linda Kaljundi: „Waiting for the Barbarians: Reconstruction of Otherness in the Saxon Missionary and Crusading Chronicles, 11th–13th Centuries", in Erik Kooper (szerk.): *The Medieval Chronicle V*, Amsterdam, Brill, 2008, 113–128, ezen belül 117–118. Kaljundi szerint a sok vendégszöveg használata általában jellemzi a kor Északra vonatkozó irodalmát. Érvelése szerint a szerzők ezzel próbálták hitelessé és befogadhatóvá tenni a keresztény diskurzuson eddig kívül eső területek leírását.

[13] Sem a beszámoló hangvétele, sem Ádám saját forrásmegjelölései nem indokolják, hogy Ádámot – mint azt Michel Mollat du Jourdin teszi – utazónak tartsuk, és hogy művére úgy tekintsünk, mint amelyben saját tapasztalatairól számol be (M. Mollat du Jourdin: *Európa és a tenger,* ford. Rácz Judit, Budapest, Atlantisz, 1996, 59 és 245). Lásd még Torstein Jørgensen: „»The Land of the Norwegians is the Last of the World:« a Mid-eleventh-century Description of the Nordic Countries from the Pen of Adam of Bremen", in Gerhard Jaritz–Juhan Kreem (szerk.): *The Edges of the Medieval World*, Budapest, CEU Department of Medieval Studies–CEU University Press–Centre for Medieval Studies, Talinn University, 2009, 46–54, ezen belül 49.

[14] Hasonló közlések segítenek a mű keletkezési idejének meghatározásában is.

[15] Például 4, 19.

[16] Az amazon-képzet értelmezéséről Ádámnál lásd Ursula Schulze: „Das Bild des Nordens bei Adam von Bremen und seine Reflexe im *Nibelungenlied* – Zur Dialogizität von Fremdheitsbeschreibungen", *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 16 (2006/07), 43–57, ezen belül 47–49.

olyan emberekről, akiknek a feje a mellükön van *(Cynocephali)*[17] és emberevőkről is *(Antropofagi)*.[18] A műben szereplő rettenetes lények és a földrajzi mítoszok egyéb formái kétségtelenül a valóság egyik lehetséges és a korban érvényes aspektusát, felfogását adják vissza:[19] a veszélyt, melyet az ismeretlen földek és idegen népek, a tenger és a hajózás jelentenek az utazó számára.[20]

A szövegben szereplő szörnyű veszélyek jelzik, hogy a szóban forgó északi vidékek az ismert világ peremén terülnek el, amelyen túl már egy másik világ *(alter mundus)* kezdődik.[21] A geszta e részében Ádám olyan területeket érint, melyek az antikvitásban kívül estek az ismert világ határain, s szerzőnk Hamburgban maga is tulajdonképpen e világ peremén alkot. Ádám az ismeretlen és az ismert, a pogányság és a kereszténység, az államiság és a nemzetségi társadalomszerveződés határait éppen átlépő (sokszor még át sem lépett) területekről tudósít. A leírásban ugyanakkor nemcsak a pogányság és a kereszténység közötti kibékíthetetlen ellentét, a morális rossz és jó közötti küzdelem, az idegen jelentette fenyegetettség bukkan fel,[22] hanem tetten érhető a szerző azon törekvése is, amely az ismeretlenben az ismerőst próbálja felfedezni, és ezzel mintegy a fent jelzett átmenetet – különösen vallási értelemben – igyekszik elősegíteni.[23]

Ádám négy könyvre tagolta munkáját. Az első két könyvben a hamburgi egyházmegye történetét dolgozta fel, de ahogy már mondottuk, ezen nem szabad szűkebb egyháztörténetet értenünk. Az első könyvet a szászok által a középkorban lakott régió bemutatásával, majd a szászok betelepülésének történetével nyitja meg, és vezeti tovább 936-ig, Unni érsek haláláig, Nagy Ottó királlyá koronázásának évéig. A második könyv Alebrand érsek halálával zárul (†1043), a harmadik könyv pedig a korban számottevő politikai befolyással bíró érsek, Adalbert életét és korát írja le.

A negyedik könyvnek Ádám *Észak szigeteinek leírása* címet adta. A szerző ennek első hosszabb szakaszában (1–9.) bemutatja a Dán Királyság különböző területeit, illetve az országgal szorosabb kapcsolatban álló régiókat. Így említésre kerül *Iudlant* (Jylland), *Sconia* (Skånelandene), *Hulmo* (Bornholm), valamint *Funen* (Fyn), *Seland* (Sjælland) és *Hadeloam* (Helgoland) szigete. Leírásában e régiókkal kapcsolatban többnyire hosszabban kitér azok földrajzi fekvésére és jellemzőire, megközelíthetőségére, az utazás veszélyeire, az ott fellelhető természeti kincsekre.

17 Ádám tehát a bevett jelentéstől eltérően nem „kutyafejű emberek"-et ért a szó alatt (lásd még John Block Friedman: *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Syracuse, Syracuse University Press, 2000).

18 4, 20 és 4, 25.

19 Lásd fordításunkban különösen a 4,39 és 4,40 szakaszokat.

20 Honti János: *A mese világa*. Budapest, Magvető, 1962, 27. Az óceánnal kapcsolatos félelmek, melyeket Honti is hosszabban elemez, különösen erősen jelentkeznek a szövegben. Több helyen fogunk a közreadott szövegben a sötét és áthatolhatatlan tenger toposzával találkozni.

21 Garipzanov: „Christianity and Paganism", 22.

22 Uo., *passim*.

23 Ian Wood: „The Pagans and the Other: Varying Presentations in the Early Middle Ages." *Networks and Neighbours* I, 2013/1, 1–22.

Elbeszélő hangnemben közöl néhány, a régió gazdaságára, lakosságára vonatkozó ismeretet, esetenként részletesebben bemutatva az ott élő nép jellemvonásait, szokásait. E szakaszban értékes, az első három könyvvel helyenként átfedésbe kerülő, a kor uralkodóira, egyháztörténeti eseményeire vonatkozó adatokat lelhetünk fel, melyeket a szerző általában anekdotázó stílusban, esetenként csodás elemeket is tartalmazó történetek formájában közöl. A második elkülöníthető rész a 10. fejezettel kezdődik, melyben a szerző a Balti-tengert „helyezi el a térképen." Az e fejezettel kezdődő nagyobb tematikus egységben a Balti-tenger körül élő népeket mutatja be a szerző, majd egy rövid átvezető szakasz után a 16. szakasztól a 20. szakaszig a tengeren található szigeteket írja le. Ha korunk földrajzi ismereteivel vetjük össze a szerző értesüléseit, akkor azt találjuk, hogy azok helyenként egészen pontosak, máshol viszont elnagyoltak, vagy egyenesen tévesek. A 17. szakaszban *Aestland* (Észtország) mint sziget szerepel, lakói pedig mint pogányok, akik sárkányokat és madarakat tisztelnek. Majd a 21. szakasztól a 33. szakaszig Ádám Svédországot és Norvégiát, illetve a két királyság területén élő egyéb népeket írja le. Hosszan ismerteti a két nép „pogány" vallását, kitér szokásaikra, s térítésük történetére is a két ország általános leírása mellett. Az ezt követő, a könyv végéig tartó részt a távolabbra eső északi szigetekről az alanti fordításban közöljük.

A negyedik könyv fordításunkban közölt záró szakasza (35–44. fejezetek) Észak távoli szigeteit, területeit ismerteti. Brémai Ádám az Orkney-szigetekről, Izlandról („Thule")[24] és Gröndlandról számol be, valamint Halaglandról (Hålogaland – nem sziget, hanem a korabeli Norvégia legészakibb tartománya) és Winlandról (amely pedig az észak-amerikai kontinens valamely közelebbről nehezen meghatározható pontja a Szent Lőrinc-folyam torkolatvidékén, feltehetőleg Újfundland). A geszta a korai keletkezési időpontja révén ilyenformán az első az amerikai földrészre vonatkozó „valódi szövegszerű hivatkozások" sorában.[25] A 4. könyvet e leíró rész után a fríz hajósok útjáról szóló kalandos, mesés beszámoló zárja. E könyvben tehát Ádám fokozatosan jut el a számára jól ismert Dániából a kontinens északi, perifériku s területein át a jobbára ismeretlen szigetekre és vidékekre, hogy végül a világóceán forrásáig, majd a küklopszokra emlékeztető lények földjére eljutó hajósok történetével zárja művét.[26]

[24] Mint Honti János is rámutat, Izland már a Karoling-kori ír földrajztudós, Dicuil *De mensura orbis terrae* (825) c. művében is *Thile* név alatt szerepel (7. fejezet: „De aliquibus nominatim insulis;" lásd Honti J.: „Vinland és Ultima Thule", in Uő.: *Válogatott tanulmányok,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962d, 299–312, ezen belül 303). Dicuil beszámolójának érdekessége, hogy elsőként említi az Izlandra még a normann hódítás előtt kiköltöző ír szerzeteseket és az általuk megfigyelt hosszú sarki nappalt: *Trigesimus nunc annus est a quo nuntiaverunt mihi clerici, qui a kl. febroarii usque kl. augusti in illa insula manserunt, quod non solum in aestivo solstitio, sed in diebus circa illud, in vespertina hora occidens sol abscondit se quasi trans parvulum tumulum, ita ut nihil tenebrarum in minimo spatio ipso fiat…* (C. A. Walckenaer [szerk.]: *Dicuili liber de mensura orbis terrae ex duobus codd. mss. Bibliothecae Imperialis nunc primum in lucem editus,* Parisiis, ex typis Firmini Didot, 1807, 29).

[25] Voigt Vilmos: „Korai viking források az Újvilágról", *Antik Tanulmányok* XXXII, 1985/1, 73–82, ezen belül 79.

[26] Jørgensen: „The Land of the Norwegians", 50–53.

Bizonyos nevek esetében a különböző források írásmódját követtük, így egyes elnevezések több alakban szerepelnek a szövegben. A fordításban szögletes zárójellel jelöljük a magyarázó, értelmező jellegű betoldásokat, illetve az eredeti szövegben szereplő latin szavakat, helyneveket. A latin szavakat az eredetiben szereplő szóalakjukban idézzük. Csúcsos zárójel közé tettük azokat a szavakat, mondatokat, melyek a geszta szövegvariánsainak csak egy részében fordulnak elő, és feltehetőleg későbbi szerzői betoldások.[27] A fordítói lábjegyzeteket számozva, a *scholium*okat *schol* szócskával jelöltük. Ádám idézeteit a kritikai kiadás jegyzetei révén azonosítottuk, és minden esetben ellenőriztük. A teljes szöveg elérhető Werner Trillmich modern német fordításában.[28]

Észak szigeteinek leírása
(részletek)

4, 35. Norvégián, a legészakibb tartományon túl semmilyen emberi lakhelyet nem találsz, csupán a félelmetes látványt nyújtó és végtelen óceánt, amely az egész földet körbeöleli. Ezen az óceánon Norvégiával szemben sok ismert sziget található, melyek mostanra szinte mind norvég uralom alatt állnak, és ezért nem hagyhatjuk őket figyelmen kívül, miután a dolgaik a hamburgi egyházmegyére tartoznak. Ezek közül elsők az Orkney-szigetek,[29] Schol. 144 melyeket a barbárok *Organae*-nak neveznek, s amelyek a Kükládok módjára elszórtan találhatóak az óceánon.[30] Schol. 145 Úgy tudjuk, e szigetekről a két római szerző, Martianus és Solinus a következőket írták: „Britannián túl, ahol a végtelen óceán nyílik, helyezkednek el az Orkney-szigetek, amelyek közül húsz lakatlan, tizenhat lakott.[31] Az Orkney-szigetek egy

27 Lásd B. Schmeidlernek a harmadik kiadásához írt előszavát: B. Schmeidler (szerk.): *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, xvii.

28 Rudolf Buchner (szerk.): *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Adam von Bremen: Bischofsgeschichte der Hamburger Kirche*, neu übertragen von W. Trillmich, Berlin, 1961.

29 Schol. 144 „A Brit-óceánról, mely Dániát és Norvégiát is érinti, nagy csodákat hallhatunk a tengerészektől, mint például azt, hogy az Orkney-szigeteknél a tenger összeáll, és a sótól annyira összesűrűsödik, hogy a hajók alig tudnak megmozdulni, hacsak nem a viharos időjárás segítségével; a mi népnyelvünkön ezért nevezik ezt a tengert gyakran *Liberseenek* ['Májtenger']."

30 Schol. 145 „Itt válik világossá, hogy e kézirat szerzője Felső-Németországba *[Germania Superiori]* való, miáltal amikor számos szót vagy tulajdonnevet a saját nyelvéhez akart igazítani, a mi számunkra eltorzította őket."

31 Az Orkney-szigetek érdekes leírását adja a fél évezreddel későbbi Martin Forbisher – más írásmód szerint Frobisher – kapitány útleírása, *La Navigation dv capitaine Martin Forbisher Anglois, és regions de west & Nordwest, en l'année M.D.LXXVII* ([Genève]: A. Chuppin, 1578). Az itt olvasható leírás szerint a Forbisher-flotta az Orkney-szigeteken friss vizet vételez, és pihenőt tart. Az őslakosság láttukra pánikba esik, és meg akarja támadni őket. A hajósok jelekkel fejezik ki nekik jó szándékukat – tehát az őslakosok nem beszélnek angolul (hanem feltehetőleg valamilyen kelta vagy viking-skandináv nyelven). A „teljesen civilizálatlan" őslakók sátrakban laknak, melyek közepén szabad tűz ég. A szigeteken nincs fa, ezért bokrokkal, trágyával fűtenek. Főleg halásznak, mert hal bőven van. Vallásukban „a skótokhoz hasonlítanak" (katolikusok?), mivel ugyanolyan templomaik vannak.

csaknem negyven szigetből álló csoport. Szomszédosak velük az *Electris*ek, ahol a borostyánkő *[electrum]*[32] előfordul."[33] Így a Norvégia, Britannia és Írföld között fekvő Orkney-szigetek könnyedén fittyet hánynak a tomboló óceán fenyegetésének. Azt mondják, hogy a norvég városból, Trondheimből egy nap alatt lehet eljutni hozzájuk hajóval. Továbbá úgy vélik, hogy az útnak hasonló a hosszúsága, akár Angliába kormányoznak az Orkney-szigetekről, akár Írföld *[Scotiam]* irányába fordítják a vitorlát. Bár ezeket az Orkney-szigeteket korábban angol és skót püspökök kormányozták, a mi főpapunk *[primas]* a pápa rendeletére Turolfot szentelte fel Birsay *[Blasconam]* püspökének, hogy ő minden felmerülő kérdésre ügyeljen.[34]

4, 36. „Thyle szigetéről, melyet a többitől végtelen távolság választ el,[35] Schol. 146 s amely messze az óceán közepén található – mint mondják –, alig rendelkezünk ismerettel."[36] A szigetről sok olyat írnak úgy római, mint barbár írók, amit érdemes elmondanunk. „A legtávolabbi – mondják – mind közül Thyle,[37] Schol. 147 ahol a nyári napforduló idején, amikor a Nap áthalad a Rák csillagképen, nincs éjszaka, s hasonlóképpen a téli napforduló napján sincs nappal. Egyesek úgy vélik, hogy ez hat havonta történik."[38] Emellett Beda azt írja, hogy „Britanniában nyáron a fényes

32 Bár annyi bizonyos, hogy a középkor folyamán a borostyánkő egyik forrása a Balti-tenger tájékára esett, az *Electrides* nevű szigeteket nehéz azonosítani. Plinius így ír a kérdésről: *Iuxta eas electridas vocavere in quibus proveniret sucinum, quod illi electrum appellant, vanitatis graecae certissimum documentum, adeo ut quas earum designent haut umquam constiterit*. (Plin. *Nat*. 3, 63.)

33 Martianus Capella: *De nuptiis* 6, 665: *In ultimo ejus silva Caledonia, insulaeque quamplures, inter quas Orchades quadraginta paene conjunctae; item Electrides, in quibus electrum gignitur; sed ultima omnium Thyle, in qua solstitiali tempore continuus dies, brumalique nox perennis exigitur, ultra quam navigatione unius diei mare concretum est* (U. F. Kopp [szerk.]: *Martiani Minei Felicis Capellae, Afri Carthagiensis, De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus libri novem*, Francoforti ad Moenum, 1836, 543–544). A III. századi Gaius Iulius Solinus a *Collectanea rerum memorabilium (=De mirabilibus mundi)* c. művének 22. fejezetében szintén említi az Orkney-szigeteket és Thylét is, de Th. Mommsen kétes hitelűnek tartja épp ezt a passzust: *Secundam continenti stationem euntibus Orchades præbent. Sed Orcades ab Ebudibus* [Hebridák] *porro sunt septem dierum totidemque noctium cursu, numero tres. Vacant homine, non habent siluas, tantum iunceis herbis inhorrescunt. Cetera earum nudæ harenæ et rupes tenent. Ab Orchadibus Tylen usque quinque dierum ac noctium nauigatio est*. (Th. Mommsen [szerk.]: *C. Ivlii Solini Collectanea rerum mirabilium iterum recensuit Th. Mommsen*. Berolini, apud Weidmannos, MDCCCXCV, 219.) Az Ágoston-tanítvány Paulus Orosius a *Historiarum libri septem (=Historiae Adversus Paganos)* 1. könyvének hosszú, geográfiai témájú 2. fejezetében pedig így ír röviden az Orkney-szigetekről: *…a tergo autem, unde Oceano infinito patet, Orcadas insulas habet, quarum viginti desertae sunt, tredecim coluntur*. (PL 31, 690 A 7–10.)

34 A város azonosításának kérdéséről és Turolf beiktatatásáról lásd Haki Antonsson: *St. Magnús of Orkney: A Scandinavian Martyr-Cult in Context,* Leiden, Brill Academic Press, 2007, 88–90.

35 Schol. 146 „Tyle … mind közül a legtávolabbi sziget a tengeren. Solinus említi, hogy a téli napforduló idején alig van nappal, a nyári napforduló idején viszont egyáltalán nincs éjszaka."

36 Orosius: *Historiae adversus paganos* 1, 2: *Deinde insula Thule, quae per infinitum a caeteris separata, circium versus medio sita Oceani, vix paucis nota habetur.* (PL 31, 690 A 10–12.)

37 Schol. 147 „Britannia a legnagyobb az összes sziget közül. Onnan kilenc napig kell hajózni Thyléig. Attól pedig egy napi hajóútra van a befagyott tenger. Azért befagyott, mert a nap sosem melegíti."

38 Solinus: *Collectanea rerum memorabilium (=De Mirabilibus Mundi)* 22, 9: *Multae et aliae circa Brittaniam insulae, e quibus Thyle ultima, in qua aestivo solstitio sole de cancri sidere faciente transitum nox nulla: brumali*

éjszakák minden kétséget kizárólag azt előlegzik meg, hogy [még északabbra] hat hónaponként a nyári napforduló idején folyamatosan nappal van, ezzel szemben a téli napforduló idején az éjszakák [folyamatosak], mivel a nap elvonul. Mindez – Pytheas Massiliensis leírása szerint – Thyle szigetén,[39] Schol. 148 Britanniától északra hat napi hajóútra van."[40] Az említett Thyle szigetét most Izlandnak nevezik a jégről, ami az óceánt határolja.[41] Schol. 149 E szigetről más említésre méltó dolgot is mondanak, mégpedig azt, hogy ez a jég olyan feketének és száraznak látszik régisége miatt, hogy ha meggyújtják, ég.[42] A sziget rendkívül nagy, annyira, hogy temérdek népet hordoz, akik egyedül marhatartásból élnek, és ezek bőrét hordják ruhaként; nincs ott gabona, tűzifa alig akad, s ezért földalatti barlangokban laknak, beérik a marháikkal közös fedéllel és fekhellyel. Ekképp egyszerűségükben szent életet élnek,[43] mivel semmi többre nem vágynak, mint amit a természet biztosít, s boldogan tudják mondani az Apostollal: „De ha van élelmünk és ruházatunk, elégedjünk meg vele."[44] Mert városaik a hegyeik, fényűzésük pedig a forrásaik. Mondom, áldott nép ez,[45] Schol. 150 melynek szegénységét senki sem irigyli, és amely legáldottabb annyiban, hogy mostanra mindnyájuk felvette a keresztséget. Számos becsülendő szokásuk van, különösen a könyörületesség, amiből adódóan náluk minden közös az idegenek és a helybéliek számára egyaránt. Püspöküket királyként tisztelik; akarata előtt fejet hajt az egész nép;[46] Schol. 151 törvénynek tartják mindazt, amit csak Isten az Írások, illetve más népek szokásai alapján elrendel. [Püspökünk nagy hálát adott Istennek miattuk, mivel az ő ideje alatt tértek meg – jóllehet bizonyos természeti törvényük révén már a hit felvétele előtt sem nagyon álltak távol a mi vallásunk-

solstitio perinde nullus dies. Ultra Thylen accipimus pigrum et concretum mare. (Mommsen [szerk.]: *Solini Collectanea rerum mirabilium*, 101–102.)

39 Schol. 148 „Úgy mondják, hogy kihajózva a Dánia egyik tengeri fokán fekvő Alaburgból [Aalborg] harminc napos útra van Izland, ami ugyanakkor kevesebb, ha jó szelük van."

40 Beda Venerabilis így fogalmaz a *De temporum ratione* c. hosszú földrajztudományi, csillagászati és történetírói művének 31. fejezetében: *Sic fit, ut vario lucis incremento in Meroe longissimus dies XII horas aequinoctiales, et VIII partes unius horae colligat, Alexandriae vero XIIII horas: in Italia XV, in Britannia XVII, ubi aestate lucidae noctes haud dubie repromittunt, id quod cogit ratio credi, solstitii diebus accedente sole proprius verticem mundi, angusto lucis ambitu subjecta terrae continuos dies habere senis mensibus, noctesque e diverso ad brumam remoto. Quod fieri in Insula Thule Pythias Massiliensis scribit, VI dierum navigatione in septentrionem a Britannia distante*. (J. A. Giles [szerk.]: *The Complete Works of Venerable Bede, in the Original Latin,* vol. VI: „Scientific Tracts and Appendix", London: Whittaker and Co., 1843, 209.)

41 Schol. 149 „Izlandnál az óceán fagyos, ködös és sötét."

42 Az izlandi égő jég képzetével és általában Ádám Izland-képével kapcsolatosan lásd Michael Dallapiazza: „Island im Merigarto und bei Adam von Bremen", *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 16 (2006/07), 17–32.

43 Servius kifejezésére emlékeztet, melyet a Vergilius *Bucolicá*jához írott kommentár *Prooemium*ában (és a magyarázatokban) használ többször is: *nam personae hic rusticae sunt,* ***simplicitate gaudentes,*** virgil.org/texts/virgil/serviuseclogues.txt.

44 1Tim 6, 8. Károli Gáspár fordítása.

45 Schol. 150 „Közöttük nincsen király, hanem csakis törvény: »ezt megszegni tilos, s érte halál a bér.«" (Horatius: *Énekek* 3, 24; 24. sor, Bede A. fordítása.)

46 Schol. 151 „A legnagyobb város itt Scaldholz [Skálholt]."

tól.] Ezért amikor kérték, [püspöknek][47] felszentelt számukra egy igen szent férfiút, aki az Isleph névre hallgatott. Amikor őt e helyről a főpaphoz *[pontificem]* küldték, akkor amaz egy időre rendkívül nagy megtiszteltetésként a kíséretében tartotta, és ő ezalatt megtanulta, milyen eszközökkel tudja a Krisztushoz újonnan megtért népeket üdvösen nevelni. Az érsek *[archiepiscopus]* leveleket küldött vele Izland és Grönland népének, tisztelettel üdvözölve egyházaikat és megígérve, hogy hamarosan el fog utazni hozzájuk, hogy együtt teljes örömmel örvendjenek. Ezekben az üzenetekben magasztalnunk kell a főpap dicséretes szándékát a saját legációja iránt, mivel tudjuk, hogy apostolként szándékozott Hispániába is menni Isten szavának hirdetése végett, de ezt már nem tudta véghezvinni. A mendemondákat elhagyva, ezeket az igaz dolgokat tudtam meg az izlandiakról és a távoli Thyléről.

4, 37. Az óceánban van máshol is több sziget, amelyek közül hatalmas kiterjedésű Grönland, amely mélyen a tengerbe nyúlik Svédország hegyeivel vagy Riphea ormaival szemben.[48] Úgy mondják, e szigetig Norvégia partjától a vitorláknak öt vagy hét napig kell megfeszülniük, amiképpen Izlandig is. Az emberek itt zöldesek a tengervíztől – innen kapta a terület a nevét –, és az izlandiakhoz hasonló életét élnek, leszámítva, hogy kegyetlenebbek náluk, és a hajózást kalóztámadásaikkal veszélyessé teszik. Az a hír járja, hogy mostanában a kereszténység hozzájuk is eljutott.

4, 38. A harmadik Halagland szigete, mely közelebb van Norvégiához, s méretében nem marad el a többitől. A sziget a nyári napforduló környékén tizennégy napon át folyamatosan látja a napot a föld fölött, és télen hasonlóképpen ugyanennyi napig van nap nélkül.[49] Ez varázslatos és megmagyarázhatatlan dolog a barbárok

47 *ordinavit*. A püspöki felszenteléskénti való értelmezést támasztja alá a *Kristni saga* 12. fejezetének következő részlete is: „Íslefr és és Gizurr püspökökről:" „Először idegen püspökök tanították a keresztény tanokat itt, mikor azonban a nép felismerte, hogy mily kitűnő klerikus Ísleifr, megkérték, hogy szenteltesse fel magát püspöknek külföldön, ő meg a kedvük szerint tett. Ötvenéves volt, amikor püspökké szentelték, IX. Leó pápa idejében. Norvégiában töltötte az ezt követő telet, majd Izlandra ment, és huszonnégy éven át püspökként szolgált. Számos kitűnő embert oktatott, és papot szentelt fel, akik közül kettő később püspök lett: Ögmundr-fia szent Jón és Kolr, a víkiek püspöke. Ísleifr püspök Skálaholtban hunyt el a július *nonáj*a előtti harmadik napon, ami vasárnapra esett. Ekkor huszonnégy éve volt püspök, és nyolcvan év telt el Óláfr király eltűnése óta." (Ford. Veress Dávid: „A *Kristni-saga* óizlandiból vett magyar fordítása", *Vallástudományi Szemle* XI, 2015/1, 49–76, ezen belül 72–73.)

48 A Rīpaeus vagy másképpen a Rīphaeus hegy már a klasszikus latin irodalomban is ismert hegy messze északon, melyet a későbbiekben Szkítia hegyeivel azonosítottak (lásd például Plin. *Nat.* 6, 15: *iuga Caucasi ad Ripaeos montes torquentur* [vö. még 7, 19; 14, 33 és 34; 36, 219]). Brémai Ádám szerint Svédországtól keletre húzódik. Kihalt, fagyos vidék, melyet szörnyű teremtmények, amazonok, kutyafejű emberek *(Cynocephali)*, küklopszok és emberevő egylábú emberek (*Ymantopodes*) laknak, akik megakadályozzák az átkelést a hegyen (lásd 4, 25). Ugyanakkor más helyeken Ádám úgy fogalmaz, hogy a hegynél terül el *Hälsingland,* a számik által lakott terület is. A számikról részletesebben lásd lentebb, a 152. *scholion*hoz fűzött lábjegyzetet.

49 Iordanes: *De Origine Actibusque Getarum („Getica")* 3, 19: *in cuius parte arctoa gens Adogit consistit, quae fertur in aestate media quadraginta diebus et noctibus luces habere continuas, itemque brumali tempore eodem dierum noctiumque numero lucem claram nescire*. (Th. Mommsen [szerk.]: *Iordanis Romana et Getica,* Berolini: apud Weidmannos, 1882, 58. [MGH Scriptores, Auctores antiquissimi 5, 1.] A főszövegben szereplő *luce clara* kifejezést Mommsen saját apparátusa alapján javítottuk *lucem claram*ra.)

számára, akik nem tudják, hogy a napok különböző hossza a Nap közeledésének és visszahúzódásának következménye.[50] Schol. 152 [51] Mivel a földgolyó kereksége folytán szükségszerű, hogy a Nap körforgása egy helyütt közeledve napvilágot hoz, másutt pedig a visszahúzódása sötétséget hagy hátra.[52] Amikor a Nap a nyári napfordulóhoz közeledik, akkor azok számára, akik északon élnek, a napokat meghosszabbítja, az éjszakákat pedig megrövidíti; amikor ellenben a téli napforduló felé ereszkedik, hasonló jelenséget eredményez a déliek számára. A pogányok, akik ezt nem tudják, ezt a földet, mely ily csodát tár a halandók elé, szentnek és áldottnak nevezik. A dánok királya ennek megfelelően többekkel egyetemben tanúbizonyságát adta annak, hogy ez ott [valóban] így történik, miként Svédországban és Norvégiában, valamint más, ottani szigeteken is.

4, 39. Emellett beszélt még egy másik szigetről, melyet sokan megtaláltak ezen az óceánon, s amelyet Wínlandnak nevez, mert ott kiváló bort adó szőlő terem meg magától. Másfelől gabonában vetetlenül is bővelkedik, amit nem valamely csodálatos szóbeszédből, hanem a dánok kétségbevonhatatlan beszámolójából tudtunk meg.[53] <E szigeten túl, mondja, nem lelünk lakható földet azon az óceánon, hanem

50 Schol. 152 „Mások azt mondják, hogy Halagland Norvégia legtávolabbi része, mert nagyon közel van a számikhoz [*Scritefingis*], amennyiben a zordon hegyek és a hideg miatt megközelíthetetlen."

51 A számikkal vagy más néven a lappokkal történő azonosítást valószínűsíti a szakirodalom, valamint a szöveg további helyei (vö. W. J. A. von Tettau: *Über die epischen Dichtungen der finnischen Völker*, Erfurt, Verlag von Carl Villaret, 1873, 157). Ádám szerint „a svéd és norvég határvidéken, északon élnek a számik, akikről azt beszélik, hogy futásban a vadállatokat is megelőzik." (4, 24.) Ezt az értesülését Ádám még egyszer közli a szövegben, kiegészítve a következőkkel: „A számik nem tudnak a fagyos hótól távol élni…" (4, 31.) A 4, 24. szakasz beszámol a számik térítéséről, és első püspökükként egy Stenphi névre hallgató, Simonnak keresztelt férfit nevez meg. A számikra még néhány *scholium*-ban tér ki a szöveg. Ezekben (123. és 141.) a szerző Paulus Diaconus 8. századi longobárd történetíró beszámolója alapján vázlatosan közöl egy mítoszt, miszerint a számiknál hét férfi fekszik egy barlangban úgy, mintha aludna. Ádám ennek csupán egy olyan értelmezését ismerteti a 141. *scholium*ban, mely a keresztény legendákat idézi: a férfiak az idők végén fognak felkelni, hogy prédikáljanak az embereknek. Emellett közli még, hogy egyesek szerint a tizenegyezer szűz kísérői és hajói közül is itt nyugodhat valahol néhány egy hegy gyomrában, s így e helyen csodák történnek. A 94. s*cholium* tulajdonképpen megismétli azt, amit a 4, 24. részből már megtudhattunk a térítésről. A 132. *scholium* árul el a legtöbbet a számik életéről: „Hälsingland *[Halsingland]* a számik területének a neve, mely a Rīpaeus hegységben található, ahol örök hó van. Az emberek a hidegtől megedződve a házaik tetejével mit sem törődnek, a vadállatok húsán élnek, irhájukat pedig ruhaként használják." A számikról Ádám tehát meglehetősen kevés ismerettel rendelkezik, amit az is jelezhet, hogy Hälsingland itt, a 132. *scholium*ban mint ország (*regio*), máshol pedig mint főváros (*civitas maxima*; *caput*; 4, 24; 4, 25.) szerepel.

52 A szerkesztő B. Schmeidler szerint „Ádám itt elvi síkon kétségbevonhatatlanul fejezi ki, hogy a Földet golyó alakúnak fogja fel." (275, 1. lj.)

53 A vadszőlő és a vadgabona Wínlandon való meglétéről az óizlandi sagákban (*Grönlandiak sagája* és *Vörös Erik sagája* – lásd Tyrkir esetét), valamint J. Cartier kapitány 1545-ös középfrancia nyelvű útleírásában (*Brief recit, & succincte narration, de la nauigation faicte es ysles de Canada, Hochelaga & Saguenay & autres, auec particulieres meurs, langaige, & cerimonies des habitans d'icelles: fort delectable à veoir*. Paris: Ponce Roffet, 1545) is olvashatunk. Természetesen ez önmagában nem zárja ki azt, hogy itt egy földrajzi mítosszal van dolgunk. Így például Strabón *Geógraphiká*jának XV. könyve, melyben „a Tauros és

azon túl mindenhol elviselhetetlen jég és áthatolhatatlan homály van. Ezt a dolgot Martianus a következőképpen írja le: „Thylén túl – úgymond – egy napi hajózásra

külső déli tenger között fekvő területek Indiától a Nílusig" kerülnek tárgyalásra, a következőképpen vezeti be a hasonló növényekről, terményekről beszámoló szakaszt: „Ámde alaposan meg kell fontolnunk a róla szóló tudósításokat, mert nagyon messzire van, és a mieink közül nem sokan látták, s akik látták is, csak egyes részeit látták, nagyobbrészt csak hallomásból beszélnek, és amit láttak is, hadjáratban való átvonulás és menekülés közben figyelték meg." (Strabón: *Geógraphika* 15, 1, 2.) A források jellege és megbízhatósága tehát bizonyos fokig hasonló a két terület és forráscsoport esetében. Ennek értelmében megfontolandó, hogy a *Geógraphiká*ban a következőket olvassuk a szőlőről és a gabonáról Indiában: „Musikanos földjén szerinte [Aristobulos szerint] vadon terem egy búzához hasonló gabonafajta és a szőlő, úgyhogy bortermés is van, míg a többiek szerint Indiában nincs bor…" (Strabón: *Geógraphika* 15, 1, 22.) Mindezek értelmében nem kizárható, hogy a bor a távoli vidékekről való beszámolók egyik toposzaként bukkan fel a szövegben. A fentieknél jóval megfontolandóbb filológiai, folklorisztikai, vallástörténeti érvek alapján Honti János a következő megállapításra jut: „Vinland *per definitionem* termékeny sziget volt, és egyben a legtávolabbi sziget is, amelyről Adamus tudott. A legtávolabbi szigetet, az ő kora képzeletvilágának *par excellence* távoli szigetét, *Ultima Thulé*t könnyűszerrel lehetett csodálatosan termékenynek nevezni annak ellenére, hogy az örök köd és jég közelében van. Ezért természetes, hogy Adamus azt a mondatot, hogy *Ultra Thilen* – vagyis az *utolsó* szigeten túl – *navigatione unius diei mare concretum est,* beszúrta Vinlandnak, vagyis annak a szigetnek leírásába, amely számára távoli is volt és termékeny is. Ez azt jelenti, hogy a hagyománynak abban az ágában, amelyet Adamus képvisel, Vinland vette át *Thule* helyét, mint távoli termékeny, jég-övezte sziget; nem vehette volna át, ha nem tették volna rá alkalmassá (Honti: „Vinland és Ultima Thule", 309). A két hagyomány közötti átjárás, vagyis a távoli, termékeny sziget képének „vándorlása" Ádámnál Thuléról Vinlandra, a jegesség és a termékenység közötti ellentmondás tehát arra készteti Hontit, hogy a gabona és a szőlő jelenlétét az idegen, rejtélyes, boldog sziget képével magyarázza. Honti ennek ellenére nem kételkedett a Vinland-hagyomány, a sagák megalapozottságában (Honti János: „Új utak a Vinland-problémához", in Uő.: *Válogatott tanulmányok,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 273–287, ezen belül 287), noha a harmincas évek végén – amikor írásait eredetileg publikálta – régészeti leletek még nem támasztották alá Amerika normann felfedezésének tényét. Honti mindössze a hagyomány, a sagák kettősségére hívta fel a figyelmet: „a saga célját és tartalmának zömét tekintve történelmi mű – van bizonyítékunk arra, hogy a *valóság* fogalmát, ahogy ezt a saga értelmezi, a puszta történelmi valóságon túlmenően kissé ki kell szélesíteni. Mivel a saga (szóbeli vagy írott) irodalom, kénytelen néha feloldani a szigorú történelmi valóság és a képzelet *bensőbb* valósága közötti határt." (Honti János: „A saga-epizódok egyik típusáról", in Uő.: *Válogatott tanulmányok,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 288–298, ezen belül 297.) Mindenesetre Brémai Ádám Vinland-olvasatát a fikció és valóság keveredésének látja Ernst Schubert is, noha Hontival ellentétben – aki pogány vallási képzetekre vezeti azt vissza – szerinte Ádám a „szigetet" a gondviselés ajándékaként ábrázolja: „Auch ist das Prinzip unbewohnbaren Weltenden in Frage gestellt, wenn hier Wein gedeiht. Wo Reben wachsen, ist die Kultivierung zur *terra habitabilis* möglich. Es scheint geradezu so, dass Gott dieses Land den Menschen zur Verfügung gestellt habe." (Schubert: „Die erste Entdeckung Amerikas", 41.) L. M. Larson köztes álláspontra helyezkedik a kérdésben: „It also seems clear that Leif or some other voyager must have sailed far enough south to reach a point that lay well within the field of the wild grape. The new name Vinland doubtless suggested to the minds of the time that there was some connection between this region and the Isles of the Blessed; if Vinland possessed the grape, no doubt it also produced the self-sown wheat, and the tradition was modified accordingly. This new detail must have entered into the account at a very early date, for Adam of Bremen, who wrote about 1070 only two generations after the discovery makes mention of both these interesting products." (Laurence M. Larson: „The Voyages to Vinland the Good", *Publications of the Society for the Advancement of Scandinavian Study* II, 1915/2, 113–117.)

a tenger áthatolhatatlan [*concretum*]."[54] Nem olyan régen a norvégok sokat tapasztalt fejedelme, Harald kísérelt meg odahajózni.[55] Amikor hajóival az óceán északi szélességét kikutatta, végül orruk előtt sötétlett a világ vége, a rémisztő feneketlen mélységet visszafordulva épphogy épségben kikerülte.>

4, 40. Továbbá az áldott emlékezetű Adalbert érsek elbeszélte nekünk, hogy az ő elődjének idejében bizonyos fríz nemesemberek a tenger bejárásának céljából északi irányba feszítették ki vitorláikat, mivel a helybeliek azt tartják, hogy a Weser *[Wirrahae]* folyó[56] torkolatától egyenesen északnak haladva semmilyen föld nem található, csak a végtelen óceán.[57] Miután szövetkeztek arra, hogy a szokatlan

[54] Martianus Capella: *De nuptiis Philologiae et Mercurii* 6, 666: *In ultimo ejus silva Caledonia, insulaeque quamplures, inter quas Orchades quadraginta paene conjunctae; item Electrides, in quibus electrum gignitur; sed ultima omnium Thyle, in qua solstitiali tempore continuus dies, brumalique nox perennis exigitur, ultra quam navigatione unius diei mare concretum est*. (Kopp [szerk.]: *Martiani Capellae De nuptiis Philologiae et Mercurii,* 542–543.) – Nem feltétlenül arról van szó, hogy az óceán be van fagyva, hanem talán inkább arról, hogy áthatolhatatlan, összesűrűsödik. A jelenséget a kommentátorok gyakran hínárral magyarázzák, de mint fentebb a *Liberseer*ől szóló leírásban olvashattunk (lásd 144. *scholium*), Ádám ezt a sóra fogja. Gyanús továbbá, hogy Ádám máshol a befagyott tengerre nem a *concretum* jelzőt használja. A *concretum*ot használta fentebb, az Orkney-szigeteknél, ahol egyértelmű, hogy nem befagyott vízről van szó. Ad Putter tanulmányának eltérő kontextusú, de éppen a befagyottság, áthatolhatatlanság kérdését elemző történeti szemantikai fejtegetése is ezt támasztja alá (Ad Putter: „Walewein in the Otherworld and the Land of Prester John", in Bart Besamusca – Erik Kooper [szerk.]: *Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein,* Cambridge, Brewer, 1999, 79–99, ezen belül 87–88). Részünkről valószínűnek tartjuk, hogy e helyen az áthatolhatatlanul sűrű tengernek az egész középkor folyamán érvényes földrajzi mítoszával találkozunk (lásd Honti: *A mese világa,* 26–31), és ezért e helyen alkalmasint félrevezető a *concretum* „befagyott"-ként való fordítása.

[55] Feltételezhetjük, hogy itt III. Harald (kb. 1015–1066.) királyról van szó (vö. 3, 16.).

[56] Vö. K. Pomeroy Harrington (szerk.): *Medieval Latin.* Chicago, University of Chicago Press, 1962, 393, 8. lj.

[57] Feltételezhetjük, hogy amiképpen a hajósok, úgy a torkolat vidékének lakói is frízek voltak, ugyanis *Magna Frisia* területe a 6–8. században keleten a Weser torkolatvidékéig terjedt. A keskeny tengerparti sávon nyugaton a Schelde folyó torkolatvidékéig terjeszkedő országot több lépcsőben hódítják meg a frankok, utolsó független, keletre fekvő területeiket 772-ben Nagy Károly annektálja. Bár az önálló fríz állam megszűnik, a frízek mégis meglehetős függetlenséget élveznek, többek között az általuk lakott vidék földrajzi adottságainak köszönhetően. A mocsaras vidék nehezen megközelíthető, az Északi-tenger partvidékére pedig több hatalmi központ próbálja kiterjeszteni uralmát, de megszilárdítania évszázadokig – a Weser folyónál, Alsó-Szászországban egészen a késő középkorig – egyiknek sem sikerül. (Timothy Reuter: *Germany in the Early Middle Ages*. New York, Routledge, 2013, 69.) A frízek tapasztalt hajósok voltak, és a régészeti leletek alapján megállapítható, hogy már a Karoling-korban intenzív, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek. Az ásatások során elsősorban skandináv, angol és Rajna menti területeken készült kézműves termékeket találtak (Egge Knol: „Frisia in Carolingian Times", in I. Skibsted Klæsøe (szerk.): *Viking Trade and Settlement in Continental Western Europe*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2010, 43–60, ezen belül 47–48). „»Kétéltű« – félig vízi, félig szárazföldi – területük topográfiája nem is hagyott más lehetőséget számukra, mint a tenger kiaknázását; szárazföldi lakóhelyet csak az ember által épített magaslatokon, a *terp*eken alakíthattak ki. (…) A frízek tehát az Európa és a tenger közötti minden irányban nyitott kapcsolat jellegzetes képviselői. Elsősorban kereskedők voltak, s kevésbé harcos természetűek, mint a vikingek, akiktől nekik is csapásokat kellett elszenvedniük. Kereskedelmi vezető szerepük a XI. században

dolognak utána fognak járni, a társak a fríz tengerparttól örömittas kiáltással útnak indultak. Ezután egyik oldalról Dániát, a másikról Britanniát maguk mögött hagyva elérték az Orkney-szigeteket *[Orchadas]*. Bal felől elhagyva ezeket, Norvégiát jobb oldalról véve, hosszú átkelés után megérkeztek a fagyos Izlandra. Innen a tengert szántották a legtávolabbi északi pólusig, s miután maguk mögött hagytak minden szigetet, melyekről fentebb volt szó, útjukat[58] és bátorságukat a mindenható Isten és Hitvalló Szent Willehad kegyelmébe ajánlva, egyszerre behatoltak a sűrű óceán homályába, melyen szemük alig tudott áthatolni.[59] És íme a szeszélyes óceán szorosa, amely forrásának valamiféle titkos kezdetéhez folyik vissza, a szerencsétlen, reményvesztett, sőt, már csak a halálra gondoló tengerészeket rendkívül erős sodrással taszította a mélybe *[chaos]*. <Ezt a mélység örvényének nevezik>,[60] azon mélységnek, amelybe – azt mondják – a tenger minden áramlása, amikor apadni látszik, elnyelődik, és ahonnét újra előtör, amit dagálynak *[fluctuatio crescens]* szokás nevezni. S amikor már csak Isten könyörületességéért imádkoztak, hogy vegye magához a lelküket, a tenger eme visszafolyó áramlata a társak egyes hajóit elragadta, másokat azonban a visszalökő áradat messze sodort a többiektől. Így attól a fenyegető veszélytől, melyet saját szemükkel láttak, Isten épp időben érkező segítségével megmenekülvén, mindannyian az evezők teljes erejével igyekeztek a sodrást kihasználni.

4, 41 És épp hogy a ködös és hideg föld veszélyeitől megmenekültek, váratlanul egy szigethez érkeztek, melyet magasan szirtfalak öveztek a városok erődítményeihez hasonlatosan. Amikor itt kiszálltak, hogy megnézzék a helyet, embereket

érte el csúcspontját, s nagy hasznára vált a hatalmas Karoling hátország népeinek." (Jourdin: *Európa és a tenger,* 65.) Témánk szempontjából fontos még megemlítenünk, hogy nagyobb, önálló fríz egyházközpont nem létesült, ehelyett a frízek a keresztény hitre való térítésükben kiemelkedő szerepet betöltő három egyházmegyéhez: Utrechthez, Münsterhez, illetve a keleti területeken – tehát a most tárgyalt vidéken – Brémához tartoztak (vö. Rolf H. Bremmer: *An Introduction to Old Frisian: History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2009., 2.)

58 Minden kiadás szerint *viam*.

59 Itt ismét a sötét és áthatolhatatlan (itt: *rigentis*) óceán képzete jelenik meg (lásd fentebb, lábjegyzetben).

60 A nagy flamand földrajztudós, Gerardus Mercator (1512–1594) hasonló jelenségről számol be egy John Dee-nek (1527–1608), I. Erzsébet angol királynő tanácsosának írott 1577-es levelében, melynek kéziratát a British Library őrzi (J. Dee–G. Mercator: *Cotton ms. Vitellius C. VII*, foll. 264 verso–269 verso). A dokumentum oldalszámozása kettős, a szakirodalom a lapok jobb felső sarkában kívülre írott számokra hivatkozik. A kissé megégett és csonkult, nehezen olvasható kézirat Mercator középholland-latin nyelvű levelének másolatát tartalmazza Dee lapszéli kommentárjaival. A levélben Mercator kivonatolja J. Cnoyen XIV. századi holland utazó középholland nyelvű, megnevezetlen című, azóta elveszett útleírását. E mű többek között egy azonosítatlan oxfordi ferences 1360-ban történt, északi sarki utazásáról számol be, melyről Cnoyen a norvég királyi udvarban hallott. Mercator kéziratának 269 recto oldalán olvassuk az északi sarki örvény és az ebbe „beszívó" tengerágak leírását *(daer dese 4 Zugende zeen in vallen, die Septentrion deelen)*. Lásd erről E. G. R. Taylor: „A Letter Dated 1577 from Mercator to John Dee", *Imago Mundi* XIII (1956), 56–68. Taylor közli G. Mercator levelének pontatlan átiratát, és három korabeli térképet is az északi-sarki területekről, de tanulmánya filológiailag hiányos.

találtak, akik délidőben földalatti barlangokban rejtőztek. A barlangok bejárata előtt végtelen sok, aranyból és egyéb, a halandók által ritkának és értékesnek tartott fémből készült edény hevert. Így a kincs akkora részét magukhoz véve, amennyit csak fel bírtak emelni, az evezősök vidáman visszasietnek a hajókhoz. Amikor visszatérés közben hátranéztek, váratlanul csodálatosan magas embereket vettek észre, akiket felénk kyklopsoknak hívnak. A megszokottnál nagyobb méretű kutyák futottak előttük, melyek megrohanták és elragadták egyik társukat, s abban a pillanatban szét is marcangolták őt a többiek előtt. A többiek azonban megmenekültek a veszélytől, mert fölvették őket a hajók, bár az ordítozó óriások – ahogy arról beszámoltak – szinte a nyílt tengerig követték őket. Ilyen szerencse kísérte a fríz csapatot, mely megérkezett Brémába, ahol Alebrand érseknek mindenről sorban beszámoltak, hazatérésükért és épségükért pedig szentmise-áldozatot mutattak be a kegyes Krisztusnak és az Ő hitvallójának, Willehadnak.

4, 42 <Vannak még más dolgok is, amelyeket érdemes megemlítenünk: ilyen a tenger naponta kétszer történő áradása, ami igen nagy csodát jelent mindenki számára, annyira, hogy azok, akik a dolgok rejtelmeit természettudósokként kutatják, bizonytalanságba esnek az említett kérdéssel kapcsolatban, melynek eredetét nem ismerik. Bár Macrobius és Beda – úgy tűnik – mondanak erről a dologról valamit, Lucanus megvallja, hogy semmit sem tud, s különböző szerzők más és más elképzelések mellett szállnak síkra, de mindnyájan bizonytalan alapokról indulnak ki, nekünk azonban elég, ha a prófétával együtt szólunk: „Mily számtalanok a Te műveid, Uram! Mindazokat bölcsen alkottad meg, és betelt a föld a Te gazdagságoddal."[61] És máshol: „Tieid a mennyek, és Tiéd a föld",[62] és „Te uralkodsz hatalommal a tengeren",[63] valamint „Ítéleteid, mint a nagy mélység",[64] és ezért jogosan nevezik őket felfoghatatlannak.>[65]

4, 43 Ezek azok a dolgok, amelyeket az északi területek természetéről megtudtunk, s közlésre érdemesek a hamburgi egyház dicsőségére. Ezen egyházról látjuk, hogy az isteni kegyelem oly nagy ajándékával van megáldva, hogy népek megszámlálhatatlan sokaságát, akik anyavárosává Hamburg vált, prédikációjának munkája által nagyrészt immár megtérített a kereszténységre, csak ott nem szólaltatva meg az evangelizáció hangját, ahol a világ véget ér. A népek ezen üdvös küldetése – miután először Szent Ansgarius megkezdte – mind a mai napig nagy eredménnyel növekedett nagy Adalbert átkeléséig körülbelül 240 éven át.

4, 44 Íme a dánok vagy norvégok vagy svédek ama igen vad népe, amely a boldog Gergely szavai szerint „semmit nem tudott, hacsak nem a barbár módon fogait csikorgatni, immár hosszabb ideje megtanult Isten dicséretére allelúját énekelni."[66]

[61] Zsolt 104, 24.
[62] Zsolt 88, 12.
[63] Zsolt 88, 10.
[64] Zsolt 36, 7.
[65] Vö. Róm 11, 33.
[66] Nagy Szent Gergely (I. Gergely) pápa szövege a britekről írja, hogy *ecce lingua Britanniae, quae nil aliud*

Íme, az a kalóz nép, amelyről azt olvassuk, hogy Gallia és Germánia egész tartományai miattuk néptelenedtek el, most saját határain belül marad, így szólván az apostollal együtt: „Nincsen itt maradandó városunk, hanem az eljövendőt keressük";[67] és „Hisszük, hogy meglátjuk az Úr javait az élők földjén."[68] Íme, az a borzalmas hon, amely mindig megközelíthetetlen volt a bálványok kultusza miatt, és „a szkíta Diána nem lágyabb oltára",[69] a természetéből fakadó őrjöngést immár elvetve, az igazság hirdetőit mindenütt csapatosan beengedi, és a démonok oltárainak lerombolása után lépten-nyomon egyházak épülnek, és Krisztus nevét hirdetik nyilvános hirdetés útján mindenki által. Ez bizony „az egyház jobbjának elváltozása",[70] és oly gyorsan szalad a mindenható Isten szava, hogy „a Nap keltétől és nyugtától, északtól és a tengertől"[71] dicséretre méltó az Isten neve, „és minden nyelv megvallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atyaisten dicsőségében van",[72] úgy, hogy a Szentlélekkel együtt él és uralkodik mindörökkön-örökké. Ámen.

Bibliográfia

Antonsson, Haki: *St. Magnús of Orkney: A Scandinavian Martyr-Cult in Context*. Leiden, Brill Academic Press, 2007.

Borzsák István – Devecseri Gábor (szerk.): *Horatius összes versei,* Budapest, Corvina, 1961.

Bremmer, Rolf H.: *An Introduction to Old Frisian: History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2009.

Buchner, Rudolf (szerk.): *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Adam von Bremen: Bischofsgeschichte der Hamburger Kirche*, neu übertragen von W. Trillmich, Berlin, 1961. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. XI)

Dallapiazza, M.: „Island im Merigarto und bei Adam von Bremen." *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 16 (2006/07), 17–32.

[Forbisher, Martin:] *La Navigation dv capitaine Martin Forbisher Anglois, és regions de west & Nordwest, en l'année M.D.LXXVII. Contenant les moeurs & façons de viure des Peuples, & habitãs d'icelles, auec le portraict de leurs habits & armes, & autres choses memorables & singulieres, du tout incognues par deça*. [Genève]: pour A. Chuppin,

noverat, quam barbarum frendere, jam dudum in divinis laudibus Hebraeum coepit Alleluia resonare (*Moralia in Job,* PL 76, 411 A 5–8). A PL jegyzete szerint azonban ez a szövegrész utólagos betoldás, mivel anakronizmust tartalmaz.

67 Héb 13, 14.

68 Zsolt 26, 13.

69 M. A. Lucanus: *De bello civili („Pharsalia")* I, 446 (R. J. Getty [szerk.]: *Lucan, De bello civili I,* with new bibliography by Ch. Martindale, London, Bristol Classical Press, 1992, 15).

70 Zsolt 76, 11.

71 Zsolt, 106, 3.

72 Filippi 2, 11.

1578. [In-40, 85 oldal oldalszámozás nélkül, középen 1 fametszettel illusztrálva. Latin fordítása: *Historia Navigationis Martini Forbisseri Angli Praetoris sive Capitanei, A. C. 1577*. Hamburgi, sumptibus Joh. Naumanni & Georgi Wolffii, Anno 1675.]

Friedman, John Block: *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Syracuse, Syracuse University Press, 2000.

Garipzanov, Ildar H.: „Christianity and Paganism in Adam of Bremen's Narrative." In I. H. Garipzanov (szerk.): *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*. Turnhout, Brepols, 2011, 13–32.

Getty, R. J., szerk: *Lucan, De bello civili I*. With new bibliography by Ch. Martindale. London, Bristol Classical Press, 1992.

Giles, J. A. (szerk.): *The Complete Works of Venerable Bede, in the Original Latin, Collated with the Manuscripts, and Various Printed Editions, Accompanied by a New English Translation of the Historical Works, and a Life of the Author*. Vol. VI: „Scientific Tracts and Appendix." London: Whittaker and Co., MDCCCXLIII.

Goetz, Hans-Werner: „Constructing the Past. Religious Dimensions and Historical Consciousness in Adam of Bremen's *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*." In Lars Boje Mortensen (szerk.): *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press – University of Copenhagen, 2006, 17–52.

Harrington, K. Pomeroy (szerk.): *Medieval Latin*. Chicago, University of Chicago Press, 1962 (1925).

Honti János: *A mese világa*. Budapest, Magvető, 1962a. (11937)

Honti János: „A saga-epizódok egyik típusáról." In Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 288–298.

Honti János: „Új utak a Vinland-problémához." In Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 273–287.

Honti János: „Vinland és Ultima Thule." In Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962d, 299–312.

Jourdin, M. Mollat du: *Európa és a tenger*. Ford. Rácz Judit. Budapest, Atlantisz, 1996.

Jørgensen, Torstein: „»The Land of the Norwegians is the Last of the World«: a Mid-eleventh-century Description of the Nordic Countries from the Pen of Adam of Bremen." In Gerhard Jaritz–Juhan Kreem (szerk.): *The Edges of the Medieval World*. Budapest, CEU Department of Medieval Studies–CEU University Press–Centre for Medieval Studies, Talinn University, 2009, 46–54.

Kaljundi, Linda: „Waiting for the Barbarians: Reconstruction of Otherness in the Saxon Missionary and Crusading Chronicles 11th–13th Centuries." In Erik Kooper (szerk.): *The Medieval Chronicle V*. Amsterdam, Brill, 2008, 113–128.

Knol, Egge: „Frisia in Carolingian Times." In Iben Skibsted Klæsøe (szerk.): *Viking Trade and Settlement in Continental Western Europe*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2010, 43–60.

Kopp, Ulricus Fridericus (szerk.): *Martiani Minei Felicis Capellae, Afri Carthagiensis, De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus libri novem*. Francoforti ad Moenum, MDCCCXXXVI. Prostat apud Fr. Varrentrapp.

Lappenberg, J. M. (szerk.): „M. Adami gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad a. 1072 edente Io. M. Lappenberg rei publ. Hamb. Tabulario." In MGH Scriptorum tomus VII, Hannoverae, impensis bibliopoli A. Hahniani, MDCCCXLVI, 283–389.

Larson, Laurence M.: „The Voyages to Vinland the Good." *Publications of the Society for the Advancement of Scandinavian Study*, II, 1915/2, 113–117.

Mommsen, Th. (szerk.): *Iordanis Romana et Getica*. Berlin: Weidmann, 1882. (MGH Scriptores, Auctores antiquissimi 5, 1.)

Mommsen, Th. (szerk.): *C. Ivlii Solini Collectanea rerum mirabilium iterum recensuit Th. Mommsen*. Berolini, apud Weidmannos, MDCCCXCV.

PL = 'Patrologia Latina'

Putter, Ad: „Walewein in the Otherworld and the Land of Prester John." In Bart Besamusca –Erik Kooper (szerk.): *Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*. Cambridge, Brewer, 1999, 79–99. (*Arthurian Literature*)

Reuter, Timothy: *Germany in the Early Middle Ages*. New York, Routledge, 2013 (1991).

Schubert, Ernst: „Die erste Entdeckung Amerikas und ihr Chronist: Adam von Bremen." In Claudia Schnurmann–Hartmut Lehmann (eds.): *Atlantic Understandings: Essays on European and American History in Honor of Hermann Wellenreuther*. Hamburg, LIT Verlag, 2006, 15–42.

Schulze, Ursula: „Das Bild des Nordens bei Adam von Bremen und seine Reflexe im 'Nibelungenlied' – Zur Dialogizität von Fremdheitsbeschreibungen." *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 16 (2006/07), 43–57.

Strabón: *Geógraphika*. Ford. Földy József. Budapest, Gondolat, 1977.

Taylor, Eva Germaine Rimington: „A Letter Dated 1577 from Mercator to John Dee." *Imago Mundi* XIII (1956), 56–68.

Tettau, W. J. A. von: *Über die epischen Dichtungen der finnischen Völker*. Erfurt, Verlag von Carl Villaret, 1873.

Velleus, A. S. (szerk.): *Historia ecclesiastica continens religionis propagatae gesta, qvae a temporibus Caroli Magni, usq. ad Imp. Henricum IIII, acciderunt in Ecclesia, non tam Bremensi, quam vicina Septentrionali ferme vniversa; scripta ante Annos quingentos, a M. Adamo quodam, loci istius canonico. Nunc recens mendis vindicata, & e tenebris in lucem vocata, studio & opera Andreae Severini Vellei*. Hafniae, MDLXXIX. [A kötet végén:] Imprimebat Andreas Gutteruitz. Anno salutis 1579. Impensis Balthazari Kavs, Bibliopolae Hafniensis.

Veress Dávid: „A *Kristni-saga* óizlandiból vett magyar fordítása." *Vallástudományi Szemle* XI, 2015/1, 49–76.

Voigt Vilmos: „Korai viking források az Újvilágról." *Antik Tanulmányok* XXXII, 1985/1, 73–82.

Walckenaer, C. A., szerk: *Dicuili liber de mensura orbis terrae ex duobus codd. mss. Bibliothecae Imperialis nunc primum in lucem editus*. Parisiis, ex typis Firmini Didot, 1807.

Wood, Ian: „The Pagans and the Other: Varying Presentations in the Early Middle Ages." *Networks and Neighbours* I, 2013/1, 1–22.

[*További bőséges bibliográfia a* Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters *repertóriumban a* geschichtsquellen.de *honlapon* Adam Bremensis *címszó alatt.*]

VASSÁNYI MIKLÓS

Az óvatos Copernicus
A *De revolutionibus orbium coelestium* polifón előszavai, elhallgatott bevezetése és korai egyházi kritikája[1]

1. Kérdésfelvetés

Nicolaus Copernicus (Mikołaj Kopernik, 1473–1543)[2] legismertebb műve, a *De revolutionibus orbium coelestium (Az égi körpályák forgásairól)*3 1543-as publikálását megelőzte egyfelől a tőle magától származó, *De hypothesibus motuum caelestium a se constitutis commentariolus (Rövid magyarázat az égi mozgásokról a szerző által felállított hipotézisek-*

[1] A tanulmány megírását a Hungarian-American Fulbright Commission 2017-es kutatói ösztöndíja tette lehetővé. A szerző ezúton is hálás köszönetét fejezi ki a Hungarian-American Fulbright Commissionnek az ösztöndíjért; valamint Szénási Rékának a szakirodalom feldolgozásában nyújtott segítségéért.

[2] Copernicus életrajzához ld. J. DOBRZYCKI: „Nicolaus Copernicus – His Life and Work." In B. BIEŃKOWSKA (szerk.): *The Scientific World of Copernicus. On the Occasion of the 500th Occasion of His Birth 1473–1973,* Dordrecht (Holland)–Boston (USA), D. Reidel Publishing Company, 1973, 13–37; és a Nicolaus Copernicus Gesamtausgabe VI/1-2 *(Documenta Copernicana)* kötetében kiadott elsődleges, valamint a IX. *(Die Copernicus-Biographien des 16. bis 18. Jahrhunderts)* kötetében kiadott másodlagos forrásokat (Berlin, Akademie-Verlag, 2009 és 2004).

[3] Editio princeps: *Nicolai Copernici Torinensis de revolvtionibvs orbium coelestium, Libri VI*. Norimbergae apud Ioh. Petreium, Anno MDXLIII. A címben szereplő *orbis* szó „körpálya"-ként való fordításáról ld. az alant közölt szemelvény lábjegyzetét, amely szerint ez a fogalom megkülönböztetendő a *sphaera* fogalmától (jóllehet hagyományosan azonosítani szokás azzal), illetve különösen F. ROSSMANN magyarázatát: „Die *orbes* müßten sich auch, wenn sie als Sphären zu denken wären, wiederholt durchschneiden, was mit Starrheit schwer zu vereinbaren ist. So würde beispielsweise der *orbis* des Mondes als Kugel gedacht den der Erde, ferner die *orbiculi* bei Merkur dessen *orbis* durchdringen. An Kopernikus' Vorstellung vom *orbis* dürfte am nächsten ein starrer in sich rotierender Kreisring kommen, an dem Erde, Mond und Planeten oder ihre Epizykel festhaften. Bei Kopernikus laufen nicht Planeten auf ihren Bahnen um, wie die Vorstellung seit Kepler ist, sondern die Bahnkreisen reißen die an ihnen hängenden Himmelskörper bei ihrer Umwälzung – *revolutio* – mit herum." (Nikolaus KOPERNIKUS: *Erster Entwurf seines Weltsystems sowie eine Auseinandersetzung Johannes Keplers mit Aristoteles*. Nach den Handschriften herausgegeben, übersetzt und erläutert von F. ROSSMANN. München, H. Rinn, 1948, „Anmerkungen", 38). Eszerint az *orbis* legpontosabb fordítása a *Bahnkreis,* „körpálya". Az *editio princeps* legalaposabb történeti-kritikai kiadása: *Nicolaus Copernicus Gesamtausgabe* Bd. II: H. M. NOBIS–B. STICKER (szerk.): *De revolutionibus libri sex – Kritischer Text,* Hildesheim, Gerstenberg Verlag, 1984. Ez a kiadás a kötet végén, függelékben közli az Osiander-előszót, a Schönberg-előszót, valamint Copernicus eredeti bevezetését.

hez) szerkesztői címet viselő, 19 oldalas szöveg kéziratos cirkuláltatása körülbelül 1510-től kezdve;[4] másfelől pedig a röviden *Narratio primá*nak *(Első beszámoló)* nevezett, bő 70 oldalas kötet Georg Joachim Rheticus (1514–1576) általi közzétételének elviselése 1540-ben.[5]

Már a *Commentariolus* 5–6–7. tételei kimondanak hármat a copernicusi új csillagászat sarkalatos tézisei közül: a firmamentum – vagyis az állócsillagok ege – áll, míg a Föld napi forgással forog a saját észak-déli tengelye körül; a Föld éves mozgással kering a Nap körül (a *De revolutionibus* majd pontosít: nem pontosan a Nap körül, mivel Copernicus excenternek észleli a Föld Nap körüli forgását); ennek folytán a bolygók retrogradációja látszólagos, valójában csak a Föld Nap körüli keringése miatt mutatkozik meg a földi megfigyelő számára.

A Copernicus „egyetlen tanítványa", G. J. Rheticus által írt *Narratio prima* – mint ezt teljes címe igazolja: *Az igen híres, kedves Ioannes Schöner Úrnak címzett első beszámoló egy bizonyos, a matematika tanulmányozása iránt érdeklődő fiatalember által* A körforgásokról *szóló könyvről, melyet az igen művelt férfiú és egészen kiváló matematikus, a tiszteletreméltó toruńi Dr. Nicolaus Copernicus, warmiai kanonok írt* – már a *De revolutionibus* kész kéziratát ismerteti, mondhatnánk: szellőzteti meg előzetesen.[6] Bár a *De revolutionibus*hoz képest itt egyedi az a fejezet, mely szinte asztrológiai jelleggel köti a földi királyságok, monarchiák nagy változásait a csillagászati világrend változásaihoz (ezt a nagy műben végül nem vállalta Copernicus), a *Narratio prima* mégis hű képet ad a heliocentrikus elmélet minden fontos eleméről.

Szerzőnk tehát már a *De revolutionibus* közrebocsátása előtt óvatos: előre terjeszti ugyan a hírt az új rendszerről, de saját imminens haláláig vár a nagy mű kiadásával. A nyilvános megjelenést megelőzte továbbá két fontos privát levélváltás egyfelől a sajtó alá rendezés munkálatait befejező neves reformátor teológus, a nürnbergi Andreas Osiander (1498–1552)[7] és a kéziratot a kiadás helyére, Nürnbergbe hozó Rheticus között (1541); másfelől Osiander és maga Copernicus között (1540–41).

4 [N. Copernicus:] *De hypothesibus motuum caelestium a se constitutis commentariolus.* Ma már csak két másolatban létező kézirat, amely 1505 és 1515 között keletkezett. *Online* elérhető másolatban és modern átiratban is. Kiváló, jegyzetelt modern kiadása Rossmann (szerk.): Kopernikus: *Erster Entwurf* (ld. előző lj.). A *Commentariolus* kéziratairól és datálásáról ld. uo., 31. A cím minden valószínűség szerint nem a szerzőtől, hanem talán Tycho Brahétól származik, aki maga is terjesztette a kéziratot – esetleg ez magyarázhatja a szöveg tartalmával nem vagy nehezen összeegyeztethető *hypothesis* szó megjelenését a címben (Rossmann, uo., 32–33).

5 [G. J. Rheticus:] *Ad clarissimum virum D. Ioannem Schonerum, de libris revolvtionum eruditissimi viri, & Mathematici excellentissimi, Reuerendi doctoris Nicolai Copernici Torunnaei, Canonici Varmiensis, per quendam Iuuenem, Mathematicae studiosum narratio prima*. Sine loco, sine editore, sine anno. (Rövid címén *Narratio prima*; Gdańsk / Danzig, Franz Rhode, 1540.)

6 Rheticusról lásd D. Danielson művét: *The First Copernican. Georg Joachim Rheticus and the Rise of the Copernican Revolution,* New York, Walker Company, 2006.

7 Osiander életéről, műveiről, gondolkodásáról és a Copernicus művéhez írott előszaváról ld. B. Wrightsman: „Andreas Osiander's Contribution to the Copernican Achievement." In R. S. Westman (szerk.): *The Copernican Achievement,* Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1975, 213–243.

Mindkét levélváltás egy-egy részletét a copernicusi modellt lényegében továbbfejlesztő és megváltoztató Johannes Kepler (1571–1630) *Apologia Tychonis contra Nicolaum Raymarum Ursum (Tycho Brahe védőbeszéde N. R. Ursus ellen)* című, 1600 körül írott, befejezetlenül maradt vitairatának első fejezetéből ismerjük: *Quid sit hypothesis astronomica? (Mit értünk hipotézisen a csillagászatban?)*.[8]

A végül 1543-ban megjelent *De revolutionibus* főszövegét azután ismeretes módon három előszójellegű szöveg vezeti be,[9] sorjában A. Osiander anonim ajánlása az olvasóhoz;[10] N. Schönberg capuai kardinális levele Copernicushoz; és Copernicus – későn, 1542 júniusában írott – ajánlása III. Pál római pápához.[11] E szövegeket a továbbiakban „előszó"-nak vagy „ajánlás"-nak fogjuk nevezni. Ismeretes továbbá, hogy Osiander a sajtó alá rendezés végső fázisában a saját előszavát *(Ad lectorem de hypothesibus hvivs operis)* Copernicus tudta és engedélye nélkül illesztette a szöveg

[8] Ch. Frisch (szerk.): *Joannis Kepleri astronomi opera omnia. Volumen primum,* Frankofurti a. M. et Erlangae, Heyder & Zimmer, MDCCCLVIII, 236–276, ezen belül 246. A megelőző oldalakról (238–245.) megismerjük Kepler saját álláspontját is a csillagászati hipotézisekről. A művet ismerteti P. Duhem: *Essays in the History and Philosophy of Science,* translated and edited by R. Ariew and P. Barker, Indianapolis and Cambridge, Hackett, 1996, 140–143.

[9] A *De revolutionibus orbium coelestium* eredeti szerzői címe vitatott, ld. ezzel kapcsolatban a *Nicolaus Copernicus Gesamtausgabe* III/1-es kötetének összefoglalását: F. Schmeidler: *Kommentar zu „De revolutionibus",* Berlin: Akademie Verlag, 1998, 72. Eszerint több jel utal arra, hogy a Copernicus által adott eredeti cím egyszerűen *De revolutionibus* volt, jóllehet a kérdés nem dönthető el véglegesen. A *Gesamtausgabe* saját szóhasználatából ítélve, a kutatók hallgatólagosan a *De revolutionibus*t fogadják el eredeti szerzői címként. A művet így nevezi meg továbbá Rheticus *Narratio prima*ja is. – A *revolutio* fogalmát F. Rossmann így értelmezi: „Zur Verdeutschung von *revolutio* ist Umwälzung, obwohl es heute fast nur noch in übertragendem Sinne gebraucht wird, dem Wort Umlauf oder Umdrehung aus verschiedenen Gründen vorzuziehen. Das Wort Umwälzung in seiner ursprünglichen Bedeutung ist gegenständlicher, es ist mit der Vorstellung großer träger Massen verbunden, es kommt näher an den modernen Begriff Rotation heran, und nicht zuletzt ist es, wie das lateinische Wort *revolutio,* ebenso auf die Umdrehung der Erde wie der Bahnkreise anzuwenden." (Rossmann [szerk.:]: Kopernikus: *Erster Entwurf,* „Anmerkungen", 38.)

[10] Az anonim előszót Kepler nyilvános közlése óta tulajdonítjuk Osiandernek, mivel előbbi az *Astronomia nova* első kiadása (1609) belső címlapjának *versó*ján a következőket írja P. Ramushoz címezve: *Vin' tu vero scire fabulae hujus, cui tantopere irasceris, architectum?* Andreas Osiander *annotatus est in meo exemplari, manu Hieronymi Schreiber Norimbergensis. Hic igitur Andreas, cum editioni Copernici praeesset, praefationem illam, quam tu dicis absurdißimam, ipse (quantum ex ejus literis ad Copernicum colligi potest) censuit prudentißimam, posuit in frontispicio libri; Copernico ipso aut jam mortuo, aut certe ignaro. Non igitur* μυθολογεῖ *Copernicus, sed serio* παραδοξολογεῖ*, hoc est,* φιλοσοφεῖ· *quod tu in Astronomo desiderabas.* Lásd továbbá E. Zinner klasszikus, dokumentumokkal alátámasztott kiadástörténeti beszámolóját, mely szerint az akkor már halott Copernicus barátja, Tiedemann Giese chełmnói püspök már 1543 júliusában fölfedezte Osiander anonim beavatkozását, Rheticus pedig nem sokkal ezután kikényszerítette Osianderből annak beismerését: *Entstehung und Verbreitung der Coppernicanischen Lehre,* mit 78 Abbildungen, Erlangen, Junge & Sohn, 1943, 255–257 (Sitzungsberichte der Physikalisch-medizinischen Sozietät zu Erlangen, Bd 74; reprint: Vaduz [Liechtenstein], Topos Verlag AG, 1978). Lásd még Schmeidler: *Kommentar,* 181; valamint A. Koyré: *The Astronomical Revolution: Copernicus–Kepler–Borelli,* translated by R. E. W. Maddison, Paris, Hermann–London, Methuen–Ithaca (New York), Cornell University Press, 1973, 37, 13. lj. (Part I, Chapter III).

[11] A Copernicus-ajánlás kései keletkezésének filológiai bizonyítékát ld. Schmeidler: *Kommentar,* 73.

legelejére; és hogy a Copernicus által már korán megírt, rövid, általános bevezető (incipit: *Inter multa ac varia,* külön cím nélkül az autográf kézirat 1r oldalán) végül számunkra ismeretlen okból kimaradt a kötetből, úgyhogy először csak az 1854-es varsói kétnyelvű kiadásban látott napvilágot nyomtatásban, bár ezután minden kiadásban helyet kapott.[12] (Ismertetését lásd a 6. pontban!) Ez utóbbi szöveget tartalmából fakadóan következetesen „általános bevezető"-nek fogjuk nevezni.

Tanulmányunkban először részletesen vizsgáljuk e hat szöveget, hogy megállapíthassuk: milyen (egyházi) reakciótól tarthatott Copernicus, milyen hagyományos vallási, kvázi-vallási vagy tudományos tézis megkérdőjelezésének vádjától félhetett? Illetve – ennek alapján – milyen új tudományos információkat, eszméket tarthatott az egyház vagy a szakmai közvélemény potenciálisan veszélyesnek vagy visszatartandónak? A *De revolutionibus* már évtizedekkel korábban megírt szövegének igen késői publikálása – pontosabban már-már poszthumusz publikálni hagyása[13] – ugyanis egyfajta szerzői öncenzúra,[14] és Copernicus bizonyára nem gyakorolt volna öncenzúrát, ha nem tartott volna komolyan valamilyen retorziótól.

E kérdések árnyaltabb tárgyalása végett tanulmányunk második felében röviden áttekintünk továbbá néhány, a heliocentrikus elmélettel szemben már korán – részben a *De revolutionibus* publikálása előtt – kialakult protestáns, illetve katolikus egyházi álláspontot, hogy pontosabban lássuk, Copernicus félelme mennyire volt megalapozott.

Elemzésünk *research paper* jelleggel keresi a válaszokat ezekre a kérdésekre, melyek tágabb kontextusa vallás és (természet)tudomány viszonya általában. Kifejtésünk filológiai alapja a *De revolutionibus* első kiadásának szövege, szükség esetén to-

[12] F. Schmeidler kommentárja a következőképpen tárgyalja a Copernicus-féle általános bevezető kimaradásának lehetséges okait: „Warum diese Vorrede in N [=Ausgabe von Nürnberg, 1543] nicht aufgenommen wurde, wissen wir nicht; die Vermutung ist aber plausibel, daß die Vorrede deswegen als überflüssig angesehen wurde, weil Copernicus nachträglich die Widmung an Papst Paul III. zum Druck sandte […]. Vielleicht wurde auch die von Copernicus verfaßte Vorrede bewußt gestrichen, um den Eindruck zu erwecken, daß die von Osiander eigenmächtig eingeschobene Vorrede von Copernicus stamme. Andererseits hat Zeller […] die Sache mit Vergeßlichkeit von Rheticus erklärt." (Schmeidler: *Kommentar,* 78.)

[13] D. Danielson érzékletesen írja le Copernicus utolsó hónapjait és halálát (1543. május 24.) – a fromborki amatőr csillagász-kanonok 1542 decemberében szélütést kapott, aminek nyomán élete utolsó fél évére fél oldalára megbénult (Danielson: *The First Copernican,* 1–5).

[14] Copernicus maga úgy beszél művéről a III. Pálhoz címzett előszavában, mint „amely nem kilenc, hanem négyszer kilenc éve hever nála" készen (lásd a lentebb közölt szemelvényt). Ez azonban valószínűleg csak annyit jelent, hogy az új világrend alapvetését 1506 táján kezdte el kidolgozni, hiszen a valamikor 1505 és 1515 között keletkezett *Commentariolus* 7. tézise még egy nagyobb műben való kidolgozásról beszél (*hic autem brevitatis causa mathematicas demonstrationes omittendas arbitratus sum maiori volumini destinatas;* Rossmann [szerk.]: Kopernikus: *Erster Entwurf,* 11). Ezért a *De revolutionibus* szerzői kézirata maga akár jóval későbbi is lehet (Schmeidler: *Kommentar,* 1).

vábbi – különösen a harmadik, amszterdami,[15] a negyedik, varsói[16] és a nyolcadik, müncheni, történeti-kritikai – kiadások bevonásával. E források elemzését célszerű a privát levelezéssel kezdeni, mert ez megvilágítja a nyilvános dokumentumok hátterét. Tanulmányunk második felében pedig Luther, Melanchthon, Kálvin, illetve Tolosani, Zuñiga, és Foscarini legrelevánsabb szövegeibe pillantunk be az itt lehetséges terjedelmi keretek között. A konklúzió előtt röviden érintjük még a római Index-kongregáció heliocentrizmust elítélő határozatát (1616).

2. Osiander levele Copernicushoz, illetve Rheticushoz

Említettük, hogy Kepler – szintén igen későn: 1858-ban kiadott – vitairata rendkívül lényeges információkat őrzött meg nekünk különösen az Osiander-előszó értelmezéséről. A Kepler-mű tanúságtétele szerint a nürnbergi teológus mindkét levelét 1541. április 20-án keltezte. A Copernicushoz címzett levélben Osiander kifejti, hogy szerinte a csillagászati hipotézisek szerepe csupán a számítások keretelméletének biztosítása, valóságos igazságértékük mellékes – éppen ezért Copernicus jól is tenné, ha egy előszóban így foglalna állást, ezzel lecsillapíthatná a peripatetikusokat és teológusokat, akik reakciójától tart.[17] Miután Copernicus nyilván nem volt hajlandó ilyen kompromisszumra, hanem módszertani-tudományfilozófiai téren realista álláspontot állt, ezért végül Osiander maga foglalt így állást – név nélkül – a kötet élén.

A Rheticushoz írott Osiander-levél még beszédesebb: eszerint a peripatetikusok és teológusok meggyőzése végett célszerű az asztronómiai hipotézisek jelentőségét teljesen relativizálni, így ugyanis az ellenfelek talán fokozatosan átcsábíthatóak lesznek a heliocentrizmus pártjára.[18] A csillagászati feltevések episztemológiai stá-

[15] *Nicolai Copernici Torinensis. Astronomia Instaurata, libris sex comprehensa, qui* De revolutionibus orbium caelestium *inscribuntur*. Nunc demum post 75 ab obitu authoris annum integritati suae restituta, Notisque illustrata, opera & studio D. Nicolai Mulerii Medicinae ac Matheseos Professoris ordinairij in nova Academia quae est Groningae. Amstelrodami *[sic]*, excudebat Wilhelmus Iansonius, sub Solari aureo. Anno MDCXVII. (Harmadik, javított, kommentált kiadás.)

[16] *Nicolai Copernici Torunensis De Revolutionibus Orbium Coelestium libri sex. Accedit G. Joachimi Rhetici Narratio prima, cum Copernici nonnullis scriptis minoribus nunc primum collectis, ejusque vita*. Varsaviae, Typis Stanislai Strąbski, Anno MDCCCLIV. (Negyedik, latin–lengyel kétnyelvű kiadás, nagy újdonsága az addig kiadatlan eredeti Copernicus-bevezető közlése a 10–12. oldalakon.)

[17] *De hypothesibus ego sic sensi semper, non esse articulos fidei, sed fundamenta calculi, ita ut, etiamsi falsae sint, modo motuum phainomena exacte exhibeant, nihil referat* […]. *Quare plausibile fore videretur, si hac de re in praefatione nonnihil attingeres. Sic enim placidiores redderes peripatheticos et theologos, quos contradicturos metuis*. (Frisch [szerk.]: *Kepleri opera omnia* I, 246.)

[18] *Peripathetici et theologi facile placabuntur, si audierint, ejusdem apparentis motus varias esse posse hypotheses, nec eas afferri quod certo ita sint, sed quod calculum apparentis et compositi motus quam commodissime guberne[n]t, et fieri posse, ut alius quis alias hypotheses excogitet; et imagines hic aptas, ille aptiores, eandem tamen motus apparentiam causantes, ac esse unicuique liberum, imo gratificaturum, si commodiores excogitet; ita a vindicandi severitate ad exquirendi illecebras avocati ac provocati primum aequiores, tum frustra quaerentes pedibus in auctoris sententiam ibunt*. (Uo.)

tuszának leértékelése tehát taktikai fogás egy magasabbrendű stratégiai cél elérése érdekében. A levél megfogalmazásai megelőlegezik az anonim Osiander-előszó téziseit, illetve egyes kifejezések szinte szó szerint kerülnek majd át az előszóba.

Mindkét levél két csoportot nevez tehát meg potenciális ellenfélként: egyrészt a földközpontúságot valló arisztoteliánusokat,[19] másrészt „a teológusokat" – minden közelebbi meghatározás nélkül, bár a reformáció az 1540-es években már épp eléggé előrehaladt ahhoz, hogy legalább a katolikus-protestáns megkülönböztetés hiánya feltűnő legyen. A különbségtétel azonban elmaradhatott azért is, mert Osiander világnézeti téren egyformán veszélyesnek ítélte a katolikus és a protestáns tábort. E tekintetben rá kell mutatni továbbá arra is, hogy a fiatal matematikatudós, Rheticus éppen Luther egyeteméről, Wittembergből érkezett a poroszországi Fromborkba (*ném*. Frauenburg) Copernicushoz 1539-ben, tehát nyilván jól tájékozott volt afelől, hogy legalábbis a lutheránus reformátorok hogyan vélekednek az immár három évtizede „szellőztetett" heliocentrikus elméletről. Copernicus maga a katolikus egyház – papi rendek nélküli – kanonokja lévén bizonyára ismerte a katolikus viszonyulást e kérdéshez csakúgy, mint az általa látogatott egyetemeken (Krakkó 1491–1494, Bologna 1496–1500, Padova 1500–1502, Ferrara 1503) képviselt természettudományos álláspontot. Osiander pedig aktív és közismert „független" (nem mindenáron Luther-párti) reformátor teológus létére szintén jól tudhatta, mit nem tolerál a kialakulóban lévő „lutheránus orthodoxia."

A potenciális ellentábor eszerint mindenesetre peripatetikus kozmológusokból és különböző felekezetű keresztény teológusokból állhatott. Másfelől azonban az is világos az idézett levélrészletekből, hogy Osiander valóban a saját tudományos módszertani meggyőződésének ad hangot, amikor magánlevelezésében lebecsüli a természettudományos keretelméleteket. Ezt alátámasztja teológusunk *An Filius Dei fuerit incarnandus, si peccatum non introivisset in mundum (Vajon Isten Fia megtestesült volna-e, ha a bűn nem lépett volna be a világba?)* című kései, Melanchthon-ellenes vitairata is (1550), amelynek már teljes címe is tagadja, hogy az ész olyan képesség volna, melyre az ember a kinyilatkoztatás segédlete nélkül hagyatkozhat.[20] A kifejtés közepe táján Osiander egy külön exkurzusban teljesen használhatatlannak ítéli az összes emberi szellemi képességet önmagában véve, a Megváltó kegyelmi istenképisége nélkül,[21] ami implikálja, hogy önállóan a tudományok művelésére

[19] Ld. a következő Aristotelés-művek kozmológiai felfogását: *Az égbolt* (*De caelo,* Περὶ οὐρανοῦ) és *A keletkezésről és pusztulásról* (*De generatione et corruptione,* Περὶ γενέσεω◎ καὶ φθορᾶς).

[20] *D. Andreae Osiandri Sacrae Theologiae in schola Regiomontana Primarij Professoris An Filivs Dei fverit incarnandvs, si peccatvm non introiuisset in mundum. Item, De imagine Dei, quid sit. Ex certis et evidentibus sacrae scripturae testimonijs, & non ex philosophicis & humanae rationis cogitationibus, deprompta explicatio*. Monteregio Prvssiae [Königsberg], 1550. Összefoglalását ld. W. Möller: *Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften*. Elberfeld, R. L. Friderichs, 1870, 387–397, különösen 394 (ezzel oldalszámozásban megegyező modern reprint: W. Möller: *Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften,* Nieuwkoop, B. de Graaf, 1965). Az *An Filius* tartalmi diszkussziójáról ld. Wrightsman: „Osiander's Contribution", 228.

[21] A bűnbeesés után *supersunt autem, corpus, anima, & spiritus seu mens hominis, in quibus nescio, an Imagi-*

is alkalmatlannak tartja ezeket. Habár ilyenformán saját „tudományfilozófiai" felfogásának megfelelően őszintén állítja – mind magánlevelezésében, mind az anonim előszóban –, hogy a csillagászati hipotézisek pusztán formális jelentőségűek, a Copernicusnak és Rheticusnak adott tanácsa mégis taktikai jellegű, hiszen tudja, hogy levelezőpartnerei nem osztják az ő módszertani-ismeretelméleti alapelveit.[22]

3. Az Osiander-előszó

A *De revolutionibus*hoz Andreas Osiander által írt előszót az irodalom egy része – így például a mű harmadik, amszterdami kiadásának kommentárja; *A fizika kultúrtörténete* című, nagyszabású összefoglalás Simonyi Károly tollából;[23] az A. Koyré által írott nagy ívű, modern asztronómiatörténet[24] – legalábbis részben értékelhető tudományfilozófiai állásfoglalásnak tekinti. Az amszterdami kiadást magyarázó N. Mulerius az emberi tudás már Ptolemaios által jelzett korlátaira figyelmeztet az anonim előszó kapcsán;[25] Simonyi professzor a tudományos hipotézisek funkciójának tárgyalását tekinti belőle értékelhetőnek; a neves tudománytörténész Koyré pedig „nagyon modernnek, rendkívül érdekesnek, jól megírtnak és igen értelmesnek" nevezi.[26]

A magunk részéről azonban nem tudjuk nem észrevenni az Osiander-előszó önellentmondásait, illetve szembenállását Copernicus valóságos szándékaival, és úgy gondoljuk, hogy a szöveg alapos olvasása és összevetése a másik két előszó-

nem Dei rectius corruptam, an uero sicut & gloriam, & uitam, & iusticiam Dei, prorsus amissam dicturus sim. Mens enim horribili caecitate est oppressa, ratio errabunda, memoria confusa & obliuiosa, voluntas praua & contumax, cupiditates effrenes, nec inest ulla uera uirtus. (A kötet nem tartalmaz oldalszámozást, saját számozásunk szerint ez a passzus 52. oldalon található, ha a belső címlapot tekintjük első oldalnak.)

22 A kabbala által is befolyásolt Osiander chiliastikus-millenarista nézeteiről tanúskodik másik fontosabb teológiai műve, a *Coniectvrae de vltimis temporibus, ac de fine mundi, ex Sacris literis* (Norimbergae, apud Johan. Petreium, Anno Christi MDXLIIII). A művet röviden bemutató B. Wrightsman sajnos következetesen tévesen, *De coniectura*ként emlegeti a szöveg címét (Wrightsman: „Osiander's Contribution", 222–223).

23 Simonyi K.: *A fizika kultúrtörténete,* V., javított kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, vonatkozó fejezet.

24 A. Koyré: *The Astronomical Revolution: Copernicus–Kepler–Borelli,* Methuen, London, 1973.

25 *Copernici Astronomia Instaurata*, 8: „D. N. Mvlerii Notae" cím alatt: *Idem prorsus de hypothesibus suis testatur Ptolemaeus lib. 13 cap. 2 pag. 302, gravique oratione monet ne quis rem ita se habere in machina caelesti existimet, quemadmodum Mathematici fingunt. rationem addit: … minime consentaneum est res hominum conferre cum diis ipsis, id est Machinas humano ingenio excogitatas cum caelo ipso* etc.

26 „This short treatise of positivist and pragmatic epistemology, which seems very modern and most interesting, and which in any case is very carefully composed and full of meaning from the point of view of the history and philosophy of science, was nevertheless very severely criticized by the friends of Copernicus." (Koyré: *The Astronomical Revolution,* 37.) Boros Gábor árnyaltabban fogalmaz: az Osiander-előszóban „a tudomány későbbi, instrumentalista felfogásának csíráját találjuk meg", ugyanakkor „feltehetőleg e sorok azért íródtak, hogy megkönnyítsék az új elgondolások beemelését az egyházi vallásosság köreibe." (Boros G. [szerk.]: *Filozófia,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 623.)

val, illetve a kéziratban maradt általános bevezetővel eléggé egyértelműen leleplezi Osiander itteni intencióit. Olvasatunk szerint ez az előszó, mely hipotézisekként *(hypotesibus)* kategorizálja Copernicus téziseit, nem vehető komoly tudományelméleti-tudományfilozófiai állásfoglalásnak, hanem célja valójában taktikai vagy ideológiai: a copernicusi elgondolás jelentőségének csökkentése, sőt teljes elbagatellizálása a várható ellenséges reakció mintegy előzetes érzékelése alapján – tehát előre védekezés.

Copernicus maga a *Commentariolus* szövegében ugyanis sehol sem nevezi hipotézisnek a saját elgondolásait, hanem *petitiones*ként kategorizálja az igaznak tartás itteni moduszát, a tézisek logikai státuszát.[27] Ez megfelel annak, amit a *Commentariolus* bevezetése és a *De revolutionibus* copernicusi előszava egyként mondanak: a szerző egyszerűen kényszerítve érezte magát arra, hogy a ptolemaiosi rendszert valamely alapvető tézisében módosítsa, mivel olyan fokú volt a geocentrikus elgondolás következetlensége és a megfigyelésektől való eltérése. A *De revolutionibus* előszavában Copernicus ezzel összhangban a *philosophia* tárgykörébe tartozónak vallja téziseit, melyeket szűkebben a *doctrina, mathemata* és különösen a *demonstratio,* tágabban a *lucubrationes, cogitationes, opinio* terminusokkal ír le; míg az *assumptio* és *hypothesis* szavak csak a Ptolemaios-követő ellentábor jellemzésében fordulnak elő. Szerzői szándék szerint tehát a *De revolutionibus*ban előterjesztett asztronómiai állítások leginkább bizonyított tézisek, de legalábbis posztulátumok, azaz a vitapartnerhez intézett követelések.

Az Osiander-előszó valóságos főtendenciája ezért álláspontunk szerint Copernicus szándékai tisztaságának mentése azon az áron, hogy a mű tudományos jelentőségét csökkenti. Osiander itt előadott tudományfelfogása szerint ugyanis a csillagász 1. először megfigyel, azután 2. olyan hipotéziseket alkot, melyek lehetővé teszik az – akár a jövőre, akár a múltra vonatkozó – predikciót. Tehát 1. megfigyelés; 2. predikciót lehetővé tévő hipotézisalkotás. Ez eddig korrekt módszertani modellnek nevezhető. Osiander ugyanakkor talán a késő középkorból átörökölt *causae occultae* tanára utal, amikor ugyanebben a kijelentésében kimondja, hogy „a valós okok felfedezése semmiképp sem lehetséges."[28]

A hipotéziseknek azonban nem is kell igazaknak lenniük – teszi hozzá.[29] Ez az első logikai probléma az előszóban: hiszen mi tesz *igaz*zá egy természettudományos elméletet, ha nem az, hogy 1. megfigyelésen alapul, és 2. igaz predikciót tesz lehetővé – tehát a maga Osiander által megjelölt két jellemző? Egyebek mellett leg-

[27] A *Commentariolus* címe, amely tartalmazza a *hypotesibus* szót, valószínűleg nem szerzői, mint fentebb lábjegyzetben jeleztük.

[28] „Ezután e megfigyelések okait, illetve hipotéziseket – mivel a valós okok felfedezése semmiképp sem lehetséges – szokott kigondolni és megalkotni, melyek feltételezésével az említett mozgások mértani alapelvek alapján úgy a jövőre, mint a múltra nézvést pontosan kiszámíthatóak." (*De revolutionibus orbium caelestium,* i *verso*.)

[29] „A hipotéziseknek nem is szükséges igazaknak lenniük, sőt még valószínűeknek sem, hanem elégséges az az egy, ha a számítást a megfigyelésekkel egybevágónak mutatják…" (Uo.)

alábbis ezeket szoktuk természettudományos igazságkritériumoknak tekinteni; ezek mindenképp szükséges feltételei egy elmélet igazságának.

Osiander szándéka itt a valóságos tudományfilozófiai elméletalkotás helyett szerintünk egyértelműen a copernicusi „hipotézis" jelentőségének csökkentése, hiszen mindebből már itt az következik, hogy a Copernicus által előterjesztettek egyszerűen *nem igazak* – tehát ennyiben nyilván nem kell őket komolyan venni, súlytalanok és jelentőség nélküliek. Véleményünk szerint ebben valójában egy előzetes félelem nyilvánul meg a mű várható, sőt előre látható fogadtatásától.

Az előszó másik abszurd tézise szerint a csillagász a konkurrens hipotézisek közül azt választja, amelyik érthetőbb, vagyis egyszerűbb, míg a filozófus talán inkább azt, amelyik valószínűbb, vagyis feltehetőleg inkább igaz.[30] Ebben a szembeállításban az egyszerűség és a valószínűség mint potenciálisan elkülönülő kategóriák jelennek meg; és a filozófus választása mutatkozik igazságközelinek. Ezzel szemben az egyszerűség (Ockham borotvája: *entia praeter necessitatem non sunt multiplicanda*) épp azért alapvető természettudományos módszertani követelmény, mert racionális azt gondolni, hogy – *ceteris paribus* – az egyszerűbb elmélet egyben a valószínűbb is. Ez az összefüggés fejeződik ki pl. Descartes második mozgástörvényében is (*Principia philosophiae,* II 39).[31] Osiander ráadásul elfelejti, hogy Copernicus a III. Pál pápához írott előszavában többször is filozófusként *(philosophus)* értelmezi önmagát, akinek sajátságos feladata éppen az igazság keresése.

Összességében véve úgy véljük, hogy az Osiander-előszó ellentmond Copernicus valóságos szándékainak, tudományfilozófiai szempontból elvetendő, és ehelyett tudománypolitikai-ideológiai előre védekezésként értelmezendő, melynek célja egy új tudás előzetes megvédése.

4. A Schönberg-előszó

A második előszó szerzője N. Schönberg OP capuai érsek, kardinális (1472–1537), tehát katolikus egyházi elöljáró. E kis mű a Schönberg által 1536 novemberében Copernicushoz írott rövid levél változatlan szövegű közlése. Copernicus eredeti szándékai szerint ez nyitotta volna meg a *De revolutionibus*t. A levél egyértelműen támogató, sőt lelkes hangvételű, Copernicus eredményeit valóságosnak tekinti,

[30] „Miután tehát egyetlen és ugyanazon égitesthez tartozó mozgás magyarázatául időnként több hipotézis is kínálkozik (mint például a Nap mozgására a körhagyás *[eccentricitas]* és az epiciklus), ezért a csillagász leginkább azt fogja magáévá tenni, amelyiket a lehető legkönnyebb megérteni. A filozófus talán inkább fog ragaszkodni a valószínűséghez – de se ő, se a csillagász nem ért meg és nem ad át semmi bizonyosat, hacsak isteni kinyilatkoztatásban nem kapja azt." (Uo., i *verso*–ii *recto*.)

[31] *Altera lex naturae est, unamquamque partem materiae seorsim spectatam non tendere unquam, ut secundum ullas lineas curvas pergat moveri, sed tantummodo secundum rectas* […]. *Causa hujus regulae eadem est quae praecedentis, nempe immutabilitas, & simplicitas operationis, per quam Deus motum in materia conservat* […]. (*Renati Des-Cartes Principia philosophiae*. Amstelodami, Apud Ludovicum Elzevirium, Anno MDCXLIV, 55–56.)

nem bagatellizálja. Expliciten kimondja a heliocentrizmust és a Föld mozgását. A *De revolutionibus*t világosan a tudományban helyezi el, és nem említ semmiféle doktrinális problémát, vallási összeférhetetlenséget – tehát tendenciája szöges ellentétben áll Osiander előszavával.

5. A pápához írott Copernicus-előszó

A Copernicus-előszó tartalmi megfontolásakor először is meg kell jegyezünk, hogy a pápai érdeklődés a copernicusi tanok iránt nem új keletű: VII. Kelemen pápa (Giulio de' Medici, *sedit* 1523–1534) már 1533-ban tájékoztatást kért titkárától, A. Widmanstadttól az új elméletről.[32] Az előszó értelmezése során másfelől figyelembe kell vennünk, hogy Copernicus kanonok, tehát katolikus egyházi személy. Közvetlenül a pápát szólítja meg (III. Pált – VII. Kelemen utódát –, *sedit* 1534–1549), állítása szerint egyrészt mert az ért a matematikához, „szakember", másrészt mert pozíciójánál fogva meg tudja védeni az új tant a rágalmazástól. Az előszó, mint fent mondottuk, későn – 1542 júniusában – keletkezett,[33] és a következő hét bekezdésre, egyben tartalmi egységre oszlik.

Az 1. bekezdés szerint Copernicus tudta, hogy az új tan botrányt fog okozni, mivel a hozzá nem értő, a tudomány művelésére képtelen tömeg évszázadok óta elfogadja a Föld mozdulatlanságát. Szerzőnk ezért eleve nem tervezte kiadni a szöveget, hanem pythagoreusok módjára csak szóban akarta terjeszteni téziseit.

A 2. bekezdés szerint ugyanakkor két egyházi vezető: Schönberg kardinális és Tiedemann Giese chełmnói[34] püspök, valamint más tudós férfiak Copernicus szemére vetették, hogy a kézirata már jó harminc éve hever félretéve. Copernicus itt kifejezetten mondja, hogy félelme miatt nem adta ki a régóta kész szöveget, de végül engedett a rábeszélésnek, és hozzájárult a kiadáshoz. Célközönségének a matematikusokat tartja, akik értékelni fogják a művet.

A 3. bekezdés felveti az egész kutatást meghatározó kérdést: mi volt Copernicus tudományos, matematikai oka arra, hogy előterjessze a Föld mozgását? Az eddigi elméletek tudományos inkonzisztenciája és eredménytelensége; valamint a ptolemaiosi rendszerek nagy sokasága és egymással való inkompatibilitása.

[32] F. Rossmann hívja fel a figyelmet A. Widmanstadt pápai titkár saját kezű bejegyzésére egy görög kódexben, amely ma a Münchener Staatsbibliothekben található (Codex Grec CLI). A bejegyzés szerint *Clemens VII. Pontx. Maxus hunc codicem mihi D.D.D.* [dono dedit] *Anno MDXXXIII Romae, postquam ei presentibus Fr. Ursino, Joh. Salviato cardd., Joh. Petro epsco Vieterbien. et Mathaeo Curtio Medico physico in hortis Vaticanis Copernicanam de motu terrae sententiam explicavi. – Joh. Albertius Widmanstadius cogn.to Lucretius Smi D.N. Secretarius domesticus et familiaris.* (Rossmann [szerk.]: Kopernikus: *Erster Entwurf,* 31, lj.)

[33] F. Schmeidler szerint Gasser, Rheticus barátja a következőt jegyezte be a saját *De revolutionibus*-példányába a Copernicus-előszó oldalára: *datum Warmiae in Borussia mense Junio 1542*. E szöveg a kései keletkezése folytán nem szerepel a *De revolutionibus* fennmaradt autográf kéziratában; Copernicus utólag, de még a nyomtatás megkezdése előtt küldte Nürnbergbe (Schmeidler: *Kommentar,* 73).

[34] Lengyel város a Visztula partján Toruńtól északra, 40 kilométerre.

A 4. bekezdés elkezdi rekonstruálni Copernicus útját az új elmélet felé. Eszerint a matematikai megoldások bizonytalansága miatt szerzőnk elkezdett szellemi elődöket keresni a múltban, és e tudománytörténeti kutatás során kiderült, hogy a heliocentrikus elmélet valójában ősi: már Syracusai Hikétás és a pythagoreus Philolaos felismerték a Föld keringését, Hérakleidés Pontikos és a pythagorues Ekphantos pedig a Föld tengely körüli forgását. Copernicus itt tehát (filozófiai) auktoritásokra hivatkozik.

Az 5. bekezdés szerint Copernicus e történeti felismerések után azt hitte, neki is szabad lesz a napközpontú modellről gondolkodnia. Ez a megfogalmazás implikálja, hogy Copernicus tudatában van annak, hogy „nem szabad" erről gondolkodni – de nem mondja meg, ki vagy mi a tiltás *forrása*.

A 6. bekezdés egyetlen mondatban közli az új elmélet sajátos különbségét: a bolygómozgások magyarázata nem az, hogy a bolygók a Föld körül keringenek, hanem az, hogy a Föld forog; és leszögezi, hogy ez a modell az eddigiekkel szemben *koherens* képet ad bolygórendszerünk működéséről, tehát teljesít egy igazságkritériumot, tudományfilozófiai-módszertani követelményt. Ezért aki hajlandó és képes a matematikai bizonyításokat végigkövetni, az el is fogja fogadni. A kívülállók viszont bizonyosan rágalmazni fogják.

A 7., utolsó bekezdésben Copernicus eleve elzárkózik a hozzá nem értő, de elítélő személyektől, akik példájaként Lactantiust említi. Az ilyenek irányából érkező gúnyra fel van készülve, a művet nem nekik szánja, hanem csak a matematikusoknak és a jóindulatú kívülállóknak ír. Úgy véli: műve az egyház számára is hasznos lesz, mert lehetővé teszi a napév hosszának kiszámítását az egyházi naptárreform számára. Ez a mozzanat retorikai eszköz: *captatio benevolentiae*.

6. Copernicus kéziratban maradt általános bevezetése

A két hosszabb, egy rövidebb bekezdésből álló, általános bevezető nem ereszkedik vitába alternatív kozmológiai álláspontokkal, hanem a csillagászat mint legmagasabb rendű tudomány dicséretét tartalmazza. Az asztronómia ugyanis egyfelől a matematikai tudományok összefoglalója és betetőzése, másfelől a rendezett kozmosz szemlélete révén a legnagyobb mértékben ösztönöz a morális rend megvalósítására. A szöveg ihletése egyrészt lehet ptolemaiosi: a *Mathématiké syntaxis* I. könyvének 1. fejezetét is azzal a megfontolással nyitja a szerző, hogy a – kozmoszon kívüli isteni szféra és a szublunáris szféra közötti, csillagászati jelenségeket leíró – matematika a legszebb és legbizonyosabb tudomány, amely áttételesen az erkölcsi jóra nevel minket. Copernicus gondolatmenete másrészt platóni: bár a *Timaios* ideatanra alapozott kozmogóniáját, itt releváns fiziko-teológiai szemléletét nem említi, a *Törvények* VII. könyvére való hivatkozással mutat rá a csillagászat közéleti, állami hasznára. A bevezető zárása szerint e csodálatos, sőt: isteni tudomány az éleselméjű Klaudios Ptolemaios működése ellenére is messze van azonban a tö-

kéletességtől, úgyhogy még az év hosszának pontos kiszámításával sem büszkélkedhet. Ez teszi szükségessé a megújítását.

Látható, hogy az általános bevezető nem fogalmaz meg semmilyen szerzői félelmet, hanem inkább a matematika és a csillagászat varázsát kívánja – sikeresen – érzékeltetni az olvasóval úgy, hogy egyszersmind a világmodell újragondolásának szükségességére is rávezeti. A tézis-hipotézis vitába is csak annyiban vonható be forrásszövegként, hogy a matematikát olyan tudományként jellemzi, mely a megfelelő modell kiválasztása esetén képes leírni a valóságot.

7. Részleges összefoglalás 1.

Mindezek alapján világos, hogy Copernicus valóban fél az új információt közölni, a részletesen kidolgozott új modellt publikusan előterjeszteni. Ugyanakkor az a tény, hogy közvetlenül a katolikus egyházfőhöz fordul védelemért, valószínűleg implikálja, hogy nem tart annak kedvezőtlen reakciójától. Ezt az értelmezést látszik alátámasztani az is, hogy csak egy fél mondat erejéig védekezik a lehetséges szentírási ellenérvek ellen. De nem is a matematikus szakma reakciójától fél: bizonyos benne, hogy a szakemberek jól fogadják majd az új modellt. Leginkább „a kívülállókat" nevezi meg, amikor diffúz félelme okáról beszél.

A nyomtatásban megjelent további, vizsgált szövegek – az Osiander- és a Schönberg-előszó – szintén nem fogalmaznak meg az egyházaktól, illetve a tudományos közvéleménytől való explicit félelmet. A magánlevelezés tanúságtétele azonban arra figyelmeztet: Osiander és különösen Copernicus talán egyszerűen nem akarták nyilvánosan kimutatni azt a félelmet az egyházi, illetve szakmai reakciótól, amelyet valójában éreztek. Ezért ezen a ponton célszerű külső (legalább egyházi) források bevonásával röviden tovább vizsgálni, mennyire volt megalapozott ez a „fortélyos félelem".

8. A copernicusi rendszer protestáns recepciója: Luther

Igen ismert és ugyanakkor némileg vitatott Martin Luther (1483–1546) minden valószínűség szerint Copernicusra vonatkozó, lényegileg elítélő kijelentése az *Asztali beszélgetések*ből *(Tischreden)*,[35] mely két asztaltárs jegyzetei között is fennmaradt, és amelyet az 1536 és 1539 közötti időre datálhatunk (tehát feltétlenül még a *De revolutionibus* megjelenése előttre).[36] A radikálisabb fogalmazású testimonium sze-

[35] Luther műveinek weimari kritikai kiadása PDF-formátumban letölthető a következő honlapról: lutherdansk.dk/WA.

[36] A nevezetes *Tischrede* forrása egyrészt az öt kéziratban fennmaradt Nikolaus Medler-gyűjtemény, amelynek tartalma 1530 és 1536 közötti beszélgetéseket rögzít; másrészt Anton Lauterbach naplója, amely 1539. június 4-5-re datálja Luther megjegyzését. A két feljegyzés szövegezése és részben nyelve

rint Luther így nyilatkozott – Copernicus megnevezése nélkül – a Föld mozgását állító tanról: „mostanság az járja, hogy aki túl okosnak hiszi magát, annak nincs ínyére, mit a többiek csinálnak; azt hiszi, hogy az a legjobb, amit ő talál ki, s ez a bolond a csillagászat egész tudományát kiforgatná, pedig a Szentírásból is kiderül, hogy Józsué nem a Földet, hanem a Napot állította meg."[37]

Ismeretes továbbá, hogy Luther az *Asztali beszélgetések*ben megkülönbözteti a (tudománynak érzékelt) asztronómiát az (áltudománynak felfogott) asztrológiától; és hogy az imént idézett kijelentés bevezetése szerint asztrológusként kategorizálta a heliostacionárius nézet képviselőjét. A kijelentés helyes értékeléséhez meg kell jegyeznünk, hogy szokás vitatni egyfelől a tanítványok által lejegyzett *Tischreden* autenticitását általában, és az idézet Copernicusra való vonatkozását különösen;[38] valamint hogy Luther Aristotelés-ellenessége (és az új csillagászat iránti vélelmezett nyitottsága) mellett esetleg felhozható az *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* című, 1520 nyarán írt és publikált terjedelmes röpiratának 25. követelése.[39] Az itt Aristotelésnek szentelt néhány súlyosan elítélő mondat azonban semmi esetre sem bizonyítja, hogy Luther az aristotelési csillagászat alter-

is eltér. Már Johannes Aurifaber első, 1566-os *Tischreden*-kiadása is tartalmazza a nyilatkozatot, a Medler-szöveg alapján: *Es ward gedacht eines newen Astrologi, der wolte beweisen, das die Erde bewegt wuerde vnd vmbgienge, Nicht der Himel oder das Firmament, Sonne vnd Monde, Gleich als wenn einer auff einem Wagen oder in einem Schiffe sitzt vnd die Beume gingen vmb vnd bewegten sich.*[Copernicus: *De revolutionibus* I, 8; *editio princeps,* 6.] */Aber es gehet jtzt also, Wer da wil klug sein, der sol jm nichts lassen gefallen, was andere machen, Er mus jm etwas eigens machen, das mus das aller beste sein, wie ers machet. Der Narr wil die gantze kunst Astronomiae vmbkeren, Aber wie die heilige Schrifft anzeiget, so hies Josua die Sonne stillstehen, vnd nicht das Erdreich.* ([Johannes Aurifaber, szerk.:] *Tischreden Oder Colloqvia Doct. Mart: Luthers, So er in vielen Jaren, gegen gelarten Leuten, auch frembden Gesten, und seinen Tischgesellen gefueret, Nach den Heubtstuecken unserer Christlichen Lere, zusammen getragen,* gedruckt zu Eisleben, bey Urban Gaubisch, 1566, 580. = [E. Kroker, szerk.:] D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe [KGA]: *Tischreden*, Erster Band: *Tischreden aus der ersten Hälfte der dreißiger Jahre,* Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1912, xl-xli és 855, 419.) Anton Lauterbach leirata szerint: *De novo quodam astrologo fiebat mentio, qui probaret terram moveri et non coelum, solem et lunam, ac si quis in curru aut navi moveretur, putaret se quiescere et terram et arbores moveri. Aber es gehet itzunder also: Wer do wil klug sein, der sol ihme nichts lassen gefallen, das andere achten; er mus ihme etwas eigen machen, sicut ille facit, qui totam astrologiam invertere vult. Etiam illa confusa tamen ego credo sacrae scripturae, nam Iosua iussit solem stare, non terram*. ([E. Kroker, szerk.:] D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe: *Tischreden,* Vierter Band: *Tischreden aus den Jahren 1538–1540,* Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1916, 4638, 412–413.) Mint Wilhelm Norlind is rámutat, ebből a verzióból hiányzik a kevéssé hízelgő *Narr* jelző: „Copernicus and Luther: A Critical Study", *Isis,* Vol. 44, No. 3 (September 1953), 273–276.

37 M. Luther: *Asztali beszélgetések,* válogatta, jegyzetekkel ellátta és fordította Márton L. [Budapest], Helikon, [1983], 203.

38 Lásd például E. Bury esszéjét: buythetruth.wordpress.com/2011/05/25/copernicus-and-the-lutherans.

39 Editio princeps: *An den Christlichen Adel deutscher Nation: von des Christlichen standes besserung,* D. Martinus Luther. Vuittenberg [Druck von Melchior Lotter], 1520 (48 oldal *in quarto*). Online elérhető a digi.ub.uni-heidelberg.de honlapon belső kereséssel. Kritikai kiadása a Weimarer Ausgabe I, 6 kötetében: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesammtausgabe,* 6. Band, Weimar, Hermann Böhlau, 1888, 404–469.

natívájaként elfogadta volna a copernicusi égi matematikát;[40] az *Asztali beszélgetések* (e szöveghelyének) eredetiségét pedig nem célszerű megkérdőjelezni, mivel Luther tanítványai maguk német alapossággal jegyzeteltek a beszélgetések során,[41] és mert két testimonium is fennmaradt a kijelentésről. A Copernicusra való vonatkoztatásnak nincs meggyőző alternatívája, míg Rheticustól, aki már 1539 májusában megérkezett Fromborkba Copernicushoz Wittenbergből, könnyen jöhettek friss hírek levél útján is.[42] Összességében véve úgy tűnik tehát, hogy Luther nevezetes elítélő nyilatkozata a reformátor valóságos álláspontjának ad hangot – még *ante litteram* – a copernicusi rendszerről, bár ugyanakkor igaz, hogy egy asztali beszélgetés jelentőségét nem szabad eltúlozni.

9. Melanchthon álláspontja

Luther szintén Wittembergben – egyebek mellett fizikát is – oktató fiatal barátja és munkatársa, Philipp Melanchthon (1497–1560) az *Initia doctrinae physicae* (1549) című fizikatudományi tankönyvében egyértelműen az aristotelési-ptolemaiosi világrend mellett teszi le a voksát, tehát nem osztja Luther Aristotelés iránti ellenszenvét (ez talán furcsa is lenne a görög nyelv és irodalom professzorától).[43] Bár a melanchthoni fizika ilyenformán aristoteliánus alapokon áll, mégis más a kifejtési rendje és teológiai megalapozása, amennyiben a gondviselő Isten fogalmától

[40] *Hie were nu mein rad, das die bucher Aristoteles, Phisicorum, Metaphysice, de Anima, Ethicorum, wilchs bißher die besten gehalten, gantz wurden abthan, mit allen andern, die von naturlichen dingen sich rumen, so doch nichts drynnen mag geleret werden, widder von naturlichen noch geistlichen dingen* […]. *Ich darffs sagen, das ein topffer mehr kunst hat von naturlichen dingen, den in denen bucher geschrieben stet. Es thut mir wehe in meinem hertzen, das der vordampter, hochmutiger, schalkhafftiger heide, mit seinen falschen worten souiel der besten Christen vorfuret vnd narret hat, got hat vns also mit yhm plagt, vmb vnser sund willen*. (*An den Christlichen Adel deutscher Nation,* Vuittenberg, 1520, 41r-v; Weimarer Ausgabe I, 6, 457–458.)

[41] A *Tischreden* leiratainak készülési módjáról lásd Norlind: „Copernicus and Luther", 275.

[42] Lásd erről E. Rosen összefoglalását: *Copernicus and his Followers,* szerk E. Hilfstein, London és Rio Grande, The Hambledon Press, 1995, 197–198, ld. a lábjegyzeteket is.

[43] Többek között E. Rosen és P. D. Omodeo is felhívják a figyelmet az *Initia doctrinae physicae*-n kívül egy Burcardus Mithobius (Burchard Mithoff) braunschweig-lüneburgi orvos-csillagászhoz írott Melanchthon-levélre, amelyben a reformátor egy szöveg véleményezése kapcsán így ír a heliostacionárius elméletről: *Fabula per sese paulatim consilescet, sed quidam putant esse egregium* κατόρθωμα *rem tam absurdam ornare, sicut ille Sarmaticus Astronomus, qui mouet terram et figit Solem. Profecto sapientes gubernatores deberent ingeniorum petulantiam cohercere*. (*Alter libellvs Epistolarvm Philippi Melanthonis*. Editvs VVittebergae. Anno MDLXX, 334–335.) A szerkesztő C. G. Bretschneider szerint a levél az 1541. évre datálandó, ld. *Corpus reformatorum,* Series I (voll. I-XXVIII): *Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia,* Volumen IV: *Philippi Melanthonis epistolae, praefationes, consilia, iudicia, schedae academicae,* Halis Saxonum, apud C. A. Schwetschke et filium, 1837, 679, № 2391. A levél szövege maga csak a hónapot és a napot közli: október 16 (Rosen: *Copernicus and his Followers,* 198; valamint P. D. Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance. Reception, Legacy, Transformation,* Leiden–Boston, Brill, 2014, 88 [History of Science and Medicine Libray 45]). Ha a szerkesztői datálás helytálló, akkor a levél Melanchthon *ante litteram* álláspontját rögzíti Copernicusról.

halad a kozmológián, az elemek és a kauzalitás tanán át a meteorológia, biológia és fizikai antropológia felé, mindvégig fideisztikus keretek között, bő négyszáz oldalon. Mint a teljes szakirodalom rámutat, az 1549-es első kiadás a későbbiektől külön tárgyalandó,[44] mivel abban Melanchthon még erőteljes kifejezésekkel ítéli el a copernicusi elgondolást, míg a második kiadástól (1550) kezdve már finomított álláspontján.[45] Az évszámok mutatják, hogy minden kiadás *post litteram* jelent meg a *De revolutionibus*hoz képest.

A tételes kifejtést minden kiadásban érdekes propedeutikai szakasz előzi meg, mely Melanchthon felfogását ismerteti a fizika mint tudomány státuszáról: eszerint az – Osiander álláspontjától erősen különböző – episztemológiai állásfoglalás szerint a természettudomány általában *képes* eljuttatni a megismerést valóságos ismeretekhez *(certitudo)*, mert bár ezek Isten szándékainak megfelelően behatároltak, Isten alkotásain keresztül mégis az Alkotóról magáról tudósítanak. E tág értelemben fiziko-teológiai ismeretelméleti alapvetés szerint tehát Melanchthon nem száműzné a fizikát az akadémiákról, mint Luther, aki szíve szerint csak a logikát, retorikát és poétikát tartaná meg a tudományok aristotelési spektrumából azok gyakorlati homiletikai haszna miatt.[46]

Már az első kiadás kozmológiája is egyértelműen szembenáll és vitatkozik a hat évvel korábban megjelent *De revolutionibus*szal, jóllehet Copernicus nevének említése nélkül. A hatodik fejezet *(Quae est figura mundi?)* a mozgó bolygószférák tanát fogadja el, amely még közös platformnak tekinthető a korabeli geo-, illetve heliocentrizmus között. A hetedik fejezet *(Quis est mundi motus?)* szerint azonban a külső égbolt, az ún. állócsillagok ege Ptolemaios és Aristotelés elgondolásának megfelelően körbeforog, vagyis ez a mozgás nem látszólagos, hanem valóságos. Melanchthon itt tér rá a copernicusi elgondolás cáfolatára: expliciten tárgyalja és elveti a heliocentrikus modellt.

Az első kiadás puszta újdonsághajhászásnak és intellektuális hencegésnek, lényegileg a rossz erkölcs jelének *(non est honestum)* és lehetetlen álláspontnak minősíti a Föld mozgását állító alternatívát.[47] A 18. és 103. zsoltárokra támaszkodó szentírási

44 Editio princeps: *Initia doctrinae physicae, Dictata in Academia Vuitebergensi,* Philip. Melanth. Excusa Vuitebergae per Iohannem Lufft. Anno 1549. Letölthető a digitale-sammlungen.de honlapról.

45 Második kiadás: *Initia doctrinae physicae, Dictata in Academia Vuitebergensi,* Philip. Melanth. Iterum edita, VVitebergae, Per Iohannem Lufft. 1550. Az igen sikeres kötet számos további kiadást ért meg; könnyen megtalálható az interneten, számos kiadása elérhető az előző lábjegyzetben említett honlapon is.

46 Luther: *An den Christlichen Adel deutscher Nation,* Vuittenberg, 1520, 42r.

47 *Sed hic aliqui uel amore nouitatis, uel ut ostentarent ingenia, disputarunt moueri Terram, & contendunt nec octauam Sphaeram, nec Solem moueri, cum quidem caeteris coelestibus orbibus motum tribuant, Terram etiam inter Sidera collocant.* […] *Etsi autem artifices acuti multa exercendorum ingeniorum causa quaerunt, tamen adseuerare palam absurdas sententias, non est honestum, & nocet exemplo. Bonae mentis est ueritatem a Deo monstratam reuerenter amplecti, & in ea quiescere, & Deo gratias agere, aliquam accendenti lucem, et seruanti in hominum mentibus, ac deinde considerare, quis ad Deum aditus sit per eam lucem, & quomodo vita regenda & iuuvanda sit agnitione ueritatis.* <1550: *…tamen sciant iuniores non uelle eos talia adseuerare.*
Ament autem in prima institutione sententias receptas communi artificum consensu, quae minime sunt absurdae, et ubi intelligunt ueritatem a Deo monstratam esse, reuerenter eam amplectantur, acquiescant in ea, et Deo gra-

érvek után szerzőnk egy alapvető szillogizmusból indul ki, amelynek először *minor*ját – „A világ középpontjában a Föld van." – kívánja teljes indukcióval, indirekt módon bizonyítani *reductio ad absurdum* útján.[48] Ezután tér rá a *maior* – „A kör forgása során a középpont mozdulatlan." – könnyebbnek érzékelt igazolására. Érvei egyfelől megfigyelésen és következtetésen alapuló csillagászati argumentumok, de nem minden esetben meggyőzőek,[49] másfelől messzemenően támaszkodnak az aristotelési fizika olyan alaptéziseire, mint amilyen az elemek természetes helyének, az egyszerű testek egyszerű mozgásának elmélete stb., és amelyeket Copernicus impliciten elvet. A fejtegetés továbbá egyáltalán nem veti fel a retrogradációk és más, látszó szabálytalan bolygómozgások problémáját, tehát elhanyagolja Copernicus asztronómiai kiindulási kérdésfelvetését (a pontos pozíció-megfigyelések eltérnek a geocentrikus rendszer szinte bármely változatából következőktől), miközben éppen Copernicus ellen kíván érvelni, úgyhogy a *De revolutionibus* kemény matematikai magvát adó trigonometriai számítások semmi szerepet nem kapnak. Mindezek miatt Melanchthon antikopernikánus csillagászati állásfoglalása egy *teológus* és egy személyben *peripatetikus* kívülálló tiszteletre méltó kísérletének tűnik a *De revolutionibus*hoz képest – tehát épp ama két álláspont kombinációjának, melyektől Copernicus és Osiander a magánlevelezésük tanúsága szerint tartottak.[50]

10. Kálvin álláspontja

Jean Calvin (1509–1564) csillagászati véleményét, illetve a copernicusi rendszerrel kapcsolatos állásfoglalását hosszú ideig félreértések és vita övezték, mára azonban

tias agant aliquam accendenti lucem, et seruanti in genere humano.> […] *Psalmus clarissime adfirmat moueri Solem:* […] *Hoc testimonio perspicuo de Sole contenti simus.* […] *De Terra alius Psalmus inquit: Qui fundauit terram super stabilitatem suam, non mouebitur in aeternum & semper.* […] *His diuinis testimonijs confirmati, ueritatem amplectamur,* † *nec praestigijs eorum, qui decus ingenij esse putant, conturbare artes, abduci nos ab ea sinamus* [1550: a † jeltől kezdve a mondat végéig törölve]. (*Initia doctrinae physicae,* 1549, 47v-48v; 1550, 39v-40v; lásd még Rosen: *Copernicus and his Followers,* 198.)

48 Maior: *In circuli circumuolutione constat manere immotum centrum*.
Minor: *Sed Terra est in mundi medio, ac uelut centrum mundi*.
Conclusio: *Est igitur immota*.

49 Így például nem meggyőző a következő általános érv: ha a Föld nem pontosan a világgömb közepén lenne, akkor: *Nec semper fierent Eclipses lunae, etiam cum ex diametro opposita esset Soli, quia terra non sita in medio mundi, non obijceret suam umbram Lunae*. Ha ugyanis a Nap van a világgömb közepén, és a Föld legalább az ekliptika síkjában van, akkor minden esetben lesz holdfogyatkozás, ha a Hold egy vonalba kerül a Nappal és a Földdel a Föld Naptól távolabbi oldalán.

50 Véleményem szerint Copernicus művéből kerül Melanchthon szövegébe a fejezet záró megfontolása, amely szerint a föld és a víz egyetlen gömböt alkotnak a Földön (vö. *De revolutionibus* I, 3). További copernicusi kölcsönzéseket sorol fel R. S. Westman: „The Melanchthon Circle, Rheticus and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory", *Isis* 66/2 (June 1972), 164–193, ezen belül 73. – A melanchthoni természettudomány általános, alapos értékelését ld. Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance,* 87–92; 97–98.

– úgy tűnik – kialakultak egy standard értelmezés keretei.[51] Ez az értelmezés mindenekelőtt Kálvin egzegetikai – *Kommentárok Mózes öt könyvéhez* általános bevezető és I, 16; *Kommentárok a Zsoltárok könyvéhez* 75, 4; 93, 1; és 104, 5 – és homiletikai műveinek *Prédikációk Jeremiás próféta könyvéről* 10, 13; *Prédikációk Jób könyvéről* 26, 7; *Prédikáció a 119. zsoltárról*, 90; és *Prédikáció az 1 Corinthus 10-11-ről* – releváns fejezeteire támaszkodik. Ezek a szövegek mind 1553 és 1653 között hangzottak el a szószékről, illetve jelentek meg nyomtatásban, tehát későbbiek, mint a *De revolutionibus* publikálása.

E források szerint Lutherhez hasonlóan Kálvin is értékesnek tartja a csillagászat tudományát, de Luthertől eltérően nem tesz terminológiai különbséget *astrologia* és *astronomia* között:[52] a csillagászokat elítélő tónus nélkül nevezi *astrologi*nak. Úgy véli: akinek tehetsége és ideje van, annak kötelessége s egyben dicsősége is művelni e tudományt, mivel az Istenről mint Teremtőről tudósít.[53] A teremtés ugyanis Isten egyfajta tükre: a természet kinyilvánítja Isten dicsőségét, bár a teljes istenismerethez feltétlenül szükséges a kinyilatkoztatás. A teremtett világ tanúsítja továbbá Isten mindennapi gondviselését is. Kálvin szerint kétségkívül földközpontú világban élünk, melyben a külső égbolt *(firmamentum)* és a Nap minden nap körbefordul,[54] illetve forog a szilárdan, mozdulatlanul álló, gömb alakú Föld körül, vagyis a Sark-

[51] A félreértések történetét jól összefoglalja Rosen: *Copernicus and his Followers,* 17: „Calvin's Attitude towards Copernicus", 161–171, ezen belül 161–167. A releváns kálvini szöveghelyek majdnem teljes listáját ld. uo., 168–171.

[52] [E. Kroker (szerk.):] D. Martin Luthers Werke, KGA: *Tischreden,* Erster Band, 855 *ad finem,* 421.

[53] *Hoc interest, quod Moses populariter scripsit quae sine doctrina et literis omnes idiotae communi sensu percipiunt: illi* [astrologi] *autem magno labore investigant quidquid humani ingenii acumen assequi potest. Nec vero aut studium illud improbandum est, aut damnanda scientia, ut phrenetici quidam solent audacter reiicere quidquid est illis incognitum. Nam astrologia non modo iucunda est cognitu, sed apprime quoque utilis: negari non potest quin admirabilem Dei sapientiam explicet ars illa. Quare ut laudandi sunt ingeniosi homines qui utilem operam hac in parte sumpserunt: ita quibus suppetit otium et facultas, hoc exercitationis genus negligere non debent. Nec Moses sane ab eo studio retrahere nos voluit, quum omisit quae sunt artis propria: sed quia non minus et rudibus quam doctis ordinatus erat magister, non aliter potuit suas partes implere quam si se demitteret ad crassam istam rationem.* (*Corpus reformatorum*, Series II [voll. XXIX–LXXXVII]: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia* XXIII: *Commentariorum in quinque libros Mosis pars I* [ezen belül I, 16], E. Cunitz–E. W. E. Reuss–P. Lobstein [szerk.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1863, 22; *editio princeps:* 1554. A művek publikációjával kapcsolatos információk minden esetben az adott kötet előszavából származnak.) Ugyanakkor K. C. Sewell felhívja a figyelmet Kálvin *Advertissement contre l'astrologie judiciaire* című írására (Genf, 1549), amelyben a reformátor elítéli legalábbis az asztrológiai alapú jövendölést („Calvin and the Stars, Cuyper and the Fossils: Some Historiographical Reflections", *Pro Rege* [Dordt College] September 2003, 11–22 (az értelmezési vita fázisainak áttekintésével és további irodalommal).

[54] *Et certe solus mundi aspectus abunde ad testandam Dei providentiam nobis sufficere deberet. Coelum quotidie volvitur, et in mole tantae magnitudinis nulla est concussio quae aequabilem cursum in tanta celeritate perturbet. Sol quum in circuitu quotidiano semper diversum iter teneat, quotannis in idem redit punctum. Planetae in suis erroribus stationem tamen suam non deserunt. Terra quomodo in aëre penderet, nisi Dei manu suffulta? Quomodo in tam praecipiti coelorum agitatione staret immobilis, nisi firmitudinem hanc a suo opifice haberet?* (*Ioannis Calvini opera* XXXII: *Commentarii in librum Psalmorum, pars posterior: Ps. XCI ad CL* [ezen belül *Psalmus XCIII, 1*]; E. W. E. Reuss–P. Lobstein [szerk.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1887, 16–17; *editio princeps*: 1554.)

csillag és a déli égi pólus képezte tengely körül,[55] a véges világgömb felületén, illetve belsejében.[56] A Föld középponti helyzete, „lebegése" az őt körülvevő levegőben okoz ugyan némi fejtörést,[57] de az aristotelési fizika alapvető szabályai,[58] illetve Isten kezének csodálatos, közvetlen beavatkozása elégséges magyarázatot adnak.[59]

[55] *Vrai est que Iob notamment met* le costé de la Bise, *et toutes fois il parle du ciel universel, mais c'est d'autant que le ciel tourne à l'entour du pole qui est là: et que comme en des roues d'un chariot il y a le bois qui traverse qui est mis au milieu, et les roues tournent à l'entour de ce bois-là par le pertuis qui est au milieu: ainsi est-ce du ciel. On voit cela manifestement: c'est à dire, ceux qui cognoissent mieux le cours du firmament, ils voyent que le ciel tourne ainsi. Car du costé de la Bise il y a une estoille qu'on voit à l'oeil, qui est comme cest aixieu qui est au milieu d'une roue, et voit-on le firmament tourner au milieu. Il y-en a une autre qui est cachée de nous, que nous ne pouvons pas appercevoir, qu'on appelle le Pole Antarticque. Et pourquoi? Pource que le ciel aussi tourne à l'entour, comme s'il y avoit un bois où fust mise la roue, ainsi qu'il a esté dit. Quand ie parle de ce cours du ciel, ie n'enten pas le cours du soleil tel que nous le voyons tous les iours: car le soleil a un mouvement especial pour soi: mais c'est un mouvement universel pour tout le firmament du ciel. Or ces deux estoilles sont là comme attachées, elles ne sont pas mouvantes ni errantes. Voila donc pourquoi Iob dit, Que Dieu a estendu le ciel du costé de la Bise*. (*Ioannis Calvini opera* XXXIV: *Sermons sur le livre de Job, Seconde partie, Chapitre XVI à XXXI* [ezen belül XXVI, 7], E. W. E. Reuss [szerk.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1887, 429–430; szószékről elhangzott: 1554; *editio princeps:* 1563.)

[56] *Nos certe non ignoramus finitum esse coeli circuitum, et terram instar globuli in medio locatam esse.* […] *Quod autem mundum quasi speculum constituo, in quo Deum intueri oporteat, non ita volo accipi quasi vel nobis satis perspicaces sint oculi ad cernendum quod coeli ac terrae fabrica repraesentat: vel cognitio qualis inde haberi potest, sufficiat in salutem.* (*Ioannis Calvini opera* XXIII: *Commentariorum in quinque libros Mosis pars I*, általános bevezető *[Argumentum]*, 9–10.)

[57] *Dicit* Deum creasse terram in sua virtute. *Alludit ad solidum terrae statum. Philosophi quidem ostendunt naturaliter stare terram in puncto, quoniam sit gravissimum elementum: et ostendunt rationem cur terra sic pendeat in medio aere, quia centrum mundi attrahit quod magis grave est.* […] *Sequitur ergo suspensam esse terram in aere, quoniam ita Deo placuit*. (*Ioannis Calvini opera* XXXVIII: *Praelectionum in Ieremiam prophetam pars altera cap. VIII—XXXI* [ezen belül X, 13], E. W. E. Reuss–A. Erichson–G. Baldensperger [szerk.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1888, 75–76; *editio princeps:* 1563.) Lásd még a következőt: *Si nous regardons la terre, ie vous prie, sur quoy est-elle fondée? Elle est fondée en l'eau et en l'air: voyla son appuy. On ne scauroit pas bastir en lieu ferme, une maison de quinze pieds de haut, qu'il ne falle faire des fondemens. Voyla toute la terre qui est fondée seulement en branle, voire et dessus des abysmes si profons, qu'elle pourroit renverser à chacune minute de temps, pour estre confuse en soy. Il faut bien donc qu'il y ait une vertu admirable de Dieu, pour la conserver en l'estat auquel elle est. Et c'est ce qui nous est yci remonstré: c'est ascavoir d'autant que Dieu a dit, Que la terre fust au milieu du monde, et qu'elle fust ainsi fondée comme elle est: en cela nous cognoissons quelle est la certitude de sa vérité*. (*Ioannis Calvini opera* XXXII: *Sermons sur le Psaume CXIX* [ezen belül 90. vers], 620; szószékről elhangzott: 1553. április 9; *editio princeps:* 1554.)

[58] *Hic in terrae stabilitate praedicat Dei gloriam, quomodo enim locum suum tenet immobilis, quum in medio aëre pendeat, et solis aquis fulciatur? Non caret hoc ratione fateor, quia terra infimum locum occupans, ut est centrum mundi, naturaliter illic subsidit, sed in hoc quoque artificio relucet admirabilis Dei potentia.* […] *Ac nimium maligni sumus, nisi hoc tam certo documento admoniti, discamus nihil in mundo esse firmum, nisi quatenus Dei manu fulcitur*. (*Ioannis Calvini opera* XXXII: *Commentarii in librum Psalmorum, pars posterior: Ps. XCI ad CL* [ezen belül *Psalmus CIV, 5*], 86; ld. még 87.)

[59] *Quamvis enim locum infimum coelestis circumferentiae occupet terra, quibus tamen fundamentis nititur, nisi quod suspensa est in medio aëre? Deinde quum tot aquae penetrent per medias eius venas, annon ipsa quoque difflueret, nisi arcana Dei virtute stabiliretur?* (*Ioannis Calvini opera* XXXI: *Commentarii in librum Psalmorum pars prior: Ps. I ad XC* [ezen belül *Psalmus LXXV, 4*], G. Baum–E. Cunitz–E. W. E. Reuss [eds.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1887, 702; *editio princeps:* 1557.)

Mindezek a tézisek szemmel láthatóan aristotelési-ptolemaiosi tételek, amelyek a biblikus passzusok sugallta fizikai világképpel is összhangban állnak.

Ami Kálvin Copernicushoz való viszonyulását illeti, a kutatás tudomásom szerint jelenleg egyetlen olyan szöveghelyet ismer, amely valószínűleg a lengyel csillagász-kanonok ellen irányul, bár Copernicus nevének említése nélkül.[60] Ez a – valószínűleg 1557-ben elmondott, majd 1558-ban kiadott – *Prédikáció az I Corinthus 10-11-ről* egy passzusa, ahol Kálvin – Szent Pál egy kifejezése kapcsán – a gonoszok Isten elleni harcáról beszél.[61] Mint ezen istentelen küzdelem további, távolabbi példája merül fel itt a heliocentrikus elgondolás. Kálvin először az erkölcsi világrend felforgatóit ostorozza, majd erőteljes terminusokat használva áttér a természeti világrend gyökeres és tűrhetetlen megbontására, amelyet párhuzamosnak lát az erkölcsiség felforgatásával. A napközpontú modellt ugyanis az Isten által létesített természeti rend radikális eltörlésének és ezáltal az igazság, sőt Isten lényege megsemmisítésének *(aneantir la verité de Dieu)* tekinti. Az észlelésekkel egybe nem vágó ptolemaiosi világrend megreformálása így összemosódik a teljes erkölcsi züllöttség és ateizmus képzetével (és egyáltalán nem mutatkozik hasonlónak az egyház megreformálásához teológiai téren). Az effajta újítások helyett egyszerűen érzékeinkre és a Szentírás tanúságtételére kellene hagyatkoznunk, melyek tanúsítják, hogy a Nap mozog, a Föld áll – érvel a reformátor.

[60] Sewell: „Calvin and the Stars", 13–16; és O. Gingerich: *The Book Nobody Read. Chasing the Revolutions of Nicolaus Copernicus,* New York, Walker & Company, 2004, 138.

[61] *…ne soyons pas semblables à ces fantastiques, qui ont un esprit d'amertume et de contradiction, pour trouver à redire par tout, et pour pervertir l'ordre de nature. Nous en verrons d'aucuns si frénétiques, non pas seulement en la religion, mais pour monstrer par tout qu'ils ont une nature monstrueuse, qu'ils diront que le soleil ne se bouge, et que c'est la terre qui se remue et qu'elle tourne. Quand nous voyons de tels esprits, il faut bien dire que le diable les ait possédez, et que Dieu nous les propose comme des miroirs, pour nous faire demeurer en sa crainte.* […] *Quand on leur dira, Cela est chaut: Et non est (diront-ils) on voit qu'il est froid: quand on leur monstrera une chose noire, ils diront qu'elle est blanche, ou au contraire: comme celuy qui disoit de la neige qu'elle estoit noire.* […] *Mais voyla comme il y a des forcenez qui voudroyent avoir changé l'ordre de nature, mesmes avoir esblouy les yeux des hommes, et avoir abruti tous leurs sens. Or quand les hommes lèvent les cornes iusques là, de vouloir pervertir la vraye religion, et quand il est question de la doctrine qu'ils cognoissent estre pure et saincte, ils voudroyent se dresser à l'encontre, ou en despit des hommes, ou par une folle ambition:* […] *quand donc telles canailles s'eslevent ainsi contre Dieu, alors on peut voir qu'il y a une extrémité de tout mal, et qu'ils sont pires que tous les meurtriers, et les adultères, et les plus criminels qu'on sçaura penser.* […] *Que faut-il faire donc? Apprenons de glorifier de Dieu en tout ce qui est de luy: et que nous confessions que sa Parole est bonne et saincte, encores qu'elle ne s'accorde point à nostre sens:* […] *Que nous regardions si tost que Dieu a parlé, Que suis-ie, pour me mettre à l'opposite, et contester contre luy?* (*Ioannis Calvini opera* XLIX: *Sermons sur les chapitres X et XI de la première épître aux Corinthiens* [ezen belül 8. beszéd, a X, 22 versről], E. W. E. Reuss – A. Erichson – L. Horst [szerk.], Brunsvigae, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1892, 677–678; ld. még 679; szószékről elhangzott: 1557. körül; *editio princeps:* 1558.)

11. Részleges összefoglalás 2: a reformátorok Copernicus-recepciója

Luther, Melanchthon és Kálvin reakciója a copernicusi modellel kapcsolatosan árnyalt és összetett. Annyi világosnak látszik, hogy mindhárman értékes és valóságos tudománynak tekintették a csillagászatot, amely a kinyilatkoztatási teológia természetes teológiai propedeutikájának is felfogható, amennyiben a természeti világ tudományos vizsgálata a Teremtő megdicsőítésének eszköze és színtere. A reformátorok geocentrikus világképben gondolkodtak, s többé-kevésbé élesen szembefordultak a heliocentrikus elgondolással, akár név szerint Copernicushoz kapcsolták azt, akár nem. Szembefordulásuk oka is komplex. Egyrészt nincs nyoma annak, hogy Luther és Kálvin egyáltalán tudomást vettek volna a ptolemaiosi modell ellen szóló szaktudományos, módszertani és matematikai érvekről, amelyek Copernicus elsőrendű hivatkozási alapjai voltak (a fizikával elmélyültebben foglalkozó Melanchthon e téren külön eset). Egy teológusnak azonban ez természetesen nem is feladata. Másrészt – különösen Kálvin reakciója alapján ítélve – úgy tűnik, hogy a napközpontú elgondolást a dolgok természetéből fakadó világrend felforgatásának, egyfajta világvégének látták, mivel a természet ismertnek vélt, eredeti rendjét maga Isten alkotta, pontosabban ez a rend közvetlenül Isten lényegéből következik, ezért az isteni kinyilatkoztatás meg is erősíti azt. A heliocentrizmus így világnézeti, ideológiai s végső soron vallási jelentőségű rendbontásnak minősül. Ezért logikus az is, hogy – harmadrészt – szembenállónak mutatkozik a Szentírás szövegszerű tanúságtételével.

Ezért az, hogy az egyház reformációja kívánatos, nem jelenti és nem is implikálja sehogyan sem a fizikai világkép gyökeres megreformálásának szükségességét. Valójában éppen ellenkezőleg: az egyház reformja csak stabil világnézeti keretek között tud megtörténni, hiszen a reformáció az eredeti szándékai szerint nem más, mint visszatérés a rendhez: Isten eredeti Igéjéhez és üdvtörténeti tervéhez. A *re-formatio* mint „a helyes formák újra megtalálása” ennyiben archaizáló újítás, visszatérés a forráshoz: Istenhez, akinek lényegi megnyilvánulása, manifesztációja a látható világ rendje. Ezt a rendet bontja meg a copernicusi világmodell.

Jóllehet ezzel távolról sem merítettük ki a *De revolutionibus* korai protestáns hatástörténetét (melyre a konklúzióban még visszatérünk), ezen a ponton tovább kell lépnünk a katolikus recepciótörténetre.

12. A mű katolikus recepciója: Tolosani kritikája

A *De revolutionibus* katolikus recepció- és hatástörténete hatalmas irodalmat ölel fel, melyből fentebb – 5. pont – már röviden érintettük a heliocentrizmus legkorábbi, *ante litteram* pápai recepcióját. Eszerint VII. Kelemen már a mű megjelenése előtt érdeklődött az új modell iránt. Láttuk azt is, hogy Copernicus magához III. Pálhoz címezte az előszavát, és hogy Schönberg kardinális fenntartások nélkül támo-

gatta a copernicusi projektet. A továbbiakban ezért már csupán három-négy, a *post litteram* katolikus reakció szempontjából kiemelkedően fontos forrást szeretnénk bemutatni és röviden elemezni: G. M. Tolosani, D. de Zúñiga és P. A. Foscarini egy-egy – részben régóta ismert – idevágó szövegét, illetve az Index-Kongregáció Copernicus, Zúñiga és Foscarini vonatkozó műveit egyszerre elítélő határozatát (1616), amelyet ésszerű az egyetemes Copernicus-recepció első korszaka lezárásának tekinteni.[62]

Célszerű a reakciók sorában időrendben haladva először a Giovanni Maria Tolosani (1470/71–1549),[63] a firenzei San Marco kolostor domonkos teológusa által 1547 körül írott, rövid kéziratot tárgyalni,[64] mely a *De coelo supremo immobili et terra infima stabili, ceterisque coelis et elementis intermediis mobilibus (A legfelső, mozdulatlan égboltról és a legalsó helyen álló Földről, valamint a többi közbülső, mozgó egekről és elemekről)* címet viseli, s amelyet Eugenio Garin, a nagy olasz reneszánsz eszmetörténész 1971-ben talált meg, és 1972-ben adott ki.[65] Tolosani jól értett a matematikához és a csillagászathoz, és foglalkozott a naptárreform kérdésével is, amint ezt a San Marco kolostor krónikája is rögzíti.[66] A *De coelo supremo* szövege a kiadásra előkészített, *De purissima veritate divine scripture adversus errores humanos* című, hosszabb kézirat negyedik mellékleteként maradt fenn – a kiadást megakadályozta a szerző halála.[67]

Az érvelés eredetileg két fejezetből állt, de végső formájában már négy fejezetre oszlik. Az első fejezet Tolosani tételes, pozitív kozmológiáját fogalmazza meg, mely két forrásra támaszkodik: egyfelől szentírási geocentrikus passzusokra, másfelől a szillogizmusokban, illetve helyenként paralogizmusokban előadott s biblikus alapokon kegyesen korrigált aristotelési természetfilozófiára. Eszerint a legfelső égbolt, az *empyreum* Isten tartózkodási helye *(coeli supremi habitaculum attribuitur Deo)*, és mint ilyen mozdulatlan, még ha a „pogány" – *ethnicus* – auktoritás, Aristotelés

62 Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance,* 65.

63 Tolosaniról lásd: M. Á. Granada: „Giovanni Maria Tolosani e la prima reazione romana di fronte al *De revolutionibus*: la critica di Copernico nell'opuscolo *De coelo et elementis"*, in M. Bucciantini and M. Torrini (szerk.): *La diffusione del copernicanesimo in Italia: 1543–1610,* Firenze, L. S. Olschki, 1997, 11–36. (Biblioteca di Nuncius, Studi e testi 21.)

64 MS Conv. Soppr. J. I. 25, Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, 339r-342r. A kézirat datálásáról ld. Granada: „Giovanni Maria Tolosani", 15–20; illetve Lerner: „Aux origines de la polémique anticopernicienne", 682.

65 E. Garin: „Alle origini della polemica anticopernicana", in M. Biskup – J. Bukowski–P. Czartoryski (szerk.): *Studia Copernicana* VI=*Colloquia Copernicana II,* Académie Polonaise des Sciences–Union Internationale d'Histoire et de Philosophie des Sciences, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973, 31–42. Garin közli Tolosani kéziratát, amelyet eredetiben és francia fordításban közöl M.-P. Lerner is: „Aux origines de la polémique anticopernicienne (I). L'*Opusculum quartum* de Giovanmaria Tolosani [1547–48]", *Revue de sciences philosophiques et théologiques* 86/4 (2002), 681–720, ezen belül 693–719.

66 *…fuit quidam pater venerandus, bonus et litteratus sed simplex, atque astrorum scientia seu astrologia apprime eruditus, eidemque supradicte scientie plurimum deditus et affectus. Emendavit calendarium Romanum de paschate Domini rite celebrando…* (Idézi Lerner: „Aux origines de la polémique anticopernicienne", 684.)

67 A kézirat részletes tartalomjegyzékét közli Lerner: uo., 721.

ezt nem is így tartotta. Ugyanígy a föld is – a legnehezebb elem lévén – mozdulatlanul áll a világ közepén, míg *inter coelum supremum et terram infimam sunt novem coeli mobiles et incorruptibiles, ac tria elementa corruptioni subiecta atque mobilia,* „a legfelső égbolt és a legalul elhelyezkedő Föld között kilenc mozgó és romolhatatlan ég van, valamint három nem romolhatatlan, mozgó elem."[68] Tolosani további részletek végett Aristotelés *Az égbolt* című művének 2. fejezetéhez és Szent Tamás ezt magyarázó kommentárjához irányítja az olvasót.

A második fejezetet szerzőnk a kézirat keletkezése előtt pár évvel kiadott – *nuper impressus* – *De revolutionibus* tételes kritikájának szenteli. Copernicus könyve – úgymond – nem a dolog valóságát *(rei veritatem)* akarta megragadni, hanem csak szerzője szellemi erejét *(acutiem ingenii sui)* fitogtatni. Tolosani elismeri ugyan Copernicus kiváló latin- és görögtudását, elegáns stílusát, matematikai és asztronómiai jártasságát, de kritizálja, pontosabban hiányolja fizikai, dialektikai és szentírástudományi képzettségét, mivel Copernicus ellentmond e tudományok számos alapelvének, úgyhogy a hitetlenség *(infidelitatis)* vádja is felmerül vele szemben. Dialektikai képzettség hiányában pedig egyszerűen nem képes megkülönböztetni az igazat a hamistól![69] Aristotelés ellenérveit sem cáfolja, így puszta képzelgésből *(imaginaria fictione)* felforgatja Isten teremtményeinek rendjét *(creaturarum Dei ordinem suo sensu permutat): Narrant enim scripturae sacrae ordinem rerum sicut a Deo conditae sunt, quae a nullo ingenio humano perverti debent* – „a Szentírás ugyanis a dolgok rendjét úgy adja elő, ahogyan azokat Isten teremtette, és e dolgokat nem szabad semminő emberi értelemnek felforgatnia."[70] Ha ellenben Copernicus a „teológusok" véleményét követte volna – mely szerint a legkülső mozdulatlan égbolt alatt van a *primum mobile* –, úgy igazat mondott volna.[71] Tolosani észleli továbbá, hogy a *De revolutionibus* első előszavát megnevezetlen szerző írta, és hogy e szöveg alapján elítélhető Copernicus „pythagoreus" álláspontja.[72] A fejezet zárásában végül ismét az emberi ésszel és a Szentírással ellentétesnek minősíti a heliocentrizmust: *contraria… rationi humanae atque sacris adversa litteris*.

Mint szerzőnk a következő fejezet elején írja, bizonyos „bölcsek" tanácsára két további részt függesztett művéhez. A harmadik fejezet Aristotelés és Ptolemaios

68 Tolosani: *De coelo supremo 1,* in Lerner: „Aux origines de la polémique anticopernicienne", 693.

69 *Non potest enim esse perfectus astronomus, nisi prius didicerit scientias physicas, cum astrologia presupponat naturalia corpora coelestia et naturales eorum motus. Nec homo potest esse perfectus astronomus et philosophus nisi per dialecticam sciat discernere inter verum et falsum in disputationibus…* (Uo., 703.)

70 Uo., 707.

71 *Recte dixisset, si cum theologis opinatus fuisset supremam sphaeram esse immobilem supra primum mobile…* (Uo., 709.)

72 Tolosani először idézi Osiander előszavának záró mondatát: *„Neque quisquam (quod ad hypotheses attinet) quicquam certi ab astronomia expectet, cum ipsa nihil tale praestare queat, ne si in alium usum conficta pro veris arripiat, stultior ab hac disciplina discedat quam accesserit."* Majd ezeket így kommentálja: *Haec ille ignotus author. Ex quibus verbis authoris eiusdem libri taxatur insipientia, quod stulto labore conatus fuerit Pictagoricam confictam opinionem iam diu merito extinctam denuo suscitare, cum expresse contraria sit rationi humanae atque sacris adversa litteris…* (Uo.)

nézeteit fejti ki bővebben – lényegileg Szent Tamás kommentárja alapján – azok számára, akiknek esetleg nem áll rendelkezésére *Az égboltról* szövege; a negyedik fejezet pedig a Föld bármely más, a világ középpontjától eltérő elhelyezkedése ellen sorol fel érveket ismét csak Tamás alapján. Itt feltűnik, hogy Tolosani gondolatmenete nagymértékben hasonlít Melanchthon Copernicus-cáfolatához, ezért felmerül a gyanú, hogy esetleg Melanchthon is Tamásból merített.

Összegzésképpen mindenekelőtt rá kell mutatnunk, hogy Tolosani kizárólag a *De revolutionibus* első, jobbára közérthető könyvére hivatkozik (annak utolsó három, trigonometriai teorémákat előterjesztő fejezete nélkül), tehát matematikus létére sem vet számot az elmélet matematikai kifejtésével. Amikor továbbá Copernicus fizikatudományi képzetlenségét hánytorgatja fel, akkor egy olyan, tágabb elmélet – az aristotelési fizika – keretei között ad elő ellenvetéseket, melyet a lengyel csillagász impliciten elvet: az ő premisszái eleve az aristotelési fizika előfeltevéseinek alternatívái (az aristotelési premisszákat majd Bruno és Galilei fogják tételesen cáfolni). Tolosani érvelésében ezenkívül kétségtelenül ott munkál az a kimondatlan követelés, hogy a legmagasabb rendű tudomány a kinyilatkoztatási teológia, melynek minden más tudomány alá kell vesse magát – míg Copernicus szállóigévé vált álláspontja szerint *mathemata mathematicis scribuntur,* „a matematikai elméleteket a matematikusok számára írják." Amikor azután Tolosani a hitetlenség *(infidelitatis)* vádját emlegeti ezzel összefüggésben, az már burkolt fenyegetés (mint a szöveg lezárásából kiderül, szerzőnk nem sejti, hogy Copernicus rég halott). Ráadásul Osiander „csele" is fordítva sül el: a névtelen előszó alapján Tolosani nem felmenti, hanem éppenséggel elítéli a *De revolutionibus* szerzőjét. Végül a „Copernicus-bűnök" összegzésének tűnő bekezdés: a természeti világrend felforgatásának – Kálvin ítéletéhez nagyon hasonló – vádja M.-P. Lerner tézisét látszik igazolni, mely szerint a heliocentrikus modell ellen felhozott vádak karaktere, tartalma a recepció ezen időszakában egyházi hovatartozástól függetlenül lényegileg szinte azonos volt.[73]

Történeti szempontból fontos még, hogy a szöveg utolsó két mondata arról tájékoztat, hogy Tolosani nem az első volt Rómában, aki a *De revolutionibus* cáfolatát meg akarta írni. Ez ugyanis szerzőnk szerint Bartolomeo Spina domonkos barát, tomista teológus (1478–1546), III. Pál pápa bizalmasa volt, aki mint ilyen egy ideig a *Maestro di Sacro Palazzo* funkcióját is betöltötte.[74] A pápai palota *magister*ének előjogai közé tartozott az ideológiailag gyanús könyvek vizsgálata.[75] Mint Tolosani írja:

[73] „…les objections avancées très tôt contre Copernic par deux théologiens appartenant à des camps adverses sont substantiellement identiques, et constituent pour ainsi dire la matrice du rejet de l'héliocentrisme tel qu'il sera argumenté par les porte-parole des différentes églises jusqu'en plein XVIIIe siècle." (Lerner: „Aux origines de la polémique anticopernicienne [I]", 683.)

[74] Granada: „Giovanni Maria Tolosani", 19; Lerner: „Aux origines de la polémique anticopernicienne (I)", 685.

[75] Uo., 686, lj.

> A szent és apostoli palota *magister*e tervezte ugyan Copernicus könyvének cáfolatát, de mivel előbb a betegség, majd a halál megakadályozta ebben, tervét nem tudta megvalósítani. Így később én gondoskodtam erről e rövid műben, hogy ezáltal az egész szentegyház javára megvédjem az igazságot.[76]

Ezért bizonyos, hogy bár VII. Kelemen pápa még érdeklődött a heliocentrizmus iránt, a pápai udvar álláspontja nem sokkal később, a tridenti zsinattal (1545–1563) párhuzamosan gyökeresen megváltozott.[77] Tolosani műve mindenesetre nem maradt hatás nélkül annak ellenére sem, hogy nyomtatásban nem jelent meg a maga idejében: E. Garin szerint olvasta és felhasználta az első, 1616-os Galilei-per *spiritus movens*e, a domonkos Tommaso Caccini is.[78]

13. Zúñiga szentírástudományi megfontolásai

A katolikus recepciótörténet következő fontos állomása Diego de Zúñiga – *alias* Didacus a Stunica (1536–1598 körül)[79] – salamancai származású ágostonos barát és pap, osunai egyetemi oktató, később Toledóba költöző szerzetes terjedelmes, *In Iob Commentaria* című kommentárjának releváns, 9. fejezete (Toledo: 1584).[80] Itt közelebbről a Jób 9, 6 *(Qui commovet terram de loco suo, et columnae eius concutiuntur)* ad alkalmat a szentírásmagyarázatairól és újító szellemű Aristotelés-összefoglalásáról[81] is-

[76] *Cogitaverat magister sacri et apostolici palatii eius improbare librum, sed prius infirmitate, deinde morte pareventus, hoc implere non potuit. Quod ego postea in hoc opusculo perficere curavi pro veritate tuenda in communem ecclesiae sanctae utilitatem*. (Uo., 719.)

[77] Granada: „Giovanni Maria Tolosani", 12–13.

[78] E. Garin: „Schede", ezen belül III: „A proposito di Copernico", *Rivista critica di storia della filosofia* 26/1 (gennaio-marzo 1971), 83–87. Ez az első híradás Tolosani műve, a *De coelo supremo* modern felfedezéséről.

[79] Diego de Zúñigáról a XVI. századi spanyol csillagászat kontextusában lásd V. Navarro Brotóns: „Continuity and Change in Cosmological Ideas in Spain Between the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Impact of Celestial Novelties", Chapter 3 in P. J. Bonner (szerk.): *Change and Continuity in Early Modern Cosmology,* Dordrecht–Heidelberg–London–New York, Springer, 2011, 33–49, ezen belül 39 (New Studies in the History of Philosophy of Science and Technology – Archimedes 27).

[80] *Didaci a Stvnica Salmaticensis Eremitae Augustiniani in Iob commentaria, quibus triplex eius editio vulgata Latina, Hebraea, & Graeca septuaginta interpretum, nec non & Chaldaea explicantur, & inter se cum differre hae editiones videntur, conciliantur, & praecepta vitae cum virtute colendae literaliter deducuntur*. Toleti. Excudebat Ioannes Rodericus suis expensis. 1584. 890 oldal. Online megtekinthető a következő honlapon: bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000115037&page=1. P. D. Omodeo felhívja a figyelmet, hogy a kézirat az első kiadás királyi engedélye – *Fecha en Madrid a xiiij dias del mes de Março MDLxxix* – alapján ítélve már 1579 első negyedévében készen állt (dátum a belső címlap utáni második, számozatlan oldalon; vö. Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance,* 58). A mű második kiadása azonos cím alatt jelent meg: Romae, apud Franciscum Zannettum. MDXCI; 588 oldal.

[81] *Didaci a Stunica eremitae Agustiniani Philosophiae Prima pars, Qua perfecte et eleganter quatuor scientiae Metaphisica, Dialectica, Rhetorica, et Physica declarantur, ad Clementem octavum Pontificem maximum*. Toleti, apud Petrum Rodríguez, Typographum Regium, MDXCVII.

mert Zúñigának egy rövid, kétoldalas asztronómiai-csillagászattörténeti exkurzusra, amely összeegyeztethetőnek véli a heliocentrizmust a Szentírással.[82] Jób kijelentése, mely szerint Isten „kirengeti helyéből a földet, úgyhogy oszlopai megrepedeznek", nehezen értelmezhetőnek tűnik ugyan, de a „pythagoreus" tanítás alapján valójában érthető – érvel a szerző. A pythagoreusok szerint ugyanis „a Föld a természeténél fogva mozog, mivel másként nem magyarázhatók meg a csillagok mozgásai."[83] Zúñiga ezen a ponton tér rá – a név szerint is idézett – Copernicus elméletére:

> A mi időnkben pedig Copernicus magyarázza ezen elgondolás szerint a bolygómozgásokat. Az ő tanítása alapján kétségkívül sokkal jobban és bizonyosabban meg is lehet találni a bolygók helyét, mint Ptolemaios *Megalé syntaxis*a vagy mások véleménye alapján. Bizonyos ugyanis, hogy Ptolemaios nem volt képes sem a napéjegyenlőségek mozgásait megmagyarázni, sem pedig megmutatni az év bizonyos és szilárd kezdetét […]. Copernicus ezzel szemben mindezen dolgok okát a lehető legvilágosabban magyarázza és bizonyítja a Föld mozgásából…[84]

Zúñiga e csillagászati természetű megfontolások után a lehetséges szentírási ellenérvekre tér át.[85] A számos lehetséges passzus közül egyedül Préd 1, 4-et emeli ki *(terra vero in aeternum stat)* mint legfontosabb szöveghelyet, melyet azonban nem csillagászati kijelentésként értelmez, hanem csak a megelőző tagmondatot megvilágító költői ellentétnek, lényegileg poétikai-retorikai eszköznek tekint. Ezzel szemben sokkal erőteljesebbnek nevezi Jób 9, 6 ellentétes tanúságtételét, így nem-litterális szövegértelmezése révén akadálytalanul összeegyeztethetőnek ítéli a copernicusi világmodellt a *Biblia* geostacionárius szöveghelyeivel.

P. D. Omodeo szerint továbbá az aristotelési kozmológia egy másik passzusban is alulmarad a copernicusival szemben: mintha Zúñiga a Föld alapvetésének kér-

[82] *Didaci a Stunica In Iob Commentaria,* Toleti, 1584, 205–207; Zúñiga szövegében tévesen Jób 9. fejezet 5. verseként jelölve.

[83] *Qui locus difficilis quidem videtur, valdeque illustraretur ex Pythagoricorum sententia existimantium terram moueri natura sua, nec aliter posse stellarum motus tam longe tarditate, & celeritate dissimiles explicari. Quam sententiam tenuit Philolaus, & Heraclides Ponticus, vt refert Plutarchus in libro de placitis philosophorum…* (Uo., 205.)

[84] *Nostro vero tempore Copernicus, iuxta hanc sententiam planetarum cursus declarat. Nec dubium est quin longe melius, & certius planetarum loca ex eius doctrina, quam ex Ptholomei magna compositione, & aliorum placitis reperiantur. Certum est enim Ptholomeum non potuisse neque aequinoctiorum motus explicare, neque ostendere certum, & stabile anni principium* […]. *Verumtamen harum rerum rationes dissertissime ex motu terrae a Copernico declarantur, & demonstrantur, & reliqua omnia aptius conuenire.* (Uo., 205–206.)

[85] *Quam eius sententiam minime refellit, quod Salomon in Ecclesiaste dicit,* Terra autem in aeternum stat. *Tantum enim significat, quod licet variae sint seculorum posteritates, variaeque hominum generationes in terra, ipsa tamen terra vna eademque est, & eodem modo se habet.* […] *Denique nullus dabitur scripturae sacrosanctae locus, qui tam aperte dicat terram non moueri, quam hic moueri dicit. Iuxta igitur hanc sententiam facile locus hic, de quo verba facimus, declaratur, Vt ostendat mirabilem Dei potentiam atque sapientiam, qui terram, cum grauissima natura sit, vniuersam motu cieat, atque agat. Dicit* et columnae eius concutiuntur, *vt significet eam ex doctrina posita a fundamentis moueri.* (Uo., 206–207.)

dését feszegető Jób 38, 6-ot (*Super quo bases illius solidatae sunt?* – „Mire bocsátották le [a Föld] oszlopait?") sem aristotelési módon magyarázná.[86] A nagy Copernicus-kutató Omodeo meggyőzőnek tűnő érvelését azonban ez esetben fenntartásokkal kell fogadni. A kérdéses szöveghelyen Zúñiga ugyanis csak annyit mond, hogy a földrészecskéket Isten sajátos erővel ruházta fel, úgyhogy az egyes részek saját nehézkedésüknél fogva *(suo nutu)* törekednek a középpont felé.[87] De ez a megfogalmazás éppenséggel az aristotelési világképet eredményezi, hiszen így a földrészecskék a világegyetem középpontjába fognak ereszkedni, ahol egy tömbbé, a Földdé állnak össze. Hogy a releváns szakasz így értelmezendő, azt számos további passzus is bizonyítja[88] – hisz miután Jób (könyve) többször is szembesül a teremtés rendjével és Istennel mint Teremtővel, ezért a szövegben, illetve Zúñiga ahhoz írott kommentárjában viszonylag sok szó esik a természet és Isten kapcsolatáról.

Egy ilyen szakaszban Aristotelést fizikatudományi auktoritásként nevezi meg szerzőnk,[89] míg egy-két további helyen megerősíteni látszik a geostacionárius elgondolást.[90] Ha röviden kell összefoglalni ezt az összetett természettudományi felfogást, akkor így fogalmazhatunk: Zúñiga álláspontja lényegileg csak abban különbözik Aristotelésétől, hogy a dolgok természetét közvetlenül Istentől eredezteti, a teremtés aktusából vezeti le (gyakran utal vissza a *Genezis* 1-re), és nem magától a természettől származtatja. Hogy pedig Isten miért ruházta fel éppen ilyen tulajdonságokkal az elemeket, erre a kérdésre szerzőnk szerint nincsen válasz.[91] Csak annyit mondhatunk, hogy Isten keze rendezett el mindent a dolgok első teremtésekor, *ezért* olyan az elemek természete, amilyen. Ez a közvetlenül Istenre való redukció hűen tükrözi Zúñiga lépten-nyomon megnyilvánuló fő teológiai törekvését, amely

[86] Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance*, 289.

[87] *Terra autem nulla re ninitur, sed per se cohaeret, vt dixerat ipse Iob,* Qui extendit aquilonem super uacuum, & apendit terram super nihilum. *Cohaeret autem ipsa per se, quod omnibus eius partibus ea sit vis a Deo tributa, vt singulae in medium eius suo nutu ferantur, quare non nisi vi singulae partes conuelluntur, totam autem, cum vasta sit, nulla hominum vis conuellere potest.* (*Didaci a Stunica In Iob Commentaria*, Toleti, 1584, 798.)

[88] Ilyenek különösen 38, 4; 38, 8; 38, 10; 38, 38.

[89] Jób 9, 9 kommentárja: *…ex quibus cognosci vult admirabilem potentiam & spaientiam Dei, qui eas fecit, & per eas orbem terrarum gubernat, moderatur, & eius rationes procurat. Certum enim est, vt Aristoteles ait, Hunc mundum inferiorem regi vi, atque motu superioris.* (Uo., 212.)

[90] Jób 26, 7 kommentárja: Et appendit terram super nihilum: *id est, facit, vt terra suo loco stabilis sit, cum re nulla alia stabili, & firma nitatur. vt aid David, Fundasti terram super stabilitatem suam, non inclinabitur in seculum seculi. Itaque hic versus idem significat, quod illa prima verba Genesis, Creavit Deus caelum & terram.* (Uo., 577.) Az itt hivatkozott 102. zsoltárral éppen a Föld mozdulatlanságát volt szokás bizonyítani az antikopernikánus táborban. – Archimedes kapcsán pedig így ír Zúñiga a Jób 38, 6 kommentárjában: *Sed cum nulla possit esse tellus alia, in qua huiusmodi machina stabiliatur, relinquitur tellurem nulla naturali vi posse sede sua moveri.* (Uo., 798.) Ez implikálni látszik az elemek természetes helyének aristotelési tanítását (ld. még Jób 26, 10 és 38, 8 kommentárját is).

[91] Jób 26, 10 kommentárja: *Praesertim cum ea sit aquae natura: vt ad inferiorem semper locum feratur, contingatque aliquando, vt multo altior maris aqua sit, quam termini eius terrae, quam alluit, tamen eam non inundat… Cuius rei causam non facile in natura reperias. Sed phisicis de hac re quaesitis respondendum sit, quia ita est.* (Uo., 578.)

Isten végtelenségének, mindenhatóságának és végtelen bölcsességének demonstrálása – ami valóban Jób könyvének is egyik főmotívuma.[92] A toledói tudós ágostonos barát Copernicus melletti állásfoglalása ezért nem egyértelmű.[93]

Mindezek fényében talán nem csoda, ha Zúñiga nem tart ki élete végéig a copernicusi modell mellett: *Philosophiae Prima pars* című (1597; ld. fentebb lábjegyzetben) kötetében aristotelési érvek alapján már elveti a Föld mozgásának lehetőségét.[94] Az *In Iob Commentariá*t pedig a *De revolutionibus*szal együtt 1616. március 5-én „felfüggeszti" a tiltott könyvek listáját meghatározó római Szent Kongregáció, „amíg ki nem javíttatnak" *(suspendendos esse, donec corrigantur)*.

14. Foscarini mentési kísérlete

Paolo Antonio Foscarini (1565–1616) szicíliai karmelita szerzetes, calabriai provinciális jó hatvan oldalas műve, a *Lettera sopra l'opinione de' Pittagorici e del Copernico della mobilità della Terra e stabilità del Sole e del nuovo Pittagorico sistema del mondo* (*Levél a pythagoreusok és Copernicus véleményéről a Föld mozgásával és a Nap állásával kapcsolatban, valamint az új pythagoreus világrendről,* Napoli: 1615) már az első Galilei-per előestéjén jelent meg.[95] A kozmológia iránt is érdeklődő tudós teológus e művét, amely műfajilag episztola, a jeruzsálemi lovagrend egyik tagja kérésére és a karme-

[92] Zúñiga számos alkalommal megtehetné továbbá, hogy visszatér az állócsillagok egének mozdulatlanságát állító copernicusi tézisre, de ezt egyszer sem teszi meg. Bár ez csupán *argumentum ex silentio*, mégis elgondolkodtató, hogy a mű további részeiben mindig csak az ég és a csillagok körforgásáról olvasunk (jóllehet kifejezetten az állócsillagok egéről többször nem nyilatkozik a szerző). Ilyen szöveghelyek a Jób 26, 11 és 38, 33 kommentárjai. Zúñiga aristoteliánizmusát – a XVI. századi spanyol csillagászat részben kéziratos Copernicus-recepciója összefüggésében – tárgyalja V. Navarro Brotóns is: „The Reception of Copernicus in Sixteenth-Century Spain: The Case of Diego de Zúñiga", *Isis* 86/1 [March 1995], 52–78, ezen belül 69–70.

[93] Sajnos, Juan Vernet szaktanulmánya is csak az általában idézett Jób 9, 6 fejezetet tárgyalja az *In Iob commentariá*ból: „Copernicus in Spain", J. Dobrzycki (szerk.): *The Reception of Copernicus' Heliocentric Theory,* Dordrecht, Springer, 271–291, ezen belül 275–277 (a kötet tartalma azonos a Studia Copernicana V=Colloquia Copernicana I: J. Dobrzycki (szerk.): *Études sur l'audience de la théorie héliocentrique* c. kötet anyagával). A tanulmány fókuszában a XVII-XVIII. századi spanyol Copernicus-recepció áll.

[94] Zúñiga különösen a 230r oldalon szembesül a copernicusi elmélettel, és bár elismerően szól róla, mégis elveti: *Terram itaque non quiescere, sed motu sua natura cieri opinati sunt Pythagoras, Philolaus, Heraclides Ponticus* […]. *Nostra vero aetate id ipsum docet Nicolaus Copernicus in libro de reuolutionibus, docteque vniuersi compositionem accomodat multiplici terrae motui. Nulloque alio argumento id ita esse probat nisi contrarijs argumentis explicandis, & ijs quae in coelo obseruata sunt satis docte quadrantis. Aristoteles tamen Ptolomaeus, & alij philosophi, & astrologi peritissimi in contrariam eunt sententiam, quos nos sequimur.* (Ld. még Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance*, 287; és különösen Navarro Brotóns: „The Reception of Copernicus", 70–76, a releváns fejezetek részletes, árnyalt ismertetésével.)

[95] *Lettera del R. P. M. Paolo Antonio Foscarini Carmelitano. Sopra l'Opinione de' Pittagorici, e del Copernico. Della Mobilità della Terra, e Stabilità del Sole, E del nuouo Pittagorico Sistema del Mondo. Al Reuerendiss. P. M. Sebastiano Fantone Generale dell'Ordine Carmelitano,* In Napoli, Per Lazzaro Scoriggio, 1615. A szöveg kolofónja szerint a szerző 1615. január 6-án, a nápolyi karmelita kolostorban zárta le művét.

lita rend generálisának címezve adta ki. A bevezető szerint a szerző fő célkitűzése összeegyeztetni Copernicus tanait a Szentírás szövegének asztronómiai tartalmú passzusaival ezen értekezés révén, mely a készülőben lévő *Compendio dell'Arti Liberali* című, enciklopédikus jellegű összefoglalása *Della Cosmografia* alcímű fejezetének lenne a része – tehát elvileg rendszeres tudományos értekezéssel van dolgunk, még ha levél formájában is. A bevezető érzékletesen írja le továbbá, hogy a copernicusi és ahhoz hasonló újítások csupán a meggyökeresedett – bár gyakran hamis – nézettel való ellentétük miatt tűnnek abszurdnak a tömeg szemében; míg az új tudományos nézetek egyetlen *igazi* akadálya az isteni kinyilatkoztatással való esetleges szembenállásuk. Foscarini ezután az újabb távcsöves megfigyelésekre hivatkozva – Galilei már 1610-ben közzétette teleszkópos megfigyeléseit a *Sidereus nuncius*ban[96] – állítja, hogy Ptolemaios rendszere csupa valóság nélküli kimérát tartalmaz, ezért valójában egyedül azt kell megfontolnunk, hogy az új, copernicusi modell ellentmond-e az Írásnak.[97]

Mint e passzus kulcsterminusai – *senso accomodo* és *conciliazione* – világossá teszik, Foscarini konciliatórikus-apologetikus törekvése a Szentírás kifejezéseit fogja az új rendszerhez igazítani, melynek alaptézisét eleve valószínűnek tartja: *Mobilità della Terra è probabile*. Szerzőnk bizonyos benne, hogy Galilei, Kepler, a toszkán nagyherceg és a római *Accademia dei Lincei* örömmel fogadják vállalkozását, melyet „a Föld mozgásának teológiai védelme"-ként jellemez *(L'Autore … Theologicamente defende la Mobilità della terra)*.

A *Biblia* minden releváns szöveghelyét mármost hat osztályba sorolhatjuk – írja –: 1. a Föld mozdulatlanságát, 2. a Nap Föld körüli forgását, 3. az égbolt felső, a Föld alsó helyzetét, 4. a pokol világközépi helyét állító; és 5. a Földet az égbolttal általában szembeállító, valamint 6. a Föld központi helyét a végidőkben is fenntartó passzusokra.

96 *Sidereus nuncius magna, longeque admirabilia spectacula pandens, suscipiendaque proponens vnuicuique, praesertim vero philosophis atque astronomis, quae a Galileo Galilei patritio Florentino Patauini Gymnasii publico mathematico perspicilli nuper a se reperti beneficio sunt observata in Lunae facie, fixis innumeris, lacteo circulo, stellis nebulosis, apprime vero in quatuor planetis circa Iouis stellam disparibus intervallis, atque periodis, celeritate mirabili circumuolutis; quos, nemini in hanc usque diem cognitos, nouissime auctor deprehendit primus; atque Medicea sidera nuncupandos decreuit.* MDCX. Prostat Francof. in Paltheniano. – A távcsövet 1608-ban találták fel Németalföldön, és Galilei 1610-től kezdve használta csillagászati megfigyelésekre. Lásd erről Galilei bevezetését a *Sidereus nuncius*hoz, illetve Descartes bevezetését a *Dioptrique*-hoz (Paris, 1637).

97 Foscarini így adja elő műve megírása előtti megfontolásait: *Io per me considerate tutte queste cose* […] *sono andato fra me stesso speculando in questo modo. O questa opinione de' Pittagorici è vera, o no; se non è vera non è degna, che se ne parli, ne che si metta in campo; Se è vera, poco importa, che contradica a tutti i Filosofi, e gli Astrologi del mondo, e che per seguirla, e pratticarla s'habbia da fare vna nuova Filosofia, & Astrologia dependente da i nuoui principij, & hipothesi, che questa pone. Quello che appartiene alle scritture sacre, ne anco gli nuocerà, percioche vna verità non è contraria all'altra; Se dunque è vera l'opinione Pittagorica, senza dubbio Iddio haurà talmente dettate le parole della Scrittura Sacra, che possano riceuere senso accomodo à quell'opinione, e conciliamiento con essa. Questo è il motiuo, che m'indusse à considerare, & à cercare, (stante la probabilità euidente della già detta opinione) il modo, e la strada di accordare molti luoghi della Scrittura Sacra con essa, & interpretarli* […] *in modo tale che non gli contradicano affatto…* (Foscarini: *Lettera*, 12–13.)

Majd – miután kifejezi készséges engedelmességét a Szentegyház és a pápa iránt – Foscarini hat alapvetést *(Fondamento)* terjeszt elő a geocentrikus szentírás-értelmezés elhárítására, melyek egymás utáni kifejtése adja a könyv szerkezetét. Legrészletesebben az első fundamentumot tárgyalja, melyet röviden akkomodációs módszernek nevezhetünk. Ennek keretein belül négy hermeneutikai elvet fogalmaz meg a problematikus passzusok heliocentrikus átértelmezéséhez: mindazt, ami szembenállni látszik a – tudományosan igazolt – isteni vagy teremtményi természettel, 1. *metaforicamente, e proportionalmente, o per similitudine* kell értelmezni; 2. vagy az ember szemléletmódjához igazítottnak kell felfogni; 3. vagy a tömeg véleményéhez és kifejezésmódjához igazítottnak kell venni; vagy 4. az emberrel való összehasonlításban és az ember tekintetében mondottként kell értelmezni. Különösen az utolsó három hermeneutikai elv együtt az akkomodációs értelmezés világos összefoglalását adja: Isten úgy és annyit nyilatkoztat ki, ahogyan és amennyit az emberi felfogóképesség meg is tud érteni.

Szerzőnknek mint képzett teológusnak nem okoz nehézséget sok olyan szöveghely felsorolása, amelyek különösen az első és a harmadik elv jogosságát, megalapozottságát igazolják.[98] Következtetései szerint az Írás időnként nem a valóságnak, hanem a látszatnak megfelelően fejezi ki magát[99] – e téren szerzőnk nagy figyelmet szentel a teremtéstörténet szövege kritikus elemzésének. A szakcsillagászat határáig elmenő tárgyalás során Foscarini kijelenti, hogy a Föld természete sok tekintetben azonos a Holdéval, és hogy a Föld mozdulatlanságába vetett hit puszta érzékcsalódás következménye.[100] Mindezek alapján azonban óhatatlanul fölmerül a teológiai kérdés: a *Biblia* miért nem közli velünk a tudományos értelemben vett igazságot? Miután e kérdés tétje végső soron a bibliai alapú vallásosság igazságtartalma – ami ismét mutatja természettudomány, ideológia és vallás összefüggését a heliocentrizmus egyházi recepciójának történetében –, ezért a szicíliai atya megfontolt választ ad, amely talán a levél teológiai lényegének is tekinthető.

E válasz szerint egyrészt Isten minden teremtményéhez olyan nyelven szól, amelyet az megért; másrészt az Írásban egyáltalán nem a természettudományos ismeretterjesztés a célja, hanem mindenekelőtt az örök élet útjának megmutatása. A szent szöveg ebből fakadóan eleve és szándékosan homályban hagyja a természetismeret számos kérdését, melyeket még a tudomány sem feltétlenül ismerhet meg kimerítően – az emberi megismerés ezen a világon mindenképpen behatárolt.[101]

[98] Uo., 22.

[99] *Onde è manifesto, che quì la Scrittura sacra parla, secondo il modo commune del ragionar popolare, e de semplici, e secondo l'*apparenza *e non secondo* l'esistenza. (Uo.)

[100] Uo., 30.

[101] *Ma per qual ragione poi la Scrittura sacra vada molte volte accomodandosi alle Opinioni communi, e del volgo, e non instruisca gli huomini della verità de i segreti della natura, è cosa degnissima di consideratione* […]. *Dico dunque breuemente, che non solo auuiene questo, per la soaue dispositione della Sapienza Diuina, la quale con tutte le cose s'accomoda secondo la capacità e la natura di loro, onde con le cause naturali, e necessarie, opra naturale, e con le libere liberamente, e con gli huomini nobili tratta altamente, e con la Plebe humilmente, e con i dotti dottamente, e con i semplici volgarmente, & in somma con ogn'vno s'adatta al modo suo; ma anco imperoche non*

A többi hermeneutikai fundamentumot ezután már rövidebben tárgyalja Foscarini. A második értelmezési alapvetés szerint a Föld mozdulatlanságát a természete megváltoztathatatlanságára, állandóságára kell érteni minden érintett szöveghelyen.[102] A harmadik fundamentum alapján a Föld mozdulatlanságát sugalló passzusok – egy aristotelési logikai fogással – *per accidens,* járulék szerint értelmezendők, például csak a Föld egy részére értendők.[103] A negyedik elv szerint a Föld, a csillagok és az égbolt mozdulatlanságát úgy kell érteni, hogy azok a számukra kijelölt természetes helyet nem hagyhatják el az univerzum összefüggésében.[104] Így a Föld számára kijelölt természetes hely a Vénusz és a Mars közötti égi pálya, amelyen körkörösen mozog a Nap körül. Az ötödik hermeneutikai princípium értelmében a Föld természetét örökkévalónak teremtette Isten, és így kell értenünk azt, hogy nem változik, nem mozog.[105] Foscarini ezen a helyen *expressis verbis* elveti az ég tökéletes természetének, valamint az elemek és az egyszerű mozgások korrelációjának aristotelési elméleteit (*De caelo* I-II), a napfoltok tárgyalása során dicsérően említi – és csupa nagybetűvel írja – Galilei nevét, és lapszéli jegyzetben utal Copernicus *De revolutionibus*ára.[106] Végül a hatodik, utolsó *fondamento* szerint a „lent" és „fent" terminusok csakis az égitestek *többségéhez* való viszonyítás alapján alkalmazandóak, és ha így nézzük bolygórendszerünket, akkor a Föld a copernicusi elmélet szerint is „lent" van.[107] A mű utolsó öt-tíz oldalát kitevő végkövetkeztetés mindezek alapján az óvatos megfogalmazása ellenére is elsöprőnek mutatja a copernicusi rendszer győzelmét az aritotelési-ptolemaiosi fölött, méghozzá úgy, hogy a levél eredeti szándékán: a *Biblia* geocentrikus passzusainak pro-kopernikánus értelmezésén, tehát egy lényegileg biblikus hermeneutikai-egzegetikai feladaton messze túlmegy, és már nem teológiai, hanem csillagászati téren foglal állást – mintha a tudományos enciklopédiát tervező-író Foscarinit tulajdonképpen eleve *ez* érdekelte volna.[108]

A karmelita atya érvei általában alaposan végiggondolt és részletesen kifejtett argumentumok, melyek a műkedvelő csillagászat és fizika szélső határáig mennek

è il suo intento d'insegnarci in questa vita, le curiosità, che ci tengono l'animo dubbio […]. *Onde solo è intento suo hora d'insegnarci la vera strada della vita eterna* […]. (Uo., 30–31.)

102 Uo., 37–39: *Secondo Fondamento*.

103 Uo., 39–41: *Terzo Fondamento*.

104 Uo., 41–42: *Quarto Fondamento*.

105 Uo., 43–49: *Quinto Fondamento*.

106 Uo., 45–46 és 49.

107 Uo., 49–56: *Sesto Fondamento*.

108 *Da questi Fondamenti, e dalle dichiarationi loro, si manifesta l'opinione Pittagorica, e Copernicana esser tanto probabile: che forsi non É altretanto la commune di Tolomeo; Poiche da quella se ne deduce vn'ordinatissimo Sistema, & vna misteriosa Costitutione del Mondo molto piÚ fondata in ragione, & in isperienza, che non si caua dalla commune: e si vede chiaramente, che si puÓ saluare, di modo tale, che non occorre hormai piÚ dubitare, che repugni all'auttoritÁ della Sacra Scrittura, ne alla verificatione delle Propositioni Theologiche, anzi essa con ogni facilitÁ non solo salua i Fenomeni, e le apparenze di tutti i Corpi Celesti, ma scuopre anco molte ragioni naturali, che per altra strada difficilmente si possono intendere, & in somma rende piÚ facile l'Astrologia, e la Filosofia insieme, leuandone tutte le cose superflue, & imaginarie, ritrouate solo per non sapere oue ricorrere, per ridurre Á qualche ragione, e regola la tanta varietÁ de' moti Celesti*. (Uo., 56–57.)

el a szentírástudomány szilárd alapjain. Zúñigától eltérően azonban Foscarini következetesen végigviszi az aristotelési fizika és asztronómia kritikáját – ami részben bizonyára a Galileivel, az aristotelési fizika G. Bruno utáni fő kritikusával való érintkezésének köszönhető –,[109] és bőven van alkalma a teljes copernicusi modell – nem csak annak egy aspektusa – képviseletére. Mint mondottuk, az érvek egymásutánja elsöpörni látszik ugyan a ptolemaiosi rendszert, a hosszú végkövetkeztetés zárása mégis óvatos: „a Föld mozgása és a Nap mozdulatlansága teológiai szempontból nézve nem valószínűtlen."[110] Végső soron azonban ennek ellenére is világos, hogy szerzőnk valamilyen oknál fogva személyes ügyének érzi az új csillagászati világrend védelmét, mélyen és nem felületesen érintett a kérdésben, és inkább szevedélyesen, mint semlegesen érvel (holott a mű elején ezt ígérte): Foscarini *akarja* a heliocentrizmust.

Tanulmányunk zárásaként végül röviden bemutatjuk és elemezzük a tiltott könyvek listáját *(Index librorum prohibitorum)* kiadó Szent Kongregáció 1616-os határozatát, amely a Copernicus-recepció első nagy fázisának lezárásaként is olvasható.

15. Az Index-Kongregáció elítélő határozata

Foscarini *Letterá*ja Galilei első perének (Róma, 1616. február) előestéjén jelent meg. Galilei két fő tézisét ugyanis 1615 novemberében kezdi vizsgálni a *Sacra Congregatio Sancti Officii,* vagyis a római egyházi nyomozóhivatal (*alias* inkvizíció), az elítélő *censura* már 1616 februárjában megszületik.[111] R. Bellarmini SJ kardinális – egyfelől nagy hatású misztikus író, másfelől a fatális kimenetelű Giordano Bruno-perben (1592–1600) is részt vevő főinkvizítor – a Nyomozóhivatal utasítása nyomán 1616. február 26-án berendeli palotájába Galileit, a nemzetközi hírű csillagászt és matematikust, a római *Accademia dei Lincei* oszlopos tagját, és tanúk előtt ismerteti vele a *Congregatio Sancti Officii* határozatát, mely szerint a Nap mozdulatlanságát és centrális helyzetét, illetve a Föld mozgását állító tézisek semmilyen formában sem terjeszthetők, és amelyet a tudós a jegyzőkönyv tanúságtétele szerint elfogad.[112]

[109] A Foscarini által 1615-ben vagy 1616-ban Galileinek írott hosszú levelet ld. *Le opere di Galileo Galilei*, Edizione Nazionale sotto gli auspicii di Sua Maestà il Re d'Italia, Vol. XIX („Documenti e narrazioni biografiche di contemporanei"), Firenze, Tipografia Barèbra, 1907, 1159, 215–220. Az Edizione Nazionale összes kötete megtekinthető a következő honlapon: bibdig.museogalileo.it/Teca/Viewer?an=0000000328457.

[110] *Questo è quanto m'occorre per hora dire Theologicamente sopra l'opinione non improbabile della Mobilità della Terra, e Stabilità del Sole*. (Foscarini: *Lettera,* 63.)

[111] Uo., 320.

[112] *In palatio solitae habitationis dicti Ill.mi D. Card.lis Bellarminii* […] *idem Ill.mus D. Card.lis, vocato supradicto Galileo* […] *praedictum Galileum monuit de errore supradictae opinionis et ut illam deserat; et successive ac incontinenti, in mei etc. et testium etc, praesente etiam adhuc eodem Ill.mo D. Card.li supradictus P. Commissarius praedicto Galileo adhuc ibidem praesenti et constituto praecepit et ordinavit [proprio nomine] S.""^ D. N Papae et totius Congregationis Sfi Officii, ut supradictam opinionem, quod sol io sit centrum mundi et immobilis et terra moveatur, omnino relinquat, nec eam de caetero, quovis modo, teneat, doceat aut defendat, verbo aut scriptis;*

A római *Sacra Congregatio Cardinalium ad Indicem librorum deputatorum* („Index-Kongregáció") nem sokkal ezután, 1616. március 5-én határozatot bocsát ki, mely szerint kifejezetten elítélendő a Föld mozgásának és a Nap mozdulatlanságának tézise, mivel ezek ellentmondanak a *Bibliá*nak – ami implikálja az akkomodációs szentírásmagyarázat elvetését és a kongregáció ragaszkodását a *sensus litteralis*hoz mint megrendíthetetlen dogmatikai-ideológiai alaphoz. Ez az álláspont rokon Luther antikopernikánus hermeneutikai és asztronómiai felfogásával. Mint fentebb már említettük, a *decretum* határozati része felfüggeszti Copernicus *De revolutionibus*át és Zúñiga *Jób-kommentár*ját, *donec corrigantur* (a korrekció később meg is történik), Foscarini *Letterá*ját azonban minden további nélkül betiltja, vagyis a – nem sokkal korábban létrehozott – *Index librorum prohibitorum*ra helyezi a korrekció lehetősége nélkül.[113] Mintha a Kongregáció különösen sérelmezte volna, hogy egy hivatásos teológus, egyben egyházi vezető (tartományfőnök) a Biblia *litteralis* értelmével szemben nyilvánosan védelmébe vette a copernicusi rendszert. Talán ezt fejezik ki a *decretum* lekicsinylőnek tűnő kifejezései is: *quadam Epistola impressa cuiusdam Patris Carmelitae* – mintha Rómában nem is tudnák, kicsoda Paolo Foscarini, akivel Bellarmino kardinális már korábban levelet váltott![114] Igaz: Copernicus kánonjogász és kanonok volt ugyan, de nem volt felszentelt pap; Zúñiga pedig teológus-szerzetes volt, de egy kisebb spanyol egyemeten, a déli Osunában adott elő, utána visszavonult toledói kolostorába, és nem töltött be vezető funkciót az egyházban. Különben is, Copernicus és Zúñiga ekkor már egyaránt rég halottak voltak. Mivel a szicíliai atya is meghal néhány hónappal a *decretum* kibocsátása után, ezért a hatóságok jobb híján a nyomdászát csukatják le.[115]

alias, contra ipsum procedetur in S.to Officio. Cui praecepto idem Galileus aquievit et parere promisit. (Uo., 321–322.)

[113] *Et quia etiam ad notitiam praefatae Sacrae Congregationis pervenit, falsam illam doctrinam Pithagoricam, divinaeque Scripturae omnino adversantem, de mobilitate terrae et immobilitate solis, quam Nicolaus Copernicus* De revolutionibus orbium coelestium*, et Didacus Astunica* in Job*, etiam docent, iam divulgari et a multis recipi; sicuti videre est ex quadam Epistola impressa cuiusdam Patris Carmelitae, cui titulus:* Lettera del R. Padre Maestro Paolo Antonio Foscarini Carmelitano, sopra l'opinione de' Pittagorici e del Copernico della mobilità della terra e stabilità del sole, et il nuovo Pittagorico sistema del mondo. In Napoli, per Lazzaro Scoriggio, 1615*, in qua dictus Pater ostendere conatur, praefatam doctrinam de immobilitate solis in centro mundi et mobilitate terrae consonam esse veritati et non adversari Sacrae Scripturae; ideo, ne ulterius huiusmodi opinio in perniciem Catholicae veritatis serpat, censuit, dictos Nicolaum Copernicum* De revolutionibus orbium*, et Didacum Astunica* in Job*, suspendendos esse, donec corrigantur; librum vero Patris Pauli Antonii Foscarini Carmelitae omnino prohibendum atque damnandum; aliosque omnes libros, pariter idem docentes, prohibendos: prout praesenti Decreto omnes respective prohibet, damnat atque suspendit*. (Uo., 323.)

[114] Lásd a Bellarmino által 1615. április 12-én Foscarinihez írott válaszlevelet: *Le opere di Galileo Galilei,* Edizione Nazionale, Vol. XII, № 1110, 171. Mint e nevezetes levélből kiderül, Foscarini előzőleg elküldte a *Letterá*t véleményezésre Bellarminónak, aki el is olvassa azt, és válaszában elfogadhatónak tartja a copernicusi elmélet *ex suppositione* használatát, de miután – a tridenti zsinat álláspontjához hűen – ragaszkodik a Szentírás betű szerinti értelmezéséhez, ezért az elméletet nem tekinti a valóság leírásának, és mint ilyet, el is veti.

[115] *Le opere di Galileo Galilei,* Edizione Nazionale, Vol. XIX, 1906, 279.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a határozat nem ítéli el Galilei eleddig nyomtatásban megjelent műveit (bár ez is megtörténik majd 1633-ban a *Dialogo* megjelenése után); és hogy a katolikus szerzők (Copernicus, Zúñiga, Foscarini) műveit elítélő részt megelőzi a *decretum*ban néhány bekezdés, melyek különböző protestáns szerzők teológiai, egyházpolitikai, politikai és jogi műveit tiltják be. Ez az egybeesés talán nem teljesen véletlen, és legalább annyit kifejezhet, hogy a kongregáció tagjai a heliocentrizmus képezte ideológiai veszélyt alkalmasint ugyanolyan nagynak ítélték a katolikus egyházra nézve, mint a reformáció képezte teológiai-egyházpolitikai veszélyt.

16. Konklúzió

Áttekintésünk elsősorban a *De revolutionibus* előszavaira és – Zúñigától, illetve Foscarinitől eltekintve – korai egyházi kritikájára korlátozódott, és természetesen sem protestáns, sem katolikus oldalról nem teljes (ez könyvhosszúságú terjedelmet követelne). Hogy a további releváns – és különösen a pro-kopernikánus – források közül csak néhányat felidézzünk: a kutatás nemrég, 1974-ben felfedezte, hogy a lutheránus Rheticus tollából is megjelent egy anonim irat Copernicus védelmében, amely még a *De revolutionibus* kiadásának évében íródott (*De terrae motu et scriptura sacra,* 1543, publ. Utrecht: 1651). Régóta ismert továbbá, hogy magán a wittembergi akadémián Erasmus Reinhold (*Commentarius in opus revolutionum Copernici,* kézirat, 1543–1549; *Prutenicae tabulae,* előszó, Tübingen: 1551) és Caspar Peucer (*Elementa doctrinae de circulis coelestibus,* Wittenberg: 1569), mindketten sokoldalú természettudósok és professzorok már Melanchthon idejében elkezdték Copernicus tanait legalábbis matematikai modellként alkalmazni („wittembergi értelmezés").[116] II. Rudolf német-római császár udvari csillagásza, Tycho Brahe elveti ugyan a heliocentrizmust, de tanítványa-munkatársa, a hatalmas Kepler mégis Copernicus védelmében lép színre (*Mysterium cosmographicum,* Tübingen: 1596; *Astronomia nova,* Prága: 1609). Katolikus oldalról pedig legalább a két nagy, nem-orthodox klaszszikus: Giordano Bruno (*La cena de le ceneri,* London: 1584; *De l'infinito, universo e mondi,* London: 1584) és Tommaso Campanella (*Apologia pro Galileo,* 1616, publ. Frankfurt am Main: 1622) pro-kopernikánus állásfoglalása is árnyalja az 1616 előtti (egyházi) recepció képét, nem beszélve a laikus Galilei számos művéről (*Sidereus nuncius,* Frankfurt: 1610; *Lettera a Cristina di Lorena,* 1615; publ. Strassburg: 1636).

A *De revolutionibus* megjelenését követő szűk évszázad tehát matematikai, kozmológiai, fizikai, valamint világnézeti, ideológiai, teológiai és egzegetikai csatározások ideje Copernicus műve körül. Ilyenformán még e rövid áttekintés is bizonyítja, hogy a lengyel csillagász félelme megalapozott volt, amikor habozott a

[116] Lásd Westman: „The Melanchthon Circle" és Omodeo: *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance,* 59–65.

régóta megírt szöveget kiadni a kezéből, és nyomtatásra bocsátani. Az egyházi reakció képe azonban úgy katolikus, mint protestáns részről árnyalt: mindkét oldalon akadtak pártoló és elítélő vélemények. Az ítélkezők egyik vádja – egyháztól függetlenül – a szentírási kozmológiának való ellentmondás; a másik a teremtés Istenből következő rendjének felforgatása; a kettő közötti logikai kapocs pedig az, hogy a teremtés és a Szentírás egyaránt az isteni kinyilatkoztatás különböző moduszai. A „vádlók" a vizsgált esetek túlnyomó részében nem csillagászok, hanem teológusok – de a pártfogók között is bőven vannak teológusok, és közöttük sem mindenki csillagász. Ők inkább a *Biblia* szó szerinti értelméről mondanak le a kritikus passzusokban, mintsem hogy elfojtsanak egy olyan elméletet, amelyet egyértelműen tudományos előrelépésnek érzékelnek.

Bár a recepció kezdeti időszakában a protestáns egyházak ellenállása látszik nagyobbnak, az idő előrehaladtával a katolikus egyházon belül különösen a vezető klérus reakciója lesz fokozatosan egyre elítélőbb. Róma – ahol Zúñiga *Jób-kommentár*ja második kiadásban még 1591-ben is meg tudott jelenni változatlan szöveggel – egyre kisebb toleranciát tanúsít a heliocentrizmussal szemben, miközben a mű első három kiadása (1543, 1566, 1640) protestáns területen jelenik meg, s magán a wittenbergi akadémián Copernicus elmélete lépésről-lépésre a *curriculum* része lesz mint matematikai eszköz. A lutheránus Kepler Prágában művek sorozatában sikeresen terjeszti az új világmodellt, míg eszmei és levelezőtársát, a katolikus Galileit elhallgattatják.[117]

A XVI. század egyháztörténeti fejleményei bizonyosan hozzájárultak ehhez a változáshoz: a jezsuita rend alapítása (III. Pál, *Regimini militantis ecclesiae,* 1540), a római inkvizíció felállítása (III. Pál, *Licet ab initio,* 1542), maga a tridenti zsinat, az *Index* létrehozása (IV. Pius, *Dominici gregis custodiae,* 1564) mind a szigorodó egyházfegyelem jelei, amelyeket végső soron a reformáció megállíthatatlan terjedése, az egyházszakadás fokozatos megvalósulása idézett elő.

A történeti körülmények azonban nem felejtethetik el velünk, hogy a heliocentrizmus elfogadásához – sőt már elgondolásához is – valóban le kell mondanunk hétköznapi érzékszervi világtapasztalatunk abszolutizálásáról, illetve az e tapasztalatból adódó implicit következtetésekről, és a hétköznapi megfigyelő számára nem adott, látszólag jelentéktelen megfigyelési adatok alapján kell sokkal szélesebb lá-

[117] Mint Boros Gábor írja, „…a vallásosság a reneszánsz korában még semmiképp sem csupán az ember saját, belső ügye, morális jellegű lelkiismereti kérdés volt, hanem olyan végső világértelmezési keret is, amely szétválaszthatlanul összefonódott azokkal a tudományos nézetekkel, melyek a korban érvényesek voltak, és amelyek a *Biblia* fundamentális állításaival összhangba hozhatók voltak, illetve kellett hogy legyenek. Egy radikálisan új tudományos eredmény ezért nem a tudományos közösség belügye volt, hanem kihívás mind az illető – természetesen keresztény – tudósok, mind a vallást mint világértelmezési keretet működtető egyházak képviselői számára, hogy megfelelő rugalmasságot tanúsítva leválasszák a régi, érvénytelenné váló nézetet a megőrzendőnek tartott keretről, és az újat állítsák a helyébe. … Mind Kálvin, mind pedig Luther és Melanchthon reakciója eleve elítélő volt a Föld forgását állító elmélet kapcsán, míg a katolikus reakció eleinte visszafogott volt, s csak 1630 táján, a Galilei-per idején merevedett meg." (Boros, szerk.: *Filozófia,* 623.)

tókörben szemlélnünk a teljes természeti valóságot gyökeresen más premisszákból kiindulva. A távolabbi horizonthoz való igazodás azonban lassan magával hozza keretelméletünk *minden* elemének megváltozását – nem lehet egy átfogó világmodell premisszáit csak *részben* lecserélni. A copernicusi érvelés az egész aristotelésiptolemaiosi, gömbhéjas szerkezetű, a mozgás kívülről befelé haladó átadásának elve mentén működő kozmosz logikusnak tűnő elrendezését megbontja, amennyiben a Nap helyét fölcseréli a Földével, és *eo ipso* impliciten megkérdőjelezi az aristotelési fizika alapvető premisszáit, a hétköznapi érzékszervi világtapasztalat abszolút érvényességét. A négy szublunáris elem természetes helyének és mozgásának teljes elmélete válik végső soron tarthatatlanná, ha nem a Föld van a világ középpontjában. A forrásokból ítélve teoretikus szempontból ez volt a legnagyobb közvetlen probléma a *De revolutionibus* képviselte modellel, nem az a – szakirodalomban gyakran hangoztatott – következmény, hogy a világ középpontjából mintegy száműzött Föld és vele az emberi nem így kikerülne Isten gondviselő figyelmének centrumából.

Az egész aristotelési kozmológiai séma továbbá mélyen összefonódik egy teológiai sémával (a kettő együttesét szokás kozmikus teológiának is nevezni), amelyet a tomista skolasztika – bizonyos változtatásokkal – átvett. Aquinói Tamás mozgásból vett istenérve lényegileg aristotelési elmélet, melyet Tamás a legvilágosabb érvnek tekintett Isten léte mellett, bár e többfázisú érv számos fontos mozzanatát elhagyta (*Summa contra gentiles* I, 13). Az *ex motu* istenérv pedig az egész tamási fundamentálteológia alapköve, mert közvetlenül ebből következik Isten tiszta működése, *actus purus*-jellege, vagyis Isten egyszerűsége *(simplicitas Dei)*, ami Isten ontológiai különbségének lényege, Isten sajátosságának első és alapvető kifejeződése (*Summa theologiae* I, 3). Az aristotelési fizika premisszáinak érvénytelenítése így áttételesen a – tomista kozmikus teológia által leírt és a Szentírás által is szentesített – világrend Istenben való megalapozását is megbontotta, sőt ezen keresztül Isten lényegét kérdőjelezte meg sokak szemében, akik dogmaként tanulták a ptolemaiosi világmodellt, és hajlandóak voltak elvetni az annak ellentmondó matematikai bizonyítékokat.

Egy ilyen volumenű változtatást előterjeszteni – a következmények bizonyos fokú előre látása mellett – ezért tényleg félelmetes vállalkozás. Copernicusban és védelmezőiben azonban bizonyára ott munkált az a meggyőződés, hogy nemcsak a Szentírás kinyilatkoztatás, hanem a maga sajátos módján az emberi ész is az. Mint majd a klasszikus XVII. századi metafizikusok jelentős része expliciten is megfogalmazza: az ész Isten legszebb ajándéka az emberi nemnek, sőt az ész maga is egyfajta kinyilatkoztatás – Locke szavaival: *Reason is natural Revelation* (*Értekezés az emberi értelemről* IV, 18). A matematika tehát egy olyan emberi képesség belátásait fogalmazza meg, amelyik isteni eredetű, és ezért – mint Foscarini ki is mondja –isteni garancia van rá, hogy helyes használat esetén megbízható.

Copernicus döntése a *De revolutionibus* publikálása mellett az észre való hagyatkozás jele. E döntés kronológiailag nem véletlenül esik egybe az aristotelési filozófia

és a – XVI. századi forrásokból is láthatóan – arra épülő skolasztikus teológia lassú hanyatlásának kezdetével, hanem mintegy az *Age of Reason* előjele, hiszen a (hívő) szerző az utókorra hagyta annak eldöntését, hogy racionális elmélete hogyan egyeztethető össze a Szentírás betűjével. Ő a maga részéről mindenesetre az isteni tökéletesség legszebb tükrének tartotta a csillagászatot.

A toruńi Nicolaus Copernicus 6 könyve az égi pályák körforgásairól I. könyv, 1–5.[118]

E nemrég írott és már kiadott műben,[119] buzgó olvasó, megtalálod úgy az álló, mint a bolygó égitestek mozgásait, egyfelől a régi, másfelől az új megfigyelések alapján is újra megállapítva, s ezenfelül új és csodálatra méltó hipotézisekkel feldíszítve. Találsz továbbá rendkívül hasznos táblázatokat, melyekből az égitestek mozgásait bármely időben a lehető legkönnyebben ki tudod majd számítani. Vásárold meg tehát, olvasd, gyönyörködj benne.

Ἀγεωμέτρητος οὐδεὶς εἰσίτω.[120]

Nürnbergben, Johannes Petreiusnál, az 1543. évben.

Az olvasóhoz e mű hipotéziseiről.[121]

Nem kétlem, hogy bizonyos tudósok – miután a jelen mű hipotéziseinek újdonságáról már elterjedt a hír, hogy a Földet mozgónak, a Napot ellenben a világegyetem középpontjában mozdulatlannak állítja – felettébb megsértődtek, és úgy vélik, hogy a szabad tudományokat nem kell összezavarni, hisz azok régen megfelelő alapokon jöttek létre. Ha azonban a dolgot helyesen akarják mérlegelni, akkor azt

[118] *Nicolai Copernici Torinensis de revolvtionibvs orbium coelestium, Libri VI*. Norimbergae apud Ioh. Petreium, Anno MDXLIII (*editio princeps*). – Az *orbis* terminus értelme az I. könyv szövege alapján ítélve leginkább „körpálya" (ang. *orb*), ez esetben viszont a *revolutio* talán „forgás"-nak fordítandó – a cím értelmén azonban ez nem sokat változtat.

[119] *iam recens nato & aedito* – a kitétel feltehetőleg Rheticus *Narratio primá*jára utal, amely a *De revolutionibus* főbb tételeit kivonatosan már közölte.

[120] „Senki se lépjen be, aki nem geométer." A figyelmeztetés bizonyára nem véletlenül kerül a könyv címlapjára: Copernicus előszavának is visszatérő motívuma, hogy a matematikusok meg fogják érteni és el fogják fogadni az új elméletet, a hozzá nem értők viszont nem – ők jobb, ha eleve hozzá sem kezdenek.

[121] Anonim szöveg, feltehetőleg a nürnbergi Andreas Osiander lutheránus prédikátor (1498–1552) műve, amely minden jel szerint Copernicus tudta és engedélye nélkül került a könyv élére. A *De revolutionibus* kiadásának előkészítését J. Rheticus bízta Osianderre (minderről lásd B. Wrightsman cikkét: „Andreas Osiander's Contribution to the Copernican Achievement," R. S. Westman, ed.: *The Copernican Achievement*, Berkeley: University of California Press, 1975, 213–243, ezen belül különösen 229–230 és 240–241).

fogják találni, hogy jelen mű szerzője nem követett el semmi olyat, ami szemrehányást érdemelne. A csillagász sajátos szokása ugyanis, hogy az égi mozgások történetét szorgalmatos és a szakma szabályai szerinti megfigyeléssel összeállítja. Ezután e mozgások okait[122] vagy inkább mindenféle hipotéziseket – mivel a valós okok felfedezése semmiképp sem lehetséges – szokott kiötölni és kigondolni, melyek feltételezésével az említett mozgások mértani alapelvek alapján úgy a jövőre, mint a múltra nézvést pontosan kiszámíthatóak. Jelen mű szerzője mindkét területen kiválóan működött. E hipotéziseknek ugyanis nem is kell igazaknak lenniük, sőt, még valószínűeknek sem, hanem elégséges az az egy, ha a számítást a megfigyelésekkel egybevágónak mutatják – hacsak valaki esetleg nem annyira járatlan a geometriában és az optikában, hogy a Vénusz epiciklusát valószínű dolognak tartsa, vagy azt higgye: ez az oka annak, hogy a Vénusz 40 fokkal, sőt, még annál is többel hol megelőzi a Napot, hol követi. Elvégre ki nem látja, hogy ha ezt feltesszük, akkor abból szükségképp az következik, hogy ezen égitest átmérője a περίγειονban több mint négyszer, maga a bolygó teste pedig tizenhatszor nagyobbnak kell mutatkozzon, mint az ἀπόγειονban, aminek azonban minden korszak tapasztalata ellentmond. Vannak azután más, nem kevésbé abszurd dolgok is ebben a tudományban, melyeket most egyáltalán nem szükséges vizsgálni. Eléggé világos ugyanis, hogy a szabálytalan látszó mozgások okait ez a tudomány egyáltalán nem, semmilyen tekintetben sem ismeri. S még ha képzeletben ki is gondol okokat – amint bizonyosan ki is ötöl felettébb sokat –, akkor sem azzal a céllal gondolja ki őket, hogy bárkit is meggyőzzön afelől, hogy a dolog valóban úgy van, hanem csupán az a célja, hogy az okok kellően megalapozzák a számítást. Miután tehát egyetlen és ugyanazon égitesthez tartozó mozgás magyarázatául időnként több hipotézis is kínálkozik (mint például a Nap mozgására a körhagyás [*eccentricitas*] és az epiciklus), ezért a csillagász leginkább azt fogja magáévá tenni, amelyiket a lehető legkönnyebb megérteni. A filozófus talán inkább fog ragaszkodni a valószínűséghez – de se ő, se a csillagász nem ért meg és nem ad át semmi bizonyosat, hacsak isteni kinyilatkoztatásban nem kapja azt. Engedjük tehát, hogy ezek a semmivel sem valószínűbb új hipotézisek is ismertté váljanak a régiek mellett, különösen mivel csodálatosak és ugyanakkor könnyűek is, továbbá igen tudós megfigyelések hatalmas kincsestárát hozzák magukkal. Ami pedig a hipotéziseket illeti, senki se várjon semmi bizonyosat a csillagászattól, mivel az semmi ilyet nem tud nyújtani – nehogy tudatlanabbul távozzék e tudománytól, mint ahogy nekilátott, ha a más céllal készült dolgokat igaznak veszi. Élj boldogul.

Nicolaus Schönberg capuai kardinális üdvözli Nicolaus Copernicust.

Midőn néhány éve mindenki állandó híradása révén tudomást szereztem kiválóságodról, akkor kezdtelek lélekben jobban tisztelni, és örömömet nyilvánítani embereinknek is, akik között oly nagy dicsőséggel élsz. Megértettem ugyanis, hogy

[122] *causas earundem*: nincs többes számú nőnemű főnév az előzményekben, ezért *eorumdem* <*motuum*>-ot fordítunk, mivel az – egyébként is egyes számú – *obseruationé*re való vonatkoztatásnak kevesebb értelme lenne.

nemcsak a régi matematikusok tudományát ismered kiválóan, hanem a világ új magyarázatát is megalkottad, mely által azt tanítod, hogy a Föld mozog; hogy a Nap a világ legalsó s egyszersmind középső helyét foglalja el; hogy a nyolcadik ég örökké mozdulatlan és rögzített; hogy a Hold a szférájában foglalt elemekkel együtt a Mars és a Vénusz ege között helyezkedik el, és éves futással kering a Nap körül; s hogy ezen egész csillagászat lényegéről kommentárokat állítottál össze, és a bolygó csillagok mozgásait számításokkal alátámasztva táblázatokba foglaltad, mindenki legnagyobb csodálatára. Úgyhogy, igen tudós férfiú, ha nem vagyok terhedre, újra meg újra szépen kérlek, hogy eredményeidet közöld a tudósokkal, és a világ szférájáról szóló elmélyült munkádat a táblázatokkal egyetemben a lehető leghamarabb küldd el nekem, valamint mindent, ami ehhez a tárgyhoz tartozik. Megbízást adtam Redeni Theodoricusnak,[123] hogy az én költségemen másoljanak le mindent ott, és juttassák el hozzám. Ha teljesíted ezt a kívánságomat, akkor meg fogod látni, hogy olyan emberrel van dolgod, aki lelkesedik nevedért, és eleget kíván tenni kiválóságodnak. Élj boldogul. Rómában, az 1536. év novemberének kalendáján.

Nicolaus Copernicus előszava az igen szent III. Pál Úrhoz, a legfőbb paphoz, a körforgásokról szóló könyv elé.

Elég jól el tudom képzelni, igen szent Atyám, hogy amint egyesek megtudják, hogy e könyveimben, melyekben a világ szféráinak körforgásairól írtam, bizonyos mozgásokat tulajdonítok a Földgolyónak, rögtön azt fogják kiabálni, hogy engem a véleményemmel egyetemben ki kell űzni. Nem is tetszenek nekem annyira a saját írásaim, hogy ne mérlegelném, mások mit fognak ítélni felőlük. S jóllehet tudom, hogy a bölcsességszerető ember meggondolásai távol esnek a tömeg ítéletétől, mivel ő mindenben az igazság kikutatására törekszik, amennyire ezt Isten megengedi az emberi értelemnek, mégis úgy vélem, hogy a helyestől teljesen eltérő véleményeket kerülni kell. Ezért amidőn magamban azon gondolkodtam, hogy azok, akik sok évszázad ítélete által megerősítettnek ismerik azt a véleményt, miszerint a Föld mozdulatlanul áll az égbolt közepén mint annak középpontja, minő lehetetlen ἀκρόαμαnak fogják vélni, ha én ezzel szemben felvetném, hogy a Föld mozog – akkor sokáig haboztam afelől, hogy vajon magyarázataimat, melyeket e mozgások bizonyítására írtam, közreadjam-e, vagy pedig jobb lenne a pythagoreusok és mások példáját követni, akik nem írásban, hanem kézből-kézbe szokták átadni a filozófia misztériumait, csupán rokonaiknak és barátaiknak – amint erről Lysis Hipparkhoshoz írott levele tanúskodik. Szerintem ezt nem azért tették – mint egyesek vélik –, mert irigységből nem akarták volna közölni tanaikat, hanem azért, hogy az igen szép, és nagy emberek hosszas tanulmányai által kikutatott dolgo-

[123] Redeni Theodoricus – Copernicushoz hasonlóan – a varmiai káptalan kanonokja, a Schönberg-levél keletkezésekor a káptalan követe a Szentszéknél (D. Sobel: *A More Perfect Heaven. How Copernicus Revolutionised the Cosmos*, London–New Delhi–New York–Sydney: Bloomsbury, 2011, 65).

kat meg ne vessék azok, akik vagy lusták bármely művel elmélyülten foglalkozni, hacsak ebből valami hasznuk nem származik, vagy mások buzdításai és példája a tudomány [*philosophiae*] szabad tanulmányozására serkenti ugyan őket, ám szellemük korlátoltsága miatt mégis olyanok a tudósok [*philosophos*] között, mint a herék a méhek között. Amidőn tehát ezt magamban megfontoltam, akkor a megvetés, melytől tartanom kellett véleményem újdonsága és lehetetlensége miatt, szinte arra ösztönzött, hogy a már megkezdett munkát azonmód megszakítsam.

Ezt azonban megakadályozták barátaim, bár már hosszabb ideje haboztam és ellenkeztem. Közülük első volt a tudományok minden területén híres Nicolaus Schonbergius capuai kardinális. Az ő közeli barátja a számomra igen kedves Tidemannus Gisius, chełmnói püspök,[124] aki a szent – és mindenfajta jó – iratok elmélyült tudósa. Ő ugyanis gyakran buzdított, s időnként szemrehányásokkal is ostorozott engem, hogy adjam ki, és végre engedjem napvilágra jönni e könyvet, mely nem kilenc, hanem négyszer kilenc éve hever nálam. Ugyanerre kért nem kevés további, kiváló és igen tudós férfiú is, buzdítva, hogy immár ne féljek művemet a matematika tudósainak közös hasznára bocsátani. Biztattak, hogy amennyivel abszurdabbnak tűnik most sokak szemében tanításom a Föld mozgásáról, annyival több csodálatban és hálában részesül majd, ha ellenzői a magyarázataim kiadása révén az abszurditás felhőjét szétfoszlani látják az igen világos bizonyítások által. E rábeszélés hatása alatt és eme reménytől vezérelve végül megengedtem barátaimnak, hogy kiadják a művet, amit már oly rég óta kértek tőlem.

De Szentséged talán nem is annyira azon fog csodálkozni, hogy ki merészeltem adni fáradozásaim e gyümölcsét, miután oly sok munkát fektettem kidolgozásukba, hogy nem haboztam még írásban is rögzíteni a Föld mozgásáról való gondolataimat; hanem inkább azt kívánja tőlem hallani, miként jutott eszembe, hogy a matematikusok általános véleménye és szinte a közmegegyezés ellenére el merjem képzelni a Föld valamiféle mozgását. Ezért nem szeretném, ha Szentséged nem tudná, hogy engem semmi egyéb nem ösztönzött a világot alkotó szférák mozgásainak másféle számítása felől gondolkodni, mint az, hogy megértettem: a matematikusok a saját elvárásaiknak sem felelnek meg ezek kutatása során. Hiszen először is annyira bizonytalanok a Nap és a Hold mozgása tekintetében, hogy még az éves visszatérés [*vertentis anni*] állandó hosszát sem képesek bizonyítani és megfigyelni. Azután amikor az öt bolygó csillag [*errantium stellarum*] mozgásait szerkesztik, akkor nem mindig ugyanazokkal az alapelvekkel és feltevésekkel élnek, és a látszó körforgások és mozgások más és más bizonyításait használják. Egyesek ugyanis csupán koncentrikus köröket, mások viszont excentereket és epiciklusokat alkalmaznak, amelyekkel azonban nem tudják teljes mértékben bizonyítani téziseiket. Elvégre akik a koncentrikus körökben bíztak, nem tudtak ennek alapján semmi bizonyosat – ti. ami megfelelne a jelenségeknek – állítani, még ha be is bizonyították, hogy különböző mozgásokat össze lehet ezekből rakni. Akik ellenben excentereket

[124] Lengyel város a Visztula partján Toruńtól északra 40 kilométerre.

gondoltak ki, azok több olyan dolgot engedtek meg a bizonyítás során, amelyek szemmel láthatólag ellentmondanak a mozgás egyenletességét [*aequalitate*] kikötő első alapelveknek, jóllehet úgy tűnik: a látszó mozgásokat az excenterek révén nagyrészt megfelelő számításokkal magyarázták. A legfőbb dolgot azonban, vagyis a világ alakját s a világ részeinek bizonyos szimmetriáját nem voltak képesek megtalálni vagy az excenterekből levezetni. Ehelyett pontosan úgy jártak, mint az, aki különböző helyekről vesz kezeket, lábakat, fejet és más testrészeket, melyek kiválóan vannak ugyan megfestve, de nem egyetlen testről készültek, s ezért egyáltalán nem is illenek össze egymással, úgyhogy inkább valamely szörnyeteg, mintsem ember rakható össze belőlük. Ezért azt találjuk, hogy a bizonyítás eljárása során, melyet μέθοδος-nak neveznek, vagy elhagytak valamit a szükséges dolgok közül, vagy bevettek valami idegent és a tárgyhoz nem tartozót. Ez egyáltalán nem történt volna meg velük, ha szilárd alapelveket követnek. Hiszen ha az általuk felvett hipotézisek nem lennének tévesek, akkor kétségkívül bizonyítható lenne minden, ami következik belőlük. Bár mindez, amit most mondok, még homályosan hangzik, a maga helyén majd megvilágosodik.

Midőn a matematikai hagyományok ezen bizonytalanságát a pályaszférák [*sphaerarum orbis*] mozgásainak megállapítása terén már hosszabb ideje forgattam magamban, nyomasztani kezdett, hogy a tudósok [*philosophis*], akik egyébként a pálya tekintetében a legkisebb részleteket is a legnagyobb gonddal kutatják, nem ismerik a világszerkezet [*machinae mundi*] mozgásainak semmi bizonyosabb okát, jóllehet ezt a világot a mi kedvünkért hozta létre a mindenség legjobb és legszabályosabb Alkotója.[125] Ezért magamra vettem azt a feladatot, hogy minden tudós könyveit – amit csak be tudok szerezni – újraolvassam, azt kutatva, nem volt-e köztük valaha valakinek az a véleménye, hogy a világ szféráinak más mozgásai vannak, mint azok, melyeket az iskolákban matematikát [*Mathemata*] előadó tanárok tételeznek fel. S először is Cicerónál azt találtam, hogy Nicetus szerint mozog a Föld.[126] Azután Plutarchosnál is azt találtam, hogy mások is ezen a véleményen vol-

[125] A célokság (*causae finales*) elismerése a teremtésben. A mondatot más fordítók máshogyan értelmezik: „…I began to be annoyed that the movements of the world machine, created for our sake by the best and most systematic Artisan of all, were not understood with greater certainty by the philosophers, who otherwise examined so precisely the most insignificant trifles of this world" (E. Rosen, transl. and ed.: Copernicus: *On the Revolutions*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992); illetve „…avendo a lungo meditato tra me e me su questa incertezza dell'insegnamento matematico nel comporre i moti delle sfere del mondo, cominciò a darmi fastidio il fatto che i filosofi, mentre indagano con tanta finezza le cose più minute del mondo, non hanno poi alcun sicuro criterio di spiegazione per il meccanismo di questo stesso mondo che è stato creato per noi dal migliore e più regolare degli artefici" (F. Barone, ed.: *Opere di Nicola Copernico*, Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1979). Mindkét fordítás eltekint attól, hogy az általuk egyöntetűen „világ"-nak (*world, mondo*) fordított latin terminusok egyike *mundi*, másika *orbis*. Olvasatom szerint Copernicus itt az asztronómiai elméletalkotás két szintjét különbözteti meg: 1. pályarekonstrukció; 2. a pályaalak okának (*ratio*) meghatározása.

[126] Cicero: *Academica priora,* liber II („Lucullus"), xxxix, 123: „Hicetas Syracosius, ut ait Theophrastus, caelum solem lunam stellas supera denique omnia stare censet neque praeter terram rem ullam

tak, melynek összefoglalását – úgy döntöttem – ideírom, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen: οἱ μὲν ἄλλοι μένειν τὴν γὴν, Φιλόλαος δὲ Πυθαγόρειος κύκλῳ περιφερέσθαι περὶ τὸ πῦρ κατὰ κύκλου λοξοῦ ὁμοιοτροπῶς ἡλίῳ καὶ σεληνῇ. Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς καὶ Ἔκφαντος ὁ Πυθαγόρειος κινοῦσι μὲν τὴν γὴν οὐ μήν γε μεταβατικῶς, τροχοῦ δικὴν ἐνηξονισμένην ἀπὸ δυσμῶν ἐπὶ ἀνατολὰς, περὶ τὸ ἴδιον αὐτῆς κέντρον.[127]

Ebből indíttatást nyerve elkezdtem én is a Föld mozgóképességéről [*mobilitate*] gondolkodni. S bár abszurdnak tűnt ez a vélemény, mégis – mivel tudtam, hogy előttem már mások is megkapták azt a szabadságot, hogy tetszés szerint képzeljenek el köröket a csillagászati jelenségek bizonyítására – úgy véltem, hogy nekem is könnyűszerrel megengedik majd, hogy azzal kísérletezzem, vajon a Föld valamiféle mozgását feltételezve nem lehetne-e az égi pályák körforgásáról szilárdabb bizonyításokat találni, mint amilyenek amazokéi voltak.

S én így azon mozgások feltételezésével, melyeket művemben lentebb a Földnek tulajdonítok, sok és hosszú megfigyelés [*observatione*] után végül azt találtam, hogy ha a többi bolygó csillag [*syderum errantium*] mozgásait a Föld körbejárására [*circulationem*] alkalmazzuk, és minden egyes csillag körforgása helyett beszámítjuk, akkor abból nemcsak a többi csillag jelenségei következnek, hanem ez az elgondolás az összes csillag és pálya rendjeit, nagyságát és magát az eget úgy kapcsolja egybe, hogy annak egyetlen részében sem lehet áthelyezni semmit anélkül, hogy össze ne zavarodna a többi rész és az egész világegyetem. Ezért a jelen mű kifejtésében is azt a rendet követtem, hogy az első könyvben leírom a pályák minden pozícióját a Föld mozgásaival egyetemben, amelyeket neki tulajdonítok, hogy ez a könyv tartalmazza mintegy a világegyetem közös vázát [*constitutionem*]. Azután pedig a többi könyvben a többi csillag és minden pálya mozgásait vetem össze a Föld mozgóképességével, hogy ebből megállapítható legyen, hogy a többi csillag és pálya mozgásai és megjelenései [*apparentiae*] mennyiben menthetők meg, ha a Föld mozgásaira vonatkoztatjuk őket. Nem kételkedem továbbá afelől, hogy eszes és tudós matematikusok egyet fognak érteni velem, ha hajlandóak – mint ezt a jelen tudományos elgondolás [*philosophia*] kezdettől fogva megköveteli – nem mellékesen, hanem teljes

in mundo moveri, quae cum circum axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia quae si stante terra caelum moveretur; atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paulo obscurius." (Cicero: *De natura deorum – Academica*, with an English translation by H. Rackham, Cambridge [Massachusetts]–London: Harvard University Press, 1951, 626. Loeb Classical Library 268=Cicero XIX.) Copernicus idézeteinek forrásait F. Barone imént említett kiadásának jegyzetei alapján – és ellenőrzés után – adom meg.

[127] „Mások szerint áll a Föld, a pythagoreus Philolaos szerint azonban körben mozog a tűz körül egy ferde kör mentén, a Naphoz és a Holdhoz hasonlóan. Pontosi Hérakleidés és a pythagoreus Ekphantos szerint pedig mozog a Föld, de nem helyváltoztató mozgással, hanem tengellyel ellátott kerék módjára <forog> nyugatról keletre, a saját középpontja körül." Pseudo-Plutarchos: *De placitis philosophorum* III, 13 (Plutarque: *Oeuvres morales* tome XII, 2e partie: *Opinions des philosophes*, Texte établi et traduit par G. Lachenaud, Paris: Les Belles Lettres, 2003, 137). Copernicus szövegében és más kora újkori Plutarchos-kiadásokban ἐνζωνισμένην áll, amit Lachenaud ἐνηξονισμένην-re javít.

mértékben megismerni és mérlegelni mindazt, amit jelen műben e dolgok bizonyítására felhozok. De hogy tudósok és laikusok egyaránt belássák, hogy egyáltalán senki ítéletét sem akarom kikerülni, ezért aprólékos munkám eredményét inkább Szentségednek akartam ajánlani, mint bárki másnak, mivel még a Föld ezen félreeső zugában is, ahol élek, rangod tekintélye, valamint az összes humán tudomány és a matematika iránti szereteted alapján a legkiválóbbnak tartanak Téged, úgyhogy tekintélyed és ítéleted által könnyűszerrel el tudod hárítani a rágalmazók harapásait, még ha közmondásszerű is, hogy a besúgó harapása ellen nincs orvosság.

Ha netán lesznek ματαιόλογοι,[128] akik semmilyen matematikai elméletet nem ismernek ugyan, mégis ítéletet alkotnak maguknak azokról, és az Írás valamely, szándékuk szerint kiforgatott szöveghelye miatt meg merészelnék támadni és róni itteni célkitűzésemet, akkor velük egyáltalán nem foglalkozom, még annyit sem, hogy legalább vakmerőnek bélyegezném az ítéletüket. Nem ismeretlen dolog ugyanis, hogy Lactantius, aki különben neves szerző, de nem híres matematikus, fölöttébb gyermeteg módon nyilatkozik a Föld formájáról, midőn gúny tárgyává teszi azokat, akik szerint a Föld gömb alakú. Ezért nem kell különösnek látszania a tudósok szemében, ha egyes ilyen emberek bennünket is kinevetnek majd. A matematikai elméleteket a matematikusok számára írják, akik szemében úgy fog tűnni – hacsak nem tévedek –, hogy egy kicsit jelen munkálkodásaink is támogatják az egyházi államot,[129] melynek vezetése most Szentséged kezében van. Elvégre nem is olyan régen, X. Leó alatt történt,[130] hogy a lateráni zsinat tárgyalta az egyházi naptár reformjának kérdését,[131] mely akkor pusztán azért maradt eldöntetlen, mert az évek és hónapok hosszát és a Nap és Hold mozgásait még nem mérték meg elég pontosan. Ez időtől fogva tehát elkezdtem alaposabban foglalkozni e jelenségek megfigyelésével, mivel a problémáról tájékoztatott az igen neves férfiú, Pál, Fossombrone püspöke,[132] aki akkor ezt a vizsgálódást vezette. Hogy pedig mire jutottam az említett kérdésben, azt különösen Szentséged és minden más matematikatudós ítéletére bízom; és nehogy úgy tűnjék: többet ígérek munkám hasznosságáról Szentségednek, mint amennyit teljesíteni tudok, ezért most elkezdem a kifejtést.[133]

[128] Összevissza beszélő emberek.

[129] *Reipub<licae> ecclesiasticae*.

[130] Giovanni di Lorenzo de' Medici, *sedit* 1513–1521.

[131] Az V. lateráni egyetemes zsinat még II. Gyula alatt ült össze 1512-ben, és tovább ülésezett X. Leó alatt 1517-ig.

[132] Paul van Middenburgról, a közép-itáliai Fossombrone püspökéről ld. Barone, ed.: *Opere di Nicola Copernico*, 177, 21. lj.

[133] Az első kiadásban itt a mű részletes tartalomjegyzéke következik. Az 1543-as nürnbergi és az 1566-os baseli kiadás egyaránt eltekint Copernicus eredeti, háromoldalas bevezetőjének közlésétől, amely végül egészen az 1854-es varsói kiadásig kéziratban maradt (*Nicolai Copernici Torunensis De Revolutionibus Orbium Coelestium libri sex. Accedit G. Joachimi Rhetici Narratio prima, cum Copernici nonnullis scriptis minoribus nunc primum collectis, ejusque vita*. Varsaviae: Typis Stanislai Strąbski, Anno MDCCCLIV, 10-12). E bevezető dicséri a csillagászat tudományát, amennyiben ez a szabad emberhez legméltóbb és legmagasabb rendű tudomány, amely a mindenség rendjének megismertetése révén a leginkább késztet erkölcsiségünk rendezésére és Isten dicséretére is. A csillagászat művelése ezen

I. könyv

1. *A világ gömb alakú*

Először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a világ gömb alakú, vagy azért, mert ez a legtökéletesebb forma mind közül, amennyiben semmilyen illesztésre nem szorul rá, mivel teljes egész; vagy azért, mert ez tudja befogadni a legtöbb alakot, ami igencsak illik ahhoz, ami magába akarja fogadni és meg akarja őrizni a mindenséget; vagy pedig azért is, mert a világ részeit – úgy értem: a Napot, a Holdat és a csillagokat – teljesen elkülönülten ilyen formájúaknak látjuk; vagy pedig mert minden dolog arra törekszik, hogy ez a forma határolja. Ez szembeötlő a vízcseppekben és más folyékony testekben, amikor önmagukban kívánnak határolódni. Ki kételkedne abban, hogy az égitestek formája is ilyen?

2. *A Föld is gömb alakú*

A Föld is gömb alakú, mivel mindenfelől a középpontjára támaszkodik. Mégsem látjuk azonnal tökéletes gömbnek [*orbis*], mert a hegyek annyira kiemelkednek rajta, a völgyek pedig annyira bemélyednek, bár ez a Föld egyetemes kerekségét csak egészen kicsit változtatja meg. Ez a következőkből nyilvánvaló: Akik bárhonnét észak felé utaznak, azoknak a napi körforgás ama pólusa [*uertex*] lassanként egyre jobban fölébe magasodik, miközben a szemközti pólus ugyanannyit megy lefelé; több, észak körüli csillag – úgy tűnik – nem nyugszik le, a déliek közül pedig néhány felkelését már nem látni. Így a Canopus csillagot nem látja Itália, jóllehet Egyiptom számára látható.[134] Itália látja viszont a Folyó utolsó csillagát, melyet a mi fagyottabb vidékünk nem ismer.[135] Ezzel szemben azoknak, akik Dél felé haladnak, a déli csillagok magasodnak fölébe, miközben lesüllyednek azok, melyek fölöttünk vannak. Ezalatt maguk a pólusok hajlásszögei [*inclinationes*] a Föld bejárt területeihez mindenütt ugyanúgy aránylanak, ami semmi egyéb alakzaton nem történhet meg, csakis a gömbalakon. Ebből világos, hogy a Föld is pólusok között helyezkedik el, s ezért gömb alakú. Gondold meg továbbá, hogy a Nap és a Hold esti fogyatkozásait a keleten lakók nem látják; a reggeli fogyatkozásokat a nyugaton lakók nem; a nap közepén történőket pedig azok később, ezek viszont korábban látják. A hajósok észlelik, hogy a vizek is ilyen formájúak, mivel az a föld, mely a hajóból nem látszik, az árboc csúcsáról gyakran látható. És fordítva: ha az árboc

túlmenően az államra nézve is üdvös – érvel Copernicus Platón *Törvényei*re (VII. könyv, 809 C 8-D 8) való hivatkozással –, mivel a pontos időszámítás segít a közélet és különösen a vallási rítusok rendszeressé tételében. Szerzőnk ezután ezen isteni tudomány nehézségeire mutat rá: az eddigi elméletek egyike sem magyarázza kielégítően a megfigyeléseket, úgyhogy még a napév hosszúsága felől is számos eltérő vélemény ismeretes. Ezért volt szükséges a jelen új, részletesebb vizsgálódás.

134 A Canopus – más néven Alpha Carinae – a déli éggömb legfényesebb csillaga a Hajógerinc csillagképben, mely a 37. északi szélességi fok fölött nem látható (www.space.com).

135 Az igen hosszú Eridanus csillagkép.

tetején valami csillogó dolgot helyeznek el, az fokozatosan lefelé ereszkedni látszik azok számára, akik a szárazföldön maradnak, amint a hajó elindul a szárazföldtől, míg végül az illető fényes dolog úgyszólván lenyugszik és eltűnik. Tény az is, hogy a természete szerint folyó víz mindig lefelé törekszik, amint a föld is, és a parttól nem törekszik messzebb, mint a föld domborúsága tűri. Ezért tény, hogy ennyivel magasabban van minden föld, amely az Óceánból kiemelkedik.

3. *A föld miként formál egyetlen gömböt a vízzel*

Miután tehát a körülvevő óceán mindenfelé tengereket önt e földre, ezért a meredekebb lejtőit feltölti. Így kevesebb vízre volt szükség, mint földre, nehogy a víz ellepje az egész földet – hisz nehézségénél fogva mindkettő ugyanazon középpont felé törekszik –, hanem a föld bizonyos részeit és a számos, különböző irányokban elterülő szigetet meghagyja az élőlények boldogulása végett. Elvégre mi egyéb maga a kontinens és az egész földkerekség is, mint egy, a többinél nagyobb sziget? S itt nem kell azokra a peripatetikusokra hallgatnunk, akik azt állították, hogy tízszer több víz van az összes földnél, mivel feltételezték, hogy az elemek átalakulása során egy rész földből tíz rész víz keletkezik a felbomlás révén, és azt mondják, hogy a föld így bukkan elő bizonyos mértékig, mivel nem mindenfelől van egyensúlyban a nehézsége folytán, hiszen üreges, és ezért más a nehézségének középpontja [*centrum gravitatis*], s más a nagyságának középpontja. De a geometria tudományában való járatlanságuk miatt tévednek, miután nem tudják, hogy a víz még hétszer sem lehet több, ha azt akarjuk, hogy a föld valamely része száraz legyen – hacsak a föld teljesen ki nem üríti a nehézkedés középpontját, és át nem adja a helyet a víznek mint olyannak, ami nehezebb nála. Elvégre a gömbök <térfogata> egymáshoz képest az átmérőjük háromszorosa. Ha tehát a víz hét része mellett a föld lenne a nyolcadik rész, akkor az átmérője nem lehetne nagyobb, mint a középponttól a víz felületéig terjedő rész; úgyhogy nagyon sok hiányzik ahhoz, hogy tízszer több legyen a víz. Hogy pedig semmi különbség sincs a Föld nehézkedésének középpontja és a nagyságának középpontja között, az abból következtethető ki, hogy a Föld domborúsága, mely az óceántól indul ki, nem emelkedik folytonosan, ahogy egyre távolodik a parttól, hiszen különben nagymértékben akadályozná a tenger vizét, és egyáltalán nem tenné lehetővé, hogy a beltengerek mint hatalmas öblök a belsejébe hatoljanak. Továbbá, az óceán partját mindig a tenger egyre növekvő mélysége határolná, minélfogva sem sziget, sem sziklazátony, se semmiféle föld nem tűnne föl a messzebbre előrehajózók előtt. Tény ezzel szemben, hogy az Egyiptomi tenger[136] és az Arab-öböl között alig tizenöt *stadium* van nagyjából a földkerekség közepén. Ptolemaios pedig a *Cosmographiá*ban az Egyenlítő köréig terjeszti ki a lakható földet,[137] tekintetbe nem véve ezenfelül az ismeretlen földet, ahová az újabb szerzők

[136] A Földközi-tenger délkeleti része.

[137] Copernicus – F. Barone szerint – Klaudios Ptolemaios Γεωγραφικὴ ὑφήγησις (*Geographia*) című monumentális földrajztudományi összefoglalásának VI, 16 fejezetére utal. Itt Ptolemaios Kelet-Ázsia,

Cathagyát[138] és hatalmas területeket helyeztek el egészen a 60. hosszúsági fokig; úgyhogy már nagyobb kiterjedésű a lakott föld, mint amekkora megmarad az óceánnak. Még világosabbá válik ez, ha azokra a szigetekre gondolunk, melyeket jelen korunkban találtak meg a spanyol és portugál fejedelmek alatt, és különösen a felfedező hajóskapitányról elnevezett Amerikára, melyet az egyelőre ismeretlen nagysága miatt új kontinensnek tartanak, sok más, korábban ismeretlen szigetről nem is beszélve – nehogy csodáljuk antipódusok vagy antichthónusok létezését. A mértani megfontolás ugyanis arra kényszerít, hogy azt higgyük: Amerika a helyzete alapján ítélve pontosan a Föld szemközti oldalán fekszik, átellenben a Gangesz-környéki Indiával. Mindezek alapján végül is világosnak vélem, hogy a föld és a víz egyaránt egyetlen tömegközéppontra támaszkodik, és a föld nagyságának nincs más középpontja, hisz miután a föld nehezebb, ezért a szétnyíló részei töltődnek fel vízzel, minélfogva a víz mennyisége csekély a földéhez képest, jóllehet a felszín irányában talán több mutatkozik meg a vízből. Elvégre a Földnek a rajta körülfolyó vizekkel együtt feltétlenül olyan alakja kell legyen, amilyet az árnyéka mutat; márpedig jól elkülöníthető körének körvonalaival kényszeríti fogyatkozásra a Holdat. Nem sík tehát a Föld, mint Empedoklés és Anaximenés vélték; nem is dob alakú, mint Leukippos gondolta; nem is hajó formájú, ahogyan Hérakleitos, sem pedig más módon nem homorú, amint pedig Démokritos vélekedett. Továbbá nem is hengeres, mint Anaximandros gondolta, és nem süpped a legalsó részén gyökereivel vég nélküli üledékbe, ahogyan Xenophanés vélte, hanem tökéletesen gömbölyű, ahogy a filozófusok mondják.

4. *Az égitestek mozgása egyenletes, örökös és körkörös vagy körökből összetett*

Mindezek után el fogjuk mondani, hogy az égitestek mozgása körkörös. A gömb ugyanis úgy képes mozogni, hogy körben forog, miközben maga e cselekvés által a saját formáját fejezi ki a legegyszerűbb testben, amelyben se kezdetet, se véget nem lehet találni, sem egy részt megkülönböztetni a másiktól, miután ugyanazon részeken át tér vissza önmagába. A sok pályának azonban több mozgása van. Mind közül legszembeötlőbb a mindennapi körforgás [*revolutio cotidiana*], melyet a görögök νυχθήμερον-nak neveznek, tehát a nappal és az éjszaka időtartama. Azt szokás gondolni, hogy a világ – a Föld kivételével – ezen időtartam alatt keletről nyugatra siklik. Ezt tekintik minden mozgás közös mértékének, mivel magát az időt is leginkább a napok számával mérjük. Látunk azután más, mintegy szembetörekvő – tehát nyugatról keletre tartó – körforgásokat is, úgymint a Napét, a Holdét és az öt bolygóét. A Nap így méri ki nekünk az esztendőt, a Hold a hónapokat, a legáltalánosab-

illetve azon belül *Sērikē* (Közép-Kína) körülhatárolásával és ismertetésével foglalkozik. Az északi szélesség koordinátái azonban az egész leírásban 35° és 60° között mozognak (Ptolemaios: *Handbuch der Geographie*, Bdd. 1–3, hrsg. von A. Stückelberger und G. Graßhoff, Basel: Schwabe Verlag, 2006, Bd. 2, 664–668).

[138] Kína.

ban használt időegységeket; és így halad körbe a maga útján a többi öt planéta is. De többszörösen eltérnek az előbbi körforgástól: először is, hogy nem ugyanazon pólusok között forognak, mint amaz első mozgás, amennyiben az átlós Állatövön [*signiferi*] futnak végig. Másrészt úgy tűnik, hogy a körforgásuk során nem egyenletesen haladnak, mivel észleljük, hogy a Nap és a Hold hol lassabban, hol gyorsabban mozognak. Látjuk továbbá, hogy a másik öt bolygó csillag időnként még visszafelé is halad [*repedare*], és itt-ott meg is áll [*stationes facere*].[139] És míg a Nap mindig a maga egyenes útján jár, amazok különböző módokon bolyonganak, amennyiben hol dél, hol észak felé térnek ki, minélfogva bolygóknak [*planetae*] nevezzük őket. Gondold meg továbbá, hogy időnként közelebb vannak a Földhöz – ilyenkor azt mondjuk: *perigeum*ban vannak –, máskor távolabb, ilyenkor pedig azt mondjuk, hogy *apogeum*ban vannak. De ettől függetlenül meg kell vallanunk, hogy mozgásaik körkörösek vagy több körből összerakottak, amennyiben e szabálytalanságaikat [*inaequalitates*] bizonyos törvény szerint és állandó visszatérésekkel [*restitutionibus*] hajtják végre, ami nem volna lehetséges, ha mozgásaik nem körkörösek lennének. Csak a kör képes ugyanis már megtörtént dolgokat újra elővezetni – amint például a Nap körök összetett mozgása révén vezeti vissza nekünk az egyenlőtlen hosszúságú nappalokat és éjszakákat, valamint a négy évszakot; aminek során többfajta mozgást is észrevehetünk, miután nem lehetséges, hogy egy egyszerű égitest egyetlen körforgás révén egyenlőtlenül mozogjon. Ez ugyanis csak annak következtében történhet meg, ha a mozgatóerő – akár kívülről, akár a legbelső természetből [*intima natura*] fakad – nem állandó, vagy pedig a forgó test egyenlőtlensége miatt. Miután azonban az értelem mindkét lehetőségtől elriad, s mivel nem méltó dolog ilyesmit elgondolni ama dolgokban, melyek a legjobb rendben vannak elhelyezve, ezért el kell fogadnunk, hogy az égitestek egyenletes mozgásai számunkra vagy azért mutatkoznak egyenlőtlennek, mert ama körök középpontjai [*polos*] mások és mások, vagy pedig azért is, mert a Föld nem ama körök közepén van, melyek mentén ezek keringenek, és nekünk, akik a Földről szemléljük e csillagok átvonulásait [*transitus*], a hozzánk közelebb lévők az eltérő távolságuk miatt történetesen nagyobbaknak látszanak a távolabbiaknál (amint ez az optikában bizonyított dolog); így a körpályájuk egyenlő ívein [*circumferentiis*] a látvány különböző távolsága miatt egyenlő idők alatt nem egyenlő mozgások fognak látszani. Ezért véleményem szerint mindenekelőtt szorgalmasan meg kell figyelni, mi a Föld viszonya az éghez, nehogy – miközben a fölöttünk rendkívül magasan lévő dolgokat akarjuk vizsgálni – elhanyagoljuk a hozzánk igen közelieket, s ugyanezen hiba által az égi jelenségeknek tulajdonítsunk olyasmit, ami a Föld tulajdonsága.

[139] A retrogradáció kezdetén és végén.

5. *Vajon a Földhöz körmozgás tartozik-e? És e körmozgás helyéről*

Miután már bizonyítást nyert, hogy a Föld is gömb alakú, úgy vélem, azt kell vizsgálnunk, hogy vajon az alakját követi-e a mozgása is, és hogy a világegyetem mely helyét foglalja el, hiszen ezek nélkül nem lehet megadni az égi jelenségek bizonyos magyarázatát. Bár a szerzők jobbára egyetértenek abban, hogy a Föld nyugszik a világ közepén, úgyhogy felfoghatatlannak, sőt, nevetségesnek tartják, ha valaki az ellenkezőjét gondolja. Ha azonban figyelmesebben vizsgáljuk meg a dolgot, ki fog derülni, hogy ez a kérdés még nincs lezárva, és ezért távolról sem megvetendő. Elvégre mindaz, ami szemmel láthatólag helyváltoztatás, kétségkívül vagy a vizsgált dolog mozgása, vagy a szemlélő mozgása, vagy mindkettejük eltérő változása miatt történik. Mert ha két dolog ugyanúgy mozog egy viszonyítási ponthoz képest, akkor nem észlelünk mozgást – mármint a szemlélt dolog és a szemlélő között. A Föld mármost az a hely, ahonnét amaz égi körforgást [*coelestis ille circuitus*] megpillantjuk, és ahol az újra meg újra lejátszódik szemünk láttára. Ha tehát valamilyen mozgást tulajdonítunk a Földnek, akkor az minden olyan dologban, ami nem a Földön van, egyugyanazon mozgásként fog megjelenni, de ellenkező irányban, mintha elmennénk mellettük – ilyen mindenekelőtt a napi körforgás. Elvégre úgy tűnik, mintha ez az egész világot magával ragadná, kivéve a Földet és annak környezetét. De ha esetleg megengeded, hogy az ég egyáltalán nem részesül ebből a mozgásból, a Föld ellenben nyugatról keletre forog (a Napban, Holdban és csillagokban látszó kelethez és nyugathoz képest), akkor – ha komolyan odafigyelsz – azt fogod találni, hogy ezek a dolgok így vannak. S mivel az égbolt [*coelum*] az, ami mindeneket tartalmaz és magában foglal [*continet & caelat*], hisz az ég a mindenség közös helye, ezért nem teljesen világos, hogy miért ne inkább a tartalmazottnak, semmint a tartalmazónak, miért ne inkább az elhelyezettnek, semmint az elhelyezőnek tulajdonítsuk a mozgást? Kétségkívül ezt az álláspontot foglalta el Héraklidés és Ekphantos, a pythagoreusok, valamint Syracusai Nicetas Cicerónál,[140] akik szerint a Föld a világegyetem közepén forog. Úgy vélték ugyanis, hogy a csillagok a Föld elébük helyeződése [*obiectu*] miatt nyugszanak le, s annak továbbmozdulása [*cessione*] miatt kelnek fel. E feltevésből következik egy másik, nem kevésbé jelentős kérdésfelvetés a Föld helyével kapcsolatban – bár már szinte mindenki elfogadja és hiszi, hogy a világ közepe a Föld. Mert ha valaki esetleg tagadná, hogy a világ közepét vagy középpontját a Föld foglalja el; és ugyanakkor nem vélné a középtől mért távolságát sem oly nagynak, hogy az a nem bolygó csillagok szférájával lenne összemérhető, hanem csupán a Nap és a többi csillagok pályájához képest gondolná jelesnek és észrevehetőnek; valamint feltételezné, hogy ezen égitestek mozgása emiatt látszik másnak és másnak, mintha csak valamely más középponthoz lennének rendelve; az a látszó eltérő mozgásnak talán nem is adná alkalmatlan magyarázatát. Hiszen az, hogy a bolygó csillagokat közelebbinek látjuk a Földhöz, majd

[140] *Nicetas* nyilván azonos az előszóban említett *Nicetus*szal.

pedig távolabbinak, kétségkívül amellett szól, hogy a Föld középpontja nem az ő köreik központja. Még kevésbé világos az is, hogy vajon a Föld közeledik hozzájuk, és távolodik tőlük, vagy ők teszik ezt a Földhöz képest? Nem lenne továbbá különös az sem, ha valaki úgy vélekedne, hogy a Földnek e napi körforgáson kívül még valamely más mozgása is van; hiszen azt, hogy a Föld forog, sőt, hogy több különböző mozgással is vándorol, és hogy egy a csillagok közül, a hagyomány szerint a pythagoreus Philolaos, a nem közönséges matematikus állította – márpedig Platón az ő látása végett nem habozott Itáliába utazni, amint ezt állítják azok, akik Platón életrajzát írták. Sokan úgy vélték azonban, hogy geometriai érveléssel bizonyítható, hogy a Föld van a világ középpontjában, és az égbolt mérhetetlenségéhez képest pontszerű lévén, a középpont szerepét játssza, s ezért mozdulatlan, mivel ha a világmindenség mozog, akkor a középpont mozdulatlan marad, és ami közel van a középponthoz, igen lassan mozog.

(Ford. Vassányi Miklós)

FRAZER-IMREGH MONIKA FORDÍTÁSA

Luther Márton zsoltármagyarázatai, melyeket Wittenbergben, a teológus hallgatók számára adott elő

(részlet)

Jézus oltalmazzon!

A kiváló Frigyes fejedelemnek,[1] *a Szent Római Birodalom fővezérének, választófejedelemnek, Szászország hercegének, Misna bárójának, Türingia tartománygróf-jának, kegyelmes patrónusának Luther Márton üdvözletét küldi*

Úgy tűnik, okosan és helyesen cselekednek azok, akik tanulmányaikat és tehetségük gyümölcseit az előkelőségeknek címzik és ajánlják, s ily módon szereznek műveiknek tekintélyt és oltalmat a balsors ellen (mely egyáltalán nem látható előre számukra), hiszen olyan a világ, hogy lehet valami a legjobb, mégis igen könnyen az irigység és a rosszakarók bosszújának martalékává válhat. Ezért van, hogy még a színvonalas műveknek is, tehát azoknak, amelyekben megmutatkozik a szerző tehetsége és műveltsége, minthogy kétség kívül kitűnőek és a lehető legnagyobb figyelemre méltóak, nem kevésbé van szüksége saját Maecenasaikra és Augustusaikra (olykor még Odysseusaikra is), akik elefántcsont jogarukkal lesújtanak a Thersitésekre.[2] Egyesek számára az lehet a megszólítás indítéka, hogy nevük örökkévalóságával és hírnévvel ajándékozzák meg azokat, akikhez írnak, azt is szem előtt tartva, hogy az utókort ugyanazon erény példájával lelkesítsék és buzdítsák, amelyet dicsérnek. Némelyeknek az a célja, hogy megajándékozzák jótevőjüket, és valamiképpen viszonozzák jótéteményüket azok számára, akik kedvezően fogadták őket, így mutatván ki hálájukat. Ezen körülmények közül azonban, kiváló Fejedelem, egyik sem igaz rám. Először is, mivel tisztában vagyok vele, hogy művem nem érdemli meg, hogy patrónusra leljen, és e téren vagyok oly szerencsés, hogy legalább a tudatlanságomnak a tudatában legyek. Ha pedig oly kiváló lehetnék, hogy művem méltó lehetne arra, hogy valakinek ajánljam, akkor sem szeretnék annyira aggódni, hogy patrónus oltalmazza azt. Sőt, miután megtanultam a Szentírásból, hogy milyen félelmetes és veszedelmes dolog Isten egyházában szólni és azok között beszélni, akikről tudnod kell, hogy a végítélet napján a bíráid lesznek

[1] III. Frigyes (1463–1525).

[2] Thersités a Trója alatt harcoló görögök egyike, rútságáról és becsmérlő szájáról vált ismertté. Vö. *Ílias,* II, 211–277.

(hiszen e jelenlegi rágalmazóimtól nem annyira félek), méghozzá a mindeneket látó Isten jelenlétében, az angyalok által szemlélve, minden teremtmény füle hallatára, kik Isten szavára figyelnek (úgy kell ugyanis hinnünk, hogy – az embert és az ördögöt kivéve, akik hálátlanságukban megsüketültek – minden tiszteli Isten szavát, aki mindent teremtett), semmire sem vágynám jobban, mint hogy hallgathassak, s hogy amit meggondolatlanul mondottam, mindenki emlékezetéből kitöröljem. Bárdolatlan és szörnyű dolog ugyanis Istent okolni minden egyes haszontalan szóért.[3] S hiszen nem is tart meg a szólás szolgálatában semmi egyéb, mint az isteni akaratnak való engedelmesség; soha nem a saját akaratomból léptem oda egészen a mai napig, minthogy mindig is rettegtem ettől. Így hát miféle hírnevet, miféle dicsőséget, nevének mely örökkévalóságát remélhetné tőlem kiváló Uraságod? Hiszen magad ráadásul olyan fejedelem vagy, aki azontúl, hogy minden fejedelemhez illő tehetséggel ékes, még a tudományok és a tudósok rendkívüli szeretete által is oly nagy nevet és dicsőséget szerzel magadnak, hogy nem is Appión neked, hanem te szerzel halhatatlanságot Appiónnak és mindazoknak, akik téged ünnepelnek. Ki ne tudná, hogy Frigyes fejedelem a tudományok előmozdításában minden egyes fejedelemnek példát adott? Kiválóan tud már görögül és héberül a te Wittenberged egyeteme, s a szabad művészeteket Minerva hathatósabb támogatásával tanítják, mint mindezidáig. Krisztus tiszta teológiája diadalmaskodik, szinte nincs is olyan kérdés vagy vélemény, amelyet az emberek ne tennének vagy ne vetnének fel. Mindez a te irányításod, a te támogatásod, a te oltalmad védőszárnyai alatt történik. Bárcsak az egyházi főméltóságok, akiknek ezekben a dolgokban a leginkább a világi fejedelmek előtt kellene járniuk, legalább a világiak példáját utánoznák, hiszen épp ilyen mértékben apad az egyház befolyása és hatalma.

Ám mégis, mit adhatnék ajándékba bőséges jótéteményeid fejében, melyekkel, bár meg nem érdemeltem, elhalmoztál? A te költségeden rótták esztelen fejemre azt a hivatalt, hogy nyilvánosan szerepeljek, amit ugyan szégyenlek, mégis viselnem kell, mivel így akarják azok, akik számára megfelel, hogy engem hallgassanak. Ám ez a csodabogár (jómagam), mely ugyan csupa jóakaratból született, mennyi gondjába, fejtörésébe, költségébe és végül mennyi veszélyébe került Uraságodnak? Tudja az egész fejedelemség, hogy Te sokkal jobban aggódtál értem, mint én magamért. Én vakmerően elvetettem a sulykot, mindig készen arra, hogy a végsőkig elmenjek, felkészülve a következményekre – ez alkalommal is abban reménykedtem ugyanis, hogy mások tanítása alól felmentve találok egy csendes zugot magamnak, miután otthagytam a számomra gyűlöletes nyilvánosságot. Ám mégis megmaradt fenséged szolgálata. És midőn azt kívántam, hogy szenvedjem el, amit azok nekem okozni vágytak, mindkettőnk kívánsága teljesült, de itt még nem lett vége. Mindazonáltal ez az esemény azon név akarata, mely minden keresztény számára a legterhesebb kell, hogy legyen – Krisztus egyházában ugyanis egyesek olyan arcátlanul merészek, hogy az egyház tiszteletre méltó hatalmának neve alatt rút

[3] Mt 12,36.

vágyaiknak szereznek érvényt. S a püspökök közül minél jámborabb, jószívűbb, műveltebb valaki, ezek a csaló gonosztevők annál nagyobb csoda előmozdítását ígérik maguknak az ő neve alatt. Hisz a nyilvánvaló hazugságok tömkelegében ez csak egy jelentéktelen eset, melyben X. Leó szent nevét egyetlen kis szerzetes megfélemlítésére és kegyetlen zsarnokságuk megszilárdítása céljából megszentségtelenítették és bemocskolták. Ámbár ezen sem kell nagyon csodálkozni, ha egyszer vannak, akik a pápa nevét kiárusítják és hazug dolgokra bitorolják. Ugyanezt tették az ő főpüspökeik, a hamis próféták, az ál-apostolok, az ál-Krisztusok, akik még Isten és Krisztus szent nevét is saját hazugságaik szolgálatába állították. Így hát Isten csodálatos kegyelmének köszönhető, hogy a Római Egyház tisztelete fennmaradt, és a pápa megbecsülése is megőrződött. S a haszonleső ármánykodókkal békésen és sikerrel szálltak mindeddig szembe, hogy végre-valahára megtanulják: Isten él még és uralkodik, s a szemfényvesztőket megtréfálja. Tehát ez az Isten az, s urunk Jézus Krisztus, akié egyedül minden, amit benned, kiváló Fejedelem, csodálunk, s kívánjuk, hogy érdemeidet ismerje el magáénak, növelje és őrizze meg örökké. Így rovom le beszédem révén hálámat, mivel egyébre nem telik tőlem.

Ennélfogva, annak, hogy zsoltármagyarázataimat kiváló Uraságod nevében kívántam kiadni – bármilyenek is ezek, egy biztos, hogy magyarázatok (értelmezésnek vagy kommentárnak nem merném nevezni őket, mivel tisztában vagyok saját erőfeszítéseim szerény gyümölcsével) – semmi más oka nem volt, mint szeretetem. Tudomásom van róla ugyanis, hogy szíved mily nagy kedvet és gyönyörűséget talál a Szentírásban, és szívem (hogy Debóra[4] szavaival éljek) az ilyen fejedelmeket kedveli. S miért ne említsem szeretetem tárgyát, amire itt gondolok, hogy lássák azok, akik folyton a Szentírásra hivatkoznak, milyen messze áll az álszent a valódi teológustól? Elmondta nekem egykoron Krisztusban tisztelendő atyám, Johann von Staupitz,[5] hogy midőn Uraságodnál tartózkodott, s azokra terelődött a szó, akik a nép előtt szónokolnak, akkor te azt mondottad (ami méltán dicséri éleslátásodat), hogy azok a beszédek, melyek az emberek okoskodásán és tanulmányain alapulnak, szörnyen unalmasak, és a mi ügyeinket illetően erőtlenek és alkalmatlanok a meggyőzésre, mivel semmi olyan okos érvet nem lehet felhozni, amelyet egy újabb furfangos okoskodás ne tudna megcáfolni. A Szentírás viszont egyedülálló, oly hatalmas a tekintélye és az ereje! És a mi szolgálatunk előtt is hangozzék el, hogy a vita majd minden mesterfogását elejtve és megsemmisítve sürgessen és kényszerítsen, hogy mondjuk: soha nem az ember szólalt így meg, ez Isten ujja. Nem úgy tanít ugyanis, miként az írástudók és a farizeusok, hanem mint aminek hatalma van. Mikor ő [Staupitz] készségesen elfogadta ezt a véleményt, akkor te kérted, hogy adja rá a kezét és ezt mondottad: „Ígérd meg nekem, hogy ezt örökké így fogod gondolni!" Könyörgöm, nem ez a beszéd s vélemény illenék a szentséges pápához

[4] Bírák 5,9.

[5] Johann von Staupitz (1460–1524), az erfurti Ágoston-rendi kongregáció főnöke, Luther gyóntatóatyja. Ő ajánlotta Luthernek, hogy hittudományi tanulmányokat folytasson, és ő helyeztette át 1508-ban Wittenbergbe. Valószínűleg Luther 1510-es római útját is ő indítványozta.

is? Annál is inkább, mert nemcsak a beszédből, de a hajlandóságból is világosan megismerszik a szív szava. Miért? Talán még nem látjuk, kik az igazi teológusok? Szégyelljék magukat a teológusok és a jogászok, főként azok, akik számára a Szentírás szinte nevetségszámba megy, s akik végtelen sok toldott-foldott magyarázatukban ártalmasan hízelegnek azoknak, akik bármit is mondottak – azt akarják, hogy mindaz Isten szavának tűnjék. Hiszen Szent Jeromos is panaszkodnék, ha Krisztus ezt mondta volna Péternek: Tanácsolj, taníts, oktass! – és nem azt, hogy „Legeltesd az én juhaimat!" – azaz, hogy add át nekik, ami táplálja őket. Márpedig egyedül Isten szava táplálja őket, és nem az emberek vélekedése és nézetei.

Továbbá, miként helyesen mondottad: semmit nem lehet olyan agyafúrtan állítani, hogy aztán ne lehessen megcáfolni. Ezt jól mutatja az a sok nyomorúságos fáradozás, amellyel az emberek pártokra szakadva az idejüket vesztegetik: Duns Scotus, Aquinói, Albert hívei, a maiak és mindenki. Bevallom, a fenti szívderítő történet indított arra, kiváló Fejedelem, hogy igen kedveljelek. Hisz ha hallom valakiről, hogy a Szentírás rajongója, bár nem is tudom, ki az, nem tudom nem kedvelni, gyalázóit és becsmérlőit pedig nem tudom nem gyűlölni. Úgyhogy mindkét irányban alig tudom fékezni indulataimat, s barátaim szerint ilyenkor harapós kedvű vagy fennhéjázó vagyok. Ám panaszkodjanak rám, ahogy akarnak, nevezhetnek gonosznak vagy jónak, első vagy második vagy harmadik szándék, sőt jelentés szerint (nehogy valamit elvétsek az ő dialektikájukban), a teológia kincsét soha el nem veszik tőlem, sem annak szeretetét ki nem oltják, Krisztus úgy segítsen! Tudom, mit köszönhetek a skolasztikus filozófiának, s tudom azt is, mivel tartozom neki, de örülök, hogy kiszabadultam belőle, és hálát adok uramnak, Krisztusnak. Nem lehet, hogy tanítsák nekem, hiszen ismerem, nem lehet, hogy megbarátkoztassanak vele, mert nem akarom.

Engedd meg tehát, kiváló Fejedelem, és add meg szeretetemnek, hogy e könyvecskét Uraságod neve alatt adhassam ki! Immár másodszor adok elő Wittenbergedben a Zsoltárokról, nagyszerű hallgatók sürgetésére és igénye szerint, kiknek, nem tagadhatom, adósa vagyok. Azonban úgy adom elő, hogy nem szeretném, ha bárki azt feltételezné rólam, ami még senkinek sem sikerült a legszentebb és legtudósabb atyák közül sem: azaz a zsoltárokat minden tekintetben a megfelelő értelem szerint megérteni és tanítani. Elég, ha legalább néhányat és ezeket is részben megértettem. Sok dolgot megtart magának a Szentlélek, melynek mi mindig tanítványai maradunk, sok mindent csak megmutat, hogy magához vonzzon, sok mindent átad, hogy megindítson. És ahogy Szent Ágoston világosan megmondta: soha senki nem beszélt úgy, hogy azt mindenki minden tekintetben értette volna, egyedül maga a Szentlélek az inkább, amely minden szó megértésével rendelkezik. Amiért is őszintén meg kell vallanom tudatlanságomat, s hogy nem rendelkezem a zsoltárok kellő megértésével, még ha nem is kételkedem abban, amit átadok. Hiszen mindazok a dolgok, amiket Szent Ágoston, Jeromos, Athanasios, Hilarios, Kassiodóros és mások a zsoltárokról előadtak, a legnagyobb mértékben igazak, de olykor egyáltalán nem szó szerinti értelemben kell venni őket. S ez az én második előadás-sorozatom is jelentősen különbözik az elsőtől, hisz nincsen olyan könyv a

Bibliában, mely engem jobban foglalkoztatott volna, míg arra az álláspontra nem jutottam, hogy senki értelmezését sem kell elvetni (csak hithű legyen), hacsak a viszonzás törvénye értelmében nem akarja valaki, hogy visszautasítsák. Az egyik szerzőnél néhány dolog hiányzik, másnál több, s úgy látom, Szent Ágoston is kihagyott egyet s mást, viszont tudom, hogy mások sok dolgot észrevesznek majd, amit én nem. Mi más marad tehát hátra, mint hogy kölcsönösen segítsük egymást, és a tévedőknek megbocsássunk, minthogy mi is tévedtünk máskor, vagy tévedni fogunk? Nehogy az emberek azon legutálatosabb és legocsmányabb fajtájába soroljanak minket, akik, jóllehet szinte semmit nem tudnak úgy elvégezni, hogy azon ne lenne valami kifogásolnivaló, ha valakit, aki jobb náluk, valami csekélységen rajtakaphatnak, diadalmas győzelmet remélnek. Meg vagyok róla győződve, hogy esztelenül vakmerő az, aki azt merészeli mondani magáról, hogy a Szentírás valamely könyvét teljes egészében megértette. Sőt, ki merészelné feltenni, hogy bárki egyetlen zsoltárt egészen megérthetne? A mi életünk kezdet és indulás, nem vég. Az a jobb, aki közelebb jut a Szentlélekhez. Ha elértem a Holdat, azért még nem fogom úgy gondolni, hogy megragadhatom a Napot, de a kisebb égitesteket sem fogom megvetni. Vannak lépcsőfokok az életben és a cselekvésben, miért ne lennének a megértésben? Az apostol szerint dicsőségről dicsőségre alakulunk át.[6] És hogy elmondjam, hogy áll a dolog, csak azoknak segítek, akik ezt nem tudják, és kívánják, azután legalább azt érdemes lesz előadnom, amivel tanulmányaimban magamban és hallgatóimmal foglalkoztam, s jobb, mint ha a Bölcsességek könyvéről tücskötbogarat összehordanék. A következő könyv [ti. a Zsoltárok] tartalma ugyanis véleményem szerint különbözik a többiétől. A többiben ugyanis szóban és példák alapján kapjuk a tanítást, hogyan cselekedjünk, ez pedig nemcsak útmutatást ad, hanem annak módját és gyakorlatát is megmutatja, mellyel az igét beteljesíthetjük, s a példát utánozhatjuk. Nincs ugyanis hatalmunkban Isten törvényét betölteni vagy Krisztust utánozni, azonban imáinkban kérhetjük és kívánhatjuk, hogy megtegyük és utánozhassuk – ha pedig sikerült, akkor dicsérjük az Urat és adjunk hálát. Hiszen mi más lennének a zsoltárok, mint az Úr dicsérete és a hozzá való beszéd, tehát a himnuszok könyve? Így hát Isten magasztos szelleme, az árvák atyja és a gyermekek tanítója, midőn azt látja, hogy még azt sem tudjuk, mit és hogyan kellene kérnünk, ahogy az apostol mondja, megsegít minket gyengeségünkben a tanítók módjára,[7] akik a gyermekek számára megfogalmazzák a leveleket vagy beszédeket, amelyeket szüleikhez kell írniuk. Így szánkba adja azokat a szavakat és érzéseket e könyvben, melyekkel mennyei atyánkat megszólíthatjuk és imádkozhatunk azokat a dolgokat illetően, amelyekről a többi könyvben tanítást adott, hogy tegyük és utánozzuk azért, hogy az ember semmit ne nélkülözzön, ami üdvéhez szükséges lehet. Ily hatalmas Isten gondoskodása és jóakarata irányunkban. Áldott az ő neve mindörökké, őbenne éljen és viruljon kegyelmes Uraságod most és mindörökké. Ámen. Wittenberg, 1519. március 27.

[6] 2Kor 3,18.

[7] Róm 8,26.

A teológusokhoz
Philipp Melanchthon üdvözletét küldi

Örömmel köszöntelek titeket, teológusok, sőt, inkább az egész kereszténységet! A tudomány, főként az, amelyik a hitre vonatkozik, csodálatos módon és nagy sikerrel gyarapodott az utóbbi időben, szinte újjászületett, jóllehet mindeközben hangosan ellenezték és tűzzel-vassal hadakoztak ellene azok, akiknek a tudomány hanyatlását és a vélekedések e hamis teológiáját köszönhetjük. S ezért jámbor lélekkel felismerjük és magasztaljuk e mennyei pártfogást, melynek révén az egyház, mely négyszáz éven át babiloni fogságban szolgált, úgy tűnik, végre a keresztény-ség szabadságának reményét csillantja fel. Tudniillik, ha emlékezetem nem csal, az egyházban egyetlen baj sem volt hatalmasabb és általánosabb, mint ez: az evangéliumok tanulmányozását már-már elhagyva szőrszálhasogatást tanultunk, tanulmányaink során az esetek szabályaiban és az úgynevezett fő pontokban addig forgolódtunk, hogy még öregkorunkban sem jutott időnk Krisztus tanítására. Azt meg sem merem említeni, hogy sok iskola mennyire távol került az apostoli élet-módtól, hogy az üdvös rendeleteket és az igazán keresztényi béke jelképeit szinte egy intézkedéssel az elméleti tudnivalók sorába szorították be. És még sok efféle dolog történt. Azonban tőlük Isten jóindulatából azok oltalmaznak meg minket, akik a tiszta és hamisítatlan teológiát újra felélesztik. A rotterdami Erasmusnak köszönhetjük úgy a görög, mint a latin nyelv tanulmányozását, és neki köszönhetjük, hogy más egyébről ne is szóljak, az Újszövetség magyarázatokkal ellátott olvasatát, neki köszönhetjük Jeromost is. Sokan hálásak hébertudásukért Capniónak.[8] Dicséret illeti mind a görög, mind a héber stúdiumaik miatt Wolfgang Fabriciust[9] és Johannes Oecolampadiust.[10] A skolasztika néhány szellemtelen nézetét Andreas Karlstadt[11] cáfolta meg, ugyanolyan híven, mint amekkora gonddal. S miért kellene valamennyiüket felsorolnom? Minden egyes kiválóság közülük sok mindent ír szerte a világon, ami újra az Újszövetség tanulmányozására sarkallhatja a jólelkű embereket. Úgy vélem, azok teszik a legtöbbet, akik a Szentírás magyarázatával

8 Capnio vagy Kapnio Johannes Reuchlin (1455–1522) ragadványneve. Német filozófus, humanista, jogász és diplomata, s az első jelentős keresztény hebraista.

9 Wolfgang Fabricius Capito, (1478–1541) német reformátor. 1515-től Bázelben volt lelkipásztor, ahol megismerkedett Zwinglivel, s Lutherrel is ekkor kezdett el levelezni. 1519-től Mainz érseke lett, Strasbourgban halt meg.

10 Johannes Oecolampadius (Weinsberg 1482 – Bázel 1531), svájci teológus, reformátor. Bolognában és Heidelbergben tanult, előbb jogot, majd teológiát. Stuttgartban Reuchlintól görögöt tanult, hébert egy másik tudóstól. Bázelben való papi szolgálata alatt Rotterdami Erasmusszal került kapcsolatba, akinek az Újszövetség-kiadásában segédkezett. Luther írásainak hatására vált reformátorrá, később (1529-ben) az úrvacsora kérdésében vitázott is vele a marburgi kollokviumon.

11 Andreas Rudolph Bodenstein, született Karlstadtban, innen e ragadványneve, Karlstadt (1480–1541). Teológus, reformátor. Itáliai egyetemeken tanult, 1508-tól Wittenbergben lelkészkedett, 1517-ben Lutherhez csatlakozott. 1521 után a zwickaui rajongókkal képrombolásra, az oltárok ledöntésére buzdította a népet, Lutherrel az úrvacsora kérdésében vitázott.

foglalatoskodnak, s köztük is azok a leginkább, akik azokat a könyveket értelmezik, amelyek bár messze a legfontosabbak, mégis általában a legkevésbé értik őket. Nem azt mondom, hogy a szent és kánonbeli könyvek közül ne lenne mind ugyanolyan jelentős számomra; ám rendszerint egyes könyveket gyakrabban olvasunk, más könyveknek pedig olyan a felépítése, hogy a többihez mintegy összefoglalásként vagy értelmezésként szolgálhatnak. Példának okáért Pál levelei közül a rómaiakhoz írt levél célja mintegy az, hogy – mint a görögöknél Hermés – a többihez megmutassa az utat. Hasonlóképpen egyes könyvek más könyvekre tartalmaznak utalásokat mind az általános gyakorlat, mind a témák sora szerint is. Egyébiránt valamennyi ugyanolyan tekintéllyel bír. Ily módon a Zsoltárok megelőzik a Szentírás többi könyvét, nemcsak az egyházban való mindennapi használatuk miatt, hanem azért is, mert egész vallástörténetünket át- meg átszövik. Továbbá a jóslatok a Megváltó Jézusról, a népek elhívásáról, Krisztus egyházáról oly világos énekekben szólnak, hogy e dicsőségben is messze megelőzi Dávid a többi prófétát. Végül, ha a múlt eseményeinek elbeszélései és a törvények tárgyában kívánunk ismereteket szerezni, akkor ugyancsak Dávidtól kapjuk a történelem erejét és érvényét, s ez ébreszti fel lelkünket a Zsoltárok harmóniájára, és buzdítva emel fel bennünket s ragad a mennyekbe. Ezt adják a Zsoltárok mintegy ajándékba, hogy a szent történelem példáit úgy adják elő, hogy azzal lelkünk minden nyugtalanságát megbékítik. Mit ér ugyanis tudni, hogy a világot Isten teremtette, miként a Teremtés könyve elbeszéli, ha nem csodálhatjuk a teremtő könyörületességét és bölcsességét? Továbbá mit érne tudni azt, hogy Isten könyörületes és bölcs, ha nem vésed a kebledbe, hogy veled könyörületes, veled igazságos és veled bölcs? Ezt jelenti az, hogy igazán ismerjük Istent. S Isten megismerésének e végső módjára a filozófia nem tehetett szert: ez a keresztények sajátja. Márpedig ezt a gyönyörűséget csepegteti a hívők lelkébe a zsoltárok szelleme, és ez az a mennyei harmónia, amelyet Isten szelleme ad meg. Semmi nincs, amivel a régi pogányok így büszkélkedhetnének, sem az eposzok, sem Orpheus himnuszai fel nem érhetnek ezekkel az énekekkel – semmi más nem hozza oly közel az emberek lelkét az éghez, hogy egészen Istenivé alakítsa. Luther Márton ezért világította meg kommentárjaival a szent énekeket, akit itt szeretnénk a tudósoknak jó szívvel ajánlani, mivel, jóllehet sokan mások írtak már Dáviddal kapcsolatban, mindazáltal kevés írás szól az ő alakjáról. Amit Luther előadott, az kockázatos lehet, mivel a régiekkel, méghozzá a legjobbakkal vet össze mindent. Mindazonáltal, kedves olvasó, a te feladatod az lesz, hogy Mártonnak bizalmat szavazz, és jóindulatodról biztosítsd. Igyekezz tiszta lélekkel nekifogni az olvasásnak, s emberi szenvedélyeidnek parancsolj, azaz röviden, Krisztus tudományát Krisztus vezetésével olvasd. Élj boldogul! A szászországi Wittenbergben, 1519. március havában.

Márton atya zsoltármagyarázatai, melyeket a wittenbergi teológusoknak adott elő
Luther Márton atya a teológusoknak üdvözletét küldi

Kiváló teológusok!

Tudom, hogy lesznek, akik fennhéjázással, és mint már megrögzött bűnömmel, önhittséggel fognak vádolni, amiért e virágzó században a nyilvánosság elé lépek, méghozzá úgy, hogy a Szentírás talán legnehezebb könyveit merészelem tárgyalni, tudniillik a Zsoltárokat és Pál leveleit, különösen, hogy a műveltek számára gyermetegnek, mások számára hitehagyottnak és szakadárnak tűnhetek az évek óta elfogadott magyarázatokhoz képest. Azonban gondolja így, aki akarja, én pedig jobb szeretek a saját zugomban suttogni, mint beszédemmel vidékről vidékre bolyongani. Teljes mértékben tisztában vagyok mind tudatlanságommal, mind jelentéktelen életemmel. Úgy hiszem, ezáltal Istent szolgálom és sok embert, különösen pedig titeket. Én úgy vélem, nem az a teológus, aki nagy dolgokat tud, és sok mindent előad, hanem az, aki szentül és teológus módjára él. S minél távolabb állok ettől az életmódtól, annál kevésbé van ínyemre hivatásom. Ezért közös teológiánkra kérlek titeket: vádoljon be engem, aki akar, s amivel akar, ezáltal mikor az a dolog elérkezik majd hozzám, aki súlyosabb ügyekkel vagyok bevádolva, számomra a dicsőség, a gyalázat, a gazdagság és a szegénység vagy bármi, amit az egyik ember a másiknak nyújtani vagy amivel ártani tud, már mindennapos próbát jelentsen. Ezt tegyétek, és amikor igazán szorongatnak, imádkozzatok értem azért, hogy Krisztusban kereszténynek mutatkozhassam, és hogy szenteltessék meg az ő szent neve énbennem. Éljetek boldogul Krisztusban!

Psalmus 112

1 Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiae non sedit;

2 sed in lege Domini voluntas eius, et in lege eius meditabitur die ac nocte.

3 Et erit tamquam lignum quod plantatum est secus decursus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo: et folium eius non defluet; et omnia quaecumque faciet prosperabuntur.

4 Non sic impii, non sic; sed tamquam pulvis quem proiicit ventus a facie terrae.

5 Ideo non resurgent impii in iudicio, neque peccatores in concilio justorum,

6 quoniam novit Dominus viam iustorum; et iter impiorum peribit.

[12] Luther eredetijében nem szerepelnek a zsoltárok, hanem rögtön az értelmezés következik. Azonban mivel a magyarázatok során a szerző folyamatosan összeveti a Vulgata szövegét a héberrel, fontosnak tartottam a Vulgata latin verzióját és a legújabb magyar bibliafordítást is itt hozni: *Biblia,* a Magyar Bibliatanács megbízásából kiadta a Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2014. Fordításom során ahol csak lehet, ebből a kiadásból hozom az idézeteket, kivéve, ha a Vulgata szövege jelentősen eltér, és úgy hivatkozik rá Luther. Ahol idézetei nem pontosak, ott követettem az ő szövegét, azonban ilyenkor is hoztam azért a bibliai helyeket, ahol lehetett, utalva az esetleges kihagyásra […] vagy többletre {…}. (Frazer-Imregh Monika)

Első zsoltár

1. Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint, nem áll a vétkesek útjára, és nem ül a csúfolódók székére,

2. hanem az Úr törvényében gyönyörködik, és az ő törvényéről elmélkedik éjjel-nappal.

3. Olyan lesz, mint a folyóvíz mellé ültetett fa, amely idejében megtermi gyümölcsét, és nem hervad el lombja. Minden sikerül, amit tesz.

4. Nem így járnak a bűnösök, hanem úgy, mint a pelyva, amelyet szétszór a szél.

5. Ezért nem állhatnak meg a bűnösök az ítélet idején, és a vétkesek az igazak közösségében.

6. Mert ismeri az Úr az igazak útját, a bűnösök útja pedig semmibe vész.

Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint[13]

Minden földi halandó keresi a boldogságot, s nincsen olyan ember, aki ne kívánná magának, hogy jól legyen, s ne gyűlölné, ha valami baja van. Mindazáltal mindenki egytől egyig eltávolodott az igaz boldogság tudásától, és azok még jobban, akik a leginkább keresték, miként a filozófusok,[14] akik közül a legjelesebbek az erénybe vagy az erény cselekedeteibe helyezték azt, ami által az egyéb tevékenységekben eléggé szerencsétlenül megfosztották magukat mind ennek, mind az eljövendő életnek a javaitól.[15] Még ha a tömeg alaposan tévedett is, amikor a testi gyönyörökben kereste a boldogságot, legalább ennek a világnak a javaiba belekóstolt. A filozófus pedig, midőn az égről szónokol, lemond mindennek a tanulmányozásáról.

[Dávid] a boldogságnak egy senki számára nem ismerős meghatározását hozza fel: „Boldog, aki Isten törvényét szereti" – ez a rövid meghatározás. Ám tudja, hogy ez minden ember érzésével ellenkezik, különösen a bölcsekével. Lássuk azonban először nyelvi szinten, utána a teológiai részét.

A héberben többes számban áll itt az 'aschre', tehát 'boldogok', ami lehet hímvagy semlegesnem – szó szerint „boldogok a férfiak, akik nem járnak", mint ha azt mondaná: „minden rendben van annak a férfinak a számára, aki, stb.". Minek vitáztok? Minek vontok le hiábavaló következtetéseket? Ha ezt az egyetlen gyöngyszemet megtalálja valaki, hogy Isten törvényét szereti, és elkülönül a bűnösöktől, annak számára minden a legjobb, ha viszont ezt nem találja meg, kereshet mindenféle javakat, mégsem talál majd egyet sem. Miképpen ugyanis a tiszta emberek számára minden tiszta, úgy azok számára, akik szeretettel fordulnak mások és a dolgok felé, minden szeretreméltó, a jók számára pedig minden jó, és általában:

13 *Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum.*

14 Luther itt a skolasztikus filozófusokra céloz.

15 Ezen elsőre furcsának tűnő kritikához lásd a zsoltármagyarázatok végét, ahol az utolsó mondatban Luther az isteni kegyelemre való támaszkodást helyezi ezzel szembe követendő példaként.

amilyen te vagy, olyan Isten is tehozzád, s a teremtményei annál inkább. Ha tehát Isten a kiválóhoz kiváló, a rosszhoz pedig rossz, a szenthez szent, akkor semmi nem lehet jó annak a számára, aki gonosz, semmi nem lehet örvendetes annak a számára, akinek Isten törvénye nem örvendetes.

A 'férfi'[16] jelentése háromféle lehet a Szentírásban: a korra, a nemre és a bátorságra utalhat. A korra utal itt: 1Kor 13: „amikor pedig férfivá lettem, elhagytam a gyermeki dolgokat."[17] Nemre vonatkozik a következő szakasz: Mt 1: „Jákób fia volt József, férje Máriának",[18] és ez: Jn 4: „menj el, hívd a férjedet".[19] Bátorságra ez: 1Kir 16:[20] „Mondta Dávid Abnérnak: Hát nem vagy te férfi?"[21] Itt pedig ezen harmadik mód szerint értjük a férfit, hogy a női nemet ne zárjuk ki a boldogságból.

'Nem járt', azaz héberül 'lo alach', nem járt, nem lépett be, nem ment be, ami görögül így van: οὐκ ἐπορεύθη. Márpedig tudvalevő, hogy a Szentírásban a járni és belépni igék szimbolikus jelentéssel bírnak, azaz élni és kapcsolatban állni a jelentésük, miként a 14. zsoltárban:[22] „az, aki feddhetetlenül él",[23] és itt: Róm 8: „Nincs kárhozat azok számára, akik nem a test szerint élnek".[24]

A 'tanács'[25] itt kétségtelenül a rendeletek és előírások jelentésében értendő, mivel az emberek bárminemű közössége csak úgy maradhat fenn, ha azt meghatározott rendeletek és törvények alakítják ki és őrzik meg. Ehhez a kifejezéshez a bűnösök gőgje és gonosz vakmerősége kapcsolódik. Először is, mert nem az Úr törvényei szerint kívánnak élni, hanem saját belátásukra hagyatkoznak. Azután tanácsnak nevezik azt, ami okoskodásnak hangzik, és útnak azt, amiről nem tudják, hogy tévút.[26] Ez ugyanis a bűnösök veszte, hogy a saját szemükben okosaknak tűnnek, és hogy vétségeiket a belátás és a helyes út álruhájába öltöztetik fel saját maguk számára. Ha ugyanis nyilvánvaló vétséggel próbálkoznának az emberek, akkor annak a boldogságnak nem lenne nagy a dicsősége, hogy nem járunk velük. Nem azt mondja ugyanis: „a bűnösök ostobasága szerint" vagy „a vétkesek tévelygése szerint". A lehető leggondosabban figyelmeztet bennünket, hogy legyünk óvatosak a jó látszatával szemben, nehogy az ördög angyala a fény angyalának álruhájába bújva ravaszságával rászedjen minket. A bűnösök tanácsát pedig Isten törvényével állítja szembe, hogy tanuljunk meg odafigyelni a báránybőrbe bújt farkasokra, akik készek mindenkinek tanácsokat adni, mindenkit tanítani, mindenkit segíteni, jóllehet erre a legkevésbé sem képesek.

16 *Vir.*
17 1Kor 13,11.
18 Mt 1,16.
19 Jn 4,16.
20 1Sám 26,15.
21 *Numquid non vir tu es?*
22 Zsolt 15,2.
23 *Qui ingreditur sine macula.*
24 Róm 8,1: *Nihil [ergo nunc] damnationis [est] iis, [qui sunt in Christo Jesu:] qui non secundum carnem ambulant.*
25 *Consilium.*
26 Zsolt 1,1: *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit.*

'Bűnös', ami héberül 'rascha': Szent Hilarius igen helyes meghatározása szerint az az ember, aki gonoszul gondolkodik Istenről. A bűnösség ugyanis sajátlagosan a hitetlenség vétke, és a szívben lakozik, azonban különféleképpen és következetlenül fordítják. Ezért e két dolgot mindig ellentétesnek kell tekintenünk: az istenhitet és a bűnösséget, miként Isten törvényét és az emberek tanácsát. Amikor ugyanis a jámborságról és a bűnösségről vitázunk, akkor nem az erkölcsökről, hanem a nézetekről vitázunk, azaz az erkölcsök forrásairól. Hiszen akinek a hite igaz Istenben, az csak jót tud cselekedni, s csak jó szokásokat tud mutatni. Ha az igaz ember akár hétszer elesik egy nap, ugyanannyiszor talpra is áll. A bűnösök azonban beleesnek a bűnbe, de nem állnak talpra. Azok, akik hitetlenek, semmi jót nem tesznek, ugyanis mindaz, amit cselekednek, csupán kinézetre szép, a Behemótnak az árnyéka az, mely által saját magukat is becsapják, s az egyszerű embereket pedig elkábítják. Tehát jámbor az, aki hitből él, bűnös az, aki hitetlenségben él.

A vétkes pedig máris itt áll előttünk. Ez a bűnös külső megnyilvánulása, hiszen a tanácsot és a szívbe rejtett bűnöst nem láthatjuk. Tehát a külsőlegesen megnyilvánuló cselekedetekben, szokásokban, törekvésekben szólal meg és mutatja meg azt az utat, ahogyan a tanács immár megvalósult, és hogy úgy mondjuk, gyakorlattá vált; s ami bent gonosz érzület volt, kint is működésbe lép. Ez az út azonban, mint mondtam, szinte mindig csábítóbb, mint a jámborok útja. Hiszen a goromba vétkeseket mindenki figyelmeztetés nélkül is könnyen elkerülné, de legalábbis felismerné.

Az 'áll' a makacsságra utal és a kemény nyakra, ami által a gonoszság szavaival mentik fel magukat büszkén, javíthatatlanná válva így bűnösségükben, melyet ők jámborságnak vélnek. A szentek esetében ugyanis az állás a szilárdság jelképe, Róm 15: „Tulajdon urának áll vagy bukik. De meg fog állni, mert van hatalma az Úrnak arra, hogy megtartsa."[27] Ezért a héberben az oszlop neve az állni igéből jön, ahogy a latinban a szoboré: *statua*. A bűnösök ugyanis abban találnak a maguk számára mentséget és igazolást, hogy számukra úgy tűnik: helyesen élnek, és szép tettekkel tündökölnek mások előtt.

A 'szék' és a 'székre ülni' a tanítással egyenlő, a tanítói, professzori hivatással. Mt 23: „Az írástudók és a farizeusok Mózes székében ülnek".[28] Ugyanígy a trónon ülni egyenlő ezzel: uralkodni vagy királynak lenni, ahogy a Királyok könyvében gyakran előfordul: 'a trónszéken ülni' azt jelenti: királynak lenni, 'a törvényszékben ülni' pedig: bírának lenni.

Még ha a latin *pestilentia* – 'ragály' nem is szó szerinti fordítás,[29] a szó erejét mégis kellőképpen visszaadja, héberül ugyanis itt 'gúnyolódók', 'csúfolódók' áll.[30] Vannak ugyanis gúnyolódók, akiket a Zsoltárok csalárdságukért és ravasz nyelvükért dorgálnak, mert ők az igaz tanítás álcája alatt téves tanok mérgét kínálják. Hiszen

[27] Róm 14,4.

[28] Mt 23,2.

[29] *Vulgata*, Zsolt 1,1: *et in cathedra pestilentiae non sedet*.

[30] Zsolt 1,1: „és nem ül a csúfolódók székére."

a pestis nem tud olyan ragályos lenni a testben, mint a bűn tanítása az elmékben. „És szavuk úgy terjed, mint a rákos fekély" – mondja az apostol: 2Tim 2.[31] És miként a bölcseket méltán nevezik a földkerekség egészségének: Bölcsesség 6,[32] úgy a bűnösöket meg helyesen hívják a földkerekség ragályának. Mi lehetne ártalmasabb csalás, mint a tiszta igazságra szomjazó lelkeknek halálos mérget adni? Tehát az egyház mindennapos gyakorlata szerint a helyes élet a hitben és a szokásokban ismerszik meg, az előbbin múlik, hogy valaki jámbor vagy bűnös, az utóbbin pedig, hogy vétkes vagy szent. Itt is leírja ezt a két állapotot, sőt megtoldja még egy harmadikkal, mivel nem esett még szó arról, honnan jön a bűnösség. Miután ez az embert megfertőzte belül bizonyos nézetekkel, kívül szokásokkal, így tör elő, és másokat is magával ragad ugyanazon romlásba, nem elégedvén meg azzal, hogy maga bűnösen gondolkozik és gonoszul él, hanem másokat is a bűnre tanít. Ennyit a nyelvi kérdésekről.

Mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk a Szentírásban, hogy milyen bölcsen tartózkodik csoportok és személyek megnevezésétől. Hiszen jóllehet ebben a zsoltárban kétség kívül először a zsidókról beszél, úgy mondja az apostol is: „először a zsidóknak, majd pedig a görögöknek",[33] és Róm 3: „Tudjuk pedig, hogy amit a törvény mond, azt a törvény hatálya alatt élőknek mondja",[34] mégsem így szól: boldog az a zsidó, vagy boldog ez és ez; sem nem így: a pogányok vagy ezek meg ezek tanácsa szerint, hanem függetlenül: „Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint, nem áll a vétkesek útjára, és nem ül a csúfolódók székére" stb., bárkik is legyenek végül azok, mivel nincsen kivételezés Istennél.[35]

S ez múlhatatlanul szükséges volt, hogy Isten szava, mivel örökkévaló, az emberek minden nemzedékéhez és fajtájához szóljon. Mert még ha változnak is időről időre az erkölcsök, a személyek, a helyek, a vallási szokások, a jámborság vagy a bűnösség mégis ugyanaz marad minden korban. Így láthatjuk a prófétákat a hamis prófétákkal szemben, az apostolokat a hamis apostolokkal szemben, a tudósokat az eretnekekkel szemben, akik szintén írásokban fejezték ki nézeteiket, mindazáltal nem is a próféták vagy apostolok vagy tudósok vagy ezek ellentéteinek neve számít, hanem hogy jámborokra vagy bűnösökre találunk-e bennük.

Ezért, ha valakinek említésre kerül a neve, a többiek ne gondolják, hogy ez rájuk nem vonatkozik, ha valami rosszról van szó, vagy ha valami jóról, akkor ne gondolják, hogy az egyedül rájuk vonatkozik, ahogy a zsidók is magukra értik, bármi jót ígért az Úr Ábrahám magja és Izrael számára, és akik ellen ez a zsoltár először kikel, mint mondtam. Ezért mi is a szent atyák példájára a zsoltárt a velünk élő nemzedékre vonatkoztassuk, sőt, inkább kövessük, hogy aki minket megelőzött,

[31] 2Tim 2,17.
[32] *Vulgata, Sap 6,26.*
[33] Róm 1,16.
[34] Róm 3,19.
[35] Róm 2,11.

minden bűnöst felfedve, arról inkább azt lássuk, hogy így tesz, mint azt, hogy ezt csak ráerőltetjük.[36]

Azt mondja tehát: „Boldog ember az, aki nem jár", vagyis mikor oly sok ezer bűnös van körülöttünk, hogy ezt mondhatnád: Zsoltárok 11,2: „Szabadíts meg, Istenem, mert már nincsenek szentek, megfogyatkoztak a hívek az emberek között"; ahogyan itt is: Mikeás 7: „Kivesztek az országból a hívek, nincs becsületes ember"[37] akkor ugye boldog és bátor az az ember, hitében erős, aki a hatalmas tömegben nem a széles utat járja, ezért tőlük sok gyalázatot és gonoszságot szenved el, s nem is egyezik bele, hogy velük járjon, s ami még a kiválóakat is megtévesztené, nem csapja be a bűnösök tetszetős tanácsa? Nagy dolog, hogy a gazdagság, a gyönyörök, a hírnév nem nyűgözi le; ám az a legnagyobb győzelem a számára, hogy a bűnösök csillogó bölcsességén és igazságán felülemelkedett, midőn leginkább a tiszta hitét támadták benne.

Jegyezd meg tehát, hogy a zsoltárnak ezek a szavai a hitre vonatkoznak, mivel nem a látszat szerint beszélnek az emberekről – ugyanis (mint mondtam), úgy beszél rólunk, mint akikről senki nem gondolná, hogy bűnösök. A szellemtől eltelve beszél a próféta, amikor az a dolog is bűnös (azaz hit nélküli), ami az emberek számára a legjámborabb, miként Préd 8: „Így láttam, hogy a bűnösöknek temetést rendeztek, akiket, míg éltek, szentek gyanánt tiszteltek, és dicséret övezte őket a városban, mintha igazságos tetteket hajtottak volna végre."[38] És Zsolt 36: „Láttam a felmagasztalt bűnöst, mint Libanon cédrusát."[39] Szörnyű dolgok ezek, hiszen ki keresné a bűnt ott és olyan mélyrehatóan?

Ám azt hallottam: a zsoltár nem csak a bűnösöket és a vétkeseket dorgálja. Merthogy minden ember Krisztuson kívül bűnös és vétkes, de azok a leginkább, akik kettős vétekben vétkesek, mint akik jóllehet bűnösök, ezt nem ismerik el, ráadásul tanácsot adnak, eszerint járnak el, és a bűnt megszépítik. Hiszen nem így szól a zsoltár: „Boldog ember az, aki nem jár bűnösként és nem vétkes", hanem: „a bűnösök tanácsa szerint" és „a vétkesek útjára". Tehát azoknak nem elég, hogy bűnösök, hanem még igaznak és szentnek is akarnak látszani, a bűnösséget a jámborság leplébe rejtve.

Szerinted kire utalhat korunkban? Én nem merném személy szerint megnevezni, nehogy a papok, az egyházi emberek és a püspökök kikerülhetetlen Charybdis-

[36] Homályos célzás, nem tudtam igazán eldönteni, hogy kire céloz. Az eredeti így szól: *Quare et nos exemplo sanctorum patrum psalmum ad enandem generationem, quae nobiscum agit vitam, trahamus, immo sequamur potius, ut qui nos praevenit, omnes impios arguens, et a nobis inveniatur hoc agere magis, quam cogatur.*

[37] Mik 7,2.

[38] *Vulgata,* Préd 8,2: *Vidi impios sepultos, qui etiam cum adhuc viverent in loco sancto erant, et laudabantur in civitate quasi iustorum operum*. A 2014-es Bibilia-kiadásban: Préd 8,10: „Így láttam, hogy a bűnösöknek temetést rendeztek, amikor meghaltak, de eltávolították a szent helyről azokat, akik becsületesen éltek, és elfelejtették őket a városban."

[39] Zsolt 36,35. *Vulgata: Vidi impium superexaltatum, et elevatum sicut cedros Libani*. A 2014-es Biblia-kiadásban: „Láttam egy erőszakos bűnöst: olyan volt, mint egy terebélyes zöldellő fa".

zátonyára fussak. Mert mindig is létezett az Isten szavára közönyös, bűnös embereknek ez a fajtája, s vértanúkkal töltötte meg az eget – nem más okból, mint hogy úgy vélték, hogy ők engedelmesek Isten irányában, s úgy látták, hogy a hitért küzdenek, az igazán jámborokat pedig mint bűnösöket keményen vádolták.

Mégis tudd meg, és ne legyen kétséged afelől, hogy azokra utal, akik egyedül a szertartásokon, ünnepélyeken és egyéb vallásos körmeneteken és búcsújárásokon tündökölnek és feltűnősködnek ruhájuk, étkeik, a helyek és a különleges alkalmak révén, vagy legföljebb a cselekvéseikhez és beszédeikhez mérik a jámborságot, különösen azok, akik a saját tekintélyük, kiváltságaik, méltóságaik, hatalmuk és jogaik érdekében kibékíthetetlenül meghasonlanak magukkal, és bármit inkább készek elszenvedni vagy megtenni, mint hogy kölcsönös szeretetben egymás iránt engedjenek és megalázkodjanak. Hogy ők maguk bűnösök, azt abból értheted meg, hogy magabiztosak és a saját életükben hisznek, és nincsen bennük istenfélelem. Mert ez legyen számodra az örök és csalhatatlan mérce, és biztosabb, mint a próbakő (ahogy mondani szokás); ez a bűnösök ismertetőjele: nem félik Istent, aggodalom nélkül mindent feltételeznek könyörületességéről (így vélekednek). A jámborok sajátsága viszont, hogy Jóbbal együtt minden cselekedetükben óvatos aggodalommal járnak el, soha nem bízzák el magukat a saját igazságukban, és a saját tiszteletreméltóságukat a szeméttel egyenértékűnek tartják, ezért nem is tudnak küzdeni érte, sem önmagukat igazolni vagy megbosszulni, hanem méltónak tűnnek mindenki gyűlöletére vagy bosszújára. Ezért mondom, hogy a hitnek szemre és fülre van szüksége, hogy a Szentlélek e szavait meghalld, és ezeket a dolgokat meglásd: az ember ugyanis nem képes ezeket megérteni.

Ne gondold, hogy elítélem a szertartásokat vagy a munkájukat, azonban beképzeltségüket, elbizakodottságukat, fáradozásukat veszedelmesnek nevezem, mert azt látjuk, hogy ezek által történik, hogy szektákat alkotnak, haragot táplálnak, megrövidítenek egyeseket, és mindenféle szörnyű gaztettet hajtanak végre. S mindezt a jámborság nevével leplezik, a saját határozatukkal takarják be, a saját dogmáik színe alatt. Ha ugyanis lenne bennük alázat, ez nem következhetnék be.

RECENZIÓK

BAKOS ÁRON

Aaron William Moore: *Writing War. Soldiers Record the Japanese Empire*, Harvard University Press: Cambridge, MA, London, 2013, 378 p.

Az ismertetendő monográfia a második világháború történetét, a délkelet-ázsiai, csendes-óceáni eseményeket mutatja be a fronton harcoló sorkatonák szemszögéből, a háborús naplók, visszaemlékezések alapján. A kötet szerzője a vizsgált időszakot nem esemény- vagy hadtörténeti, hanem mentalitástörténeti szempontból tárgyalja. A bevezető és a záró fejezettel együtt összesen nyolc fejezetre tagolódó mű a háború lefolyása mellett (melyet 1937 és 1945 közé tesz), annak elő- és utótörténetére is kitekint.

A kötettel a szerző elsődleges elméleti kérdése a tömegjelenségek, az áldozatvállalás motivációinak feltárására irányul. A foucaultiánus keretbe ágyazódó mű a háború leírásán, a naplók bevonásán keresztül a modern államnak az egyént irányító és befolyásoló természetére mutat rá. A szerző a modernitást olyan korszaknak látja, melyben az egyéni érdekekkel, célokkal ellentétes cselekményekben való részvételi hajlandóság kiugróan magas. A jelenség okát a tömeghadseregek intézményét kutatva az önfegyelmezés *(self-discipline)* jelenségében jelöli meg. Érvelése szerint az állam, a média terjesztette propaganda és maga a propaganda célok mentén kialakult nyelvhasználat jelenléte önmagában elégtelen mobilizációs eszköz mindaddig, amíg az e módon forgalmazott kép és nyelv nem válik a narratív alanyiság *(narrative subjectivity)* építőkövévé. A transzformációs, önfegyelmezési folyamat, melynek során a külső kép az önkép mintájává, a külső nyelv a személyes élmények és tapasztalatok narrációs eszközévé válik (többek között) a frontnaplók mediális közegében zajlik le. A naplók szövegei a szerző szemében tehát nem a teljes megélt valóságot adják vissza. Moore elemzésében a tapasztalat, valamint annak írásbeli megjelenítésének, az önmeghatározás és önfegyelmezés, és az utóbbi gyakorlatból következő viselkedési minták és aktuális cselekvések körkörös természetére mutat rá. Az egységes narratívát követő önmegjelenítés a különböző egyéneknek egységes identitást kölcsönöz.

A kötet szerkezete két témát vetít egymásra. Az első elbeszélői szál eseménytörténeti, mely elsősorban Japán huszadik századi expanziós politikáját, a fontosabb hadtörténeti eseményeket, harci cselekményeket, s végül a második világháború lezárását követő korszakot írja le. Az eseménytörténeti szál vállaltan nem próbál új ismeretekkel, történelmi adalékokkal szolgálni, vitatott kérdésekben igyekszik a legelfogadottabb leírásokra, legplauzibilisebb magyarázatokra támaszkodni, s

általában kisebb hangsúlyt fektet a részletekre. A második szálat a naplóírás kultúrtörténetének, a katonaságban betöltött szerepének ismertetése mellett a naplóbeli, szubjektív narratív reprezentációk adják. A szerző a két szálat rendkívül szemléletes módon fűzi össze, úgy, hogy az eseménytörténeti szerzői narratívumot a háborús naplóbejegyzések nem egyszerűen színesítik, díszítik, hanem integráns módon építik. Noha az e módon felépülő szöveg elsősorban Japán történelmét dolgozza fel, a monográfia nem ágyazódik egy tisztán nemzeti elbeszélői keretbe, a szerző a hadviselő felek katonáinak váltakozó perspektívájából ábrázolja az eseményeket.

A kötet első része a naplóírás katonai gyakorlatának nemzetközi (japán, kínai és amerikai) elterjedését, a szokás közkatonák általi átvételét, a különböző szöveges minták sorra vételét, a műfajok egymásra hatását, s egyben a második világháború kitörését megelőző eseményeket tekinti át. Ezt a fejezetet a könyv talán két legjobban sikerült része követi. mely a japán-kínai háború, a délkeletázsiai események első éveit ismerteti. A vizsgálati és elbeszélői keret lehetővé teszi a szerző számára, hogy alulnézeti perspektívából a háború eseményét bemutatva egyszerre a maga drámaiságában és banalitásában, rendkívül átélhető és olvasmányos módon, de ne egy hamis viktimizációs narratívában beszélje el az eseményeket. Megközelítése és a hosszan idézett naplók tanúsága szerint ugyanis a katonák áttételesen a hatalom, közvetlenül saját önfegyelmezési gyakorlatuk áldozatai. Értelmezése szerint a fegyelmezés internalizálása a modern állam és hadsereg hatékonyságának kulcsa, a folyamat egyik kitüntetett, az én újraírásának, a történelmi pillanat megélésének terepe pedig a frontnapló. A kötet e két fejezetének egyik narratív sajátossága, hogy a szerző portrékat vázol fel, életpályákat rajzol ki előttünk, beemel autobiográfiai elemeket, de a történetnek mégsem lesznek főszereplői, hősei. Alakok tűnnek fel és vesznek oda, a halál hirtelen elvágja az élet és a történelmi makroelbeszélésbe ágyazódó mikrotörténetek fonalát.

A következő két fejezet időben előrehaladva és a csendes-óceáni hadszíntér felé fordulva az amerikai és japán naplók alapján rekonstruálja az eseményeket. Az előbbi két fejezethez mérten ez a rész jóval kevésbé adatolt, a bemutatott anyag kevésbé meggyőző képet ad ki. A szerző érvelése szempontjából azért fontos az amerikai, nyugati naplók bemutatása is, hogy az önfegyelmezésben ne csak egy kultúrspecifikus, a távol-keletiekkel, de különösen a japánokkal szembeni sztereotípiákat igazoló, hanem egy egyetemesen érvényes elmélet alapjait fektesse le, mely nemcsak a modern hadsereggel, de általában a modern állammal kapcsolatban is alkalmazható. Éppen ezért a szerző minden kulturális jellemzőt másodlagosnak tart a modern állam és hadsereg egyetemes szervezetének hatásaival szemben. Ugyanígy a vallási hagyományok között sem tesz különbséget, a vallásban általában csak egy olyan tényezőt lát, mely az egyént az önfegyelmezés gyakorlatával már korábban megismertette.

A könyv ötödik fejezete noha anyagát tekintve a második és harmadik fejezethez mérten is gazdag, ám az elméleti okfejtése már kevésbé meggyőző. A szerző az önfegyelmezés eszközéből kétélű fegyvert kovácsolva egyszerre teszi a háborús

propaganda befogadásának és elutasításának, a lelkesedés és a kiábrándultság visszaadásának, a háború támogatásának és elutasításának eszközévé, két ellentétes előjelű okozat okává. A koncepció ezáltal kissé szétfeszül, s az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy az egyébként eredeti elemzési eszközt e ponton a szerző már erőltetetten alkalmazza. A szerző emellett a fejezet egyik célkitűzésének, a háborús fanatizmus és brutalitás magyarázatával is részben adós marad.

Az utolsó fejezet a háború utáni időszakot tekinti át Amerikában, Kínában, de kiváltképp Japánban, valamint azt a kérdéskört, hogy a tapasztalatok elbeszélhetővé tételéhez, a közösségi részvétel lehetőségének megteremtéséhez a katonáknak miként kellett megváltoztatniuk a nyelvüket, identitásukat. A szerző a háború utáni visszaemlékezéseket a társadalomba való reintegrációs kísérletként, a háború történelmi emlékezetének alakítási szándékaként fogja fel. Érvelése szerint az egyéni és a kormányzati szándék találkozik egy olyan mitikus kép kialakításában, melyen a szereplők vagy tehetetlen áldozatok vagy bűn nélküli győztesek. Az egyén számára a nyelv megújításának sikertelensége az új nyelvi közösségből való kiszorulással, társadalmi elszigetelődéssel járt.

A kötet gazdag empirikus anyag alapján eredeti, bár helyenként talán elnagyolt elméleti keretben tárgyalja a második világháború történetét. A szerző a modern háború, hadsereg és állam általánosan érvényes, kulturális tényezőktől független, egyetemes magyarázóelvét vázolja fel. A szerző emellett a szemben álló felek és egyének váltakozó perspektíváival, a naplók szövegének beépítésével a művet kivételesen érdekes és szemléletes narratív keretbe ágyazza. A könyvet mindezért nemcsak a hadtörténet és a Távol-Kelet, de a mentalitástörténet, a mentalitástörténeti dokumentumok, a hadsereg és általában a modernitás, a modernitás intézményei iránt érdeklődők is haszonnal olvashatják a történelem iránt érdeklődő olvasók mellett.

Biró Zsófia

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza, A pszichodráma és az önismeret útjai*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015, 334 p.

Erdélyi Ildikó pszichoanalitikus könyvében sajátos pszicholiteratúrán keresztül mutatja be két- vagy többszemélyes terápiás eseteit, melyek ismertetését értelmezésekkel, elméleti megfontolásokkal egészíti ki. Az első fejezetben az alkalmazott pszichoterápiás módszerekkel és a szerző szándékával ismerkedhet az olvasó, a következő négy fejezet pedig konkrét esetekből kiindulva mutatja be a protagonista-központú, majd a csoportközpontú-pszichodrámát, ezen módszerek kombinációját, és végül a szerző kétszemélyes pszichoterápiás eseteit.

Az első fejezet bevezető soraiból az olvasó magyarázatot kap arra a tényre, hogy Magyarországon miért gyakrabban alkalmazott önismereti módszer a pszichodráma, mint Európa más országaiban. A szerző szerint az Osztrák-Magyar Monarchia közös kulturális gyökerei alapozták meg Magyarországon a pszichoanalízis túlélését. Mérei Ferenc ilyformán újragondolhatta hazánkban a román származású pszichiáter, Jacob Levi Moreno által kidolgozott, protagonista-centrikus pszichodráma módszerét, kiragadva a csoportban keletkező élménytöbblet jelenségét. A bevezető sorokból fény derül a szerzőnek a téma és módszer iránti elköteleződésére is, ugyanis maga is tagja volt a Mérei által vezetett Műhely Csoportnak, akik magukon kísérletezték ki az analitikusan orientált, később csoportközpontú pszichodrámának elnevezett módszert. Kiemeli, hogy az analitikus szemlélettel vezetett pszichodáma-akcióval dolgozik, a fokozatosan bekövetkező változásokat az áttételi-viszontáttételi helyzetek alakítják, amelyek a páciens és a terapeuta között alakuló interszubjektív térben jelennek meg.

Moreno protagonista-centrikus pszichodrámájában a csoportot három egymásra épülő munkaszakaszon át általában két csoportvezető irányítja. A rámelegedés fázisában a vezető célja a csoporttagok közti viszony kibontakoztatása, a spontaneitás, kreativitás felszabadítása strukturált feladatok útján. Ezt követi a pszichodrámajáték, amely interjúval kezdődik. A protagonista megosztja hozott történetét a csoport tagjaival. Élménye feldolgozását a csoport vezetői ezt követően több eszközzel (dialógus, szerepcsere, tükör, hasonmás, duplázás, realitástöbblet) segítik, és az élmény megjelenítésébe a csoporttagok is bekapcsolódnak. A protagonista minden alkalommal más-más csoporttag lehet. A harmadik szakaszban élménymegosztás történik, előbb a szereplők (antagonisták) részéről, akik szerepazonosulásaikat, majd sajátélményeiket is megosztják, végül pedig

a protagonista is megszólal, aki ekkor általában még csak diffúz formában képes közvetíteni érzéseit. A következő alkalomra a protagonista élményei általában már rendezettebb formában reflektálhatóak.

A csoportközpontú pszichodráma a csoport „itt és mostjában" folyó beszélgetések, fantáziák révén ragadja meg azt a dinamikát, melyet „kihangosítva" a csoportvezetők játékhelyzetet teremtenek. Az ülések az indító beszélgetést követő játékból és a visszajelzés hármas tagozódásából állnak. A módszer legfőbb technikai eszközei: monológ, dialógus, pozíciócsere, tükör, hasonmás, belső hang és szürreáliák – valamennyi szerepet a protagonista játéka vezeti be. A csoportcentrikus pszichodráma legfőbb jellegzetessége a pozíciócsere és az improvizáció, melyekben közvetlenül azonosul egymással protagonista és antagonista.

A pszichoanalitikus pszichodráma során a protagonista valóságos történetet, álmot, fantáziát rekonstruál a színpadon, háromféle térben játszódó eseményeket kötve össze. Megjelenik a külső valóság tere, ahonnan az élmény származik, bekerül a csoport terébe, ahol beszélgetés tárgyát képezi, és kiválasztják a színpadon, a játéktérben való megjelenítésre.

A pszichoterápiás módszer eszköztárának bemutatását követően a szerző összesen harmincnégy eseten keresztül szemlélteti az anya-lány kapcsolat, a származási „fantomok", az anya-fiú kapcsolat, az apa-lány kapcsolat és a párkapcsolati konfliktusok mögött kibontakozó traumák pszichodrámában való megjelenítését. Az anya-gyermek kapcsolatokat bemutató esetek egyike test és lélek kapcsolatának témáját boncolgatja. Egy örömképtelen, testét használati eszköznek tekintő páciens ébred rá pszichoszomatikus eredetű betegségének jelentésére és válik képessé a vele való megküzdésre a játék során megtapasztalt felszabadító energiából táplálkozva. További eset kapcsán mutat rá a szerző a korai anya-gyerek kapcsolatban megtapasztalt, egy életre „felvértező" biztonság jelentőségére. Szembesülhet az olvasó egy szégyenben fogant gyermek örökségével, akinek titkolt létezése felveti a szerethetőség kérdését, szélsőséges esetben öndestruktív erőket mozgósítva benne. A hiányállapot pótlására irányuló fantáziák rákerülhetnek egy valóságos személyre, vagy akár szublimáció útján egy társadalmilag is értékesnek tartott tárgyra, ahogyan művészi alkotásoknál történik. Szintén az anya-gyermek kapcsolat vonatkozásában említi a szégyen témáját, amelyet minden esetben egy harmadik személlyel történő valóságos vagy képzeletbeli szembesülésre vezet vissza.

Több esetbemutatásban a szerző származási „fantomok" felkutatása után ered. A fantom tudattalan képződmény, amely elfojtás vagy hasítás következtében jön létre elveszített személyek, üldözött kisebbségek leszármazottjaiban. Nemzedékeken keresztül őrződik; megjeleníti az elbeszélhetetlen fájdalomról lehasadt élménytartalmat, és csak egy ún. „titokablakon" keresztül válhat néha láthatóvá a drámában. A „titokablak" – a kifejezés a szerzőtől származik – a pillanatnyi társas kontextusban keletkező rés, ahol a fantom „bekukucskál", amikor a beszélő tudatosodás nélkül árulja el a titkát. A szerző további esetekkel mutatja be, hogy a szülőföldtől való elszakadás, a peremhelyzeti lét az egyén életében traumaként ismétlődhet. Mérei

nyomán hangsúlyozza: a passzív kisebbség szerveződése révén, kreatív konfliktusmegoldást alkalmazva aktív kisebbséggé, sőt később akár többséggé is válhat. Ebben a részben tesz említést a testvérkapcsolat kötődést pótló funkciójáról, ami az anya-gyerek viszonylatban elszenvedett hiányok esetén a „szerencsésebb" testvér által történhet meg.

Az anya-fiú kapcsolat viszonylatában jeleníti meg a drogproblémát, mint az anyától meg nem kapott figyelem, szeretethiány okozta fájdalmat csillapító eszközt. Az anyai figyelem elnyerése érdekében a gyermekek széles eszköztárat mozgósítanak. A figyelem kiharcolása azonban még nem jelenti, hogy szerető gondoskodás is társul hozzá. A szeretetkapcsolat hiányának következménye, hogy a gyermek az anyát és önmagát sem érzi valódinak. Ha a pszichén belül meghal az anya, megkérdőjeleződik a gyermeknek az élethez való joga is, így a fiúgyermek ételek habzsolásával pótolhatja a hiányt. Anya-fiú viszonylatban továbbá megjelenik a homoszexualitás kérdése. A szerző által hozott esetpéldában egy gyermekét „bekebelezni" vágyó anya és fia viszonyában a fiú önálló létezése kerül veszélybe, és egy színre vitt álom nyomán oldódik fel, melyben a kutyának álcázott apafigura a protagonistából férfias erőfitogtatást vált ki. Az anyai attitűd kettősségének másik példája látható egy férfi esetében, aki két kapcsolata között sodródik. Ha a szülők kapcsolata elrettenti a gyermeket a szeretetkapcsolattól, könnyen indukálódhat egyfajta narcisztikus, önszeretési öröm, amelyben a szeretett tárgyat is az egyén izgalmas hasonmása képviseli, nehezítve a párkapcsolatok kialakulását.

Az apa-lánya viszony kapcsán bemutatott esetek jól példázzák, hogy az apahiány révén előtérbe kerülnek az apáról szóló vágyfantáziák. Az apák által hagyott űrt, hiányállapotot a dráma látványossá teszi, a protagonistában kifejeződik a pótlás szándéka, mellyel szembesülve, külső realitásában is átélhetőbb lesz az erre irányuló törekvés. A szerző példái nyomán észlelhető, hogy nem csak maga az apa töltheti be a férfiszerepet gyermeke mellett, az élményt pótolni tudja a környezet bármely férfitagja, akivel rendszeres, bizalmon alapuló kapcsolat alakul ki. A más férfi iránti kötődés élménye még a bántalmazó apa által okozott űrt, sérülést is képes felülírni; ezzel együtt azonban a bántalmazás élménye magával hozza a későbbi áldozattá válás kockázatát is. Nemcsak az apa hiánya, hanem túlzott jelenléte, dominanciája is nehezítheti a családi légkört. A szerző egyik szemléletes példájában a domináns apa halála után a család gyakorlatilag felszabadul. Szintén a lánygyermekek férfiakhoz való viszonya tükröződik azon esetekből, ahol megjelenik a női szerep csábító és elzárkózó, harcos és alárendelődő végletei közti ingadozás. A drámában megtörténhet az elveszített apáról őrzött jó és rossz élmények integrálása; ugyanakkor a szerző a nőiség minőségének megélését jelöli ki legfontosabb célként kliensei számára, hogy lehetővé váljon a szimmetrikus párkapcsolat. Érdekes kimenetele lehet a családi viszonyrendszernek, ha a lánygyermek mint harmadik fél emelkedik be a szüleivel együttesen alkotott háromszöghelyzetbe az apja iránt érzett vonzalom nyomán, indulatokat váltva ki így az anyából. Ez a működés felnőttkorra is megmaradhat, jelentősen befolyásolva a lány párkapcsolatait,

melyekben apjához mérve minden férfitársa alulteljesít. A férfiasság szimbolikus megjelenítése több eset kapcsán előtérbe kerül, a szerző a legváltozatosabb példákkal (pisztráng, csigaház legbelső zugából előbújó Lény…) illusztrálja, hogy a protagonisták milyen szimbólumokat találnak álmaikban a férfi nemi szerv és a vele kapcsolatos élmények megjelenítésére.

A párkapcsolati konfliktusok hátterében olyan korábbi élethelyzetek okozta traumák bontakozhatnak ki, melyek tudattalanul befolyásolják a protagonisták kapcsolati működését. A pár életében bekövetkező krízis végső konfliktushoz vezethet, amely egyben esélyt is jelenthet a korábbi, egyre inkább kényelmetlenné váló felállás újraszervezésére. Az anyák és apák párkapcsolati mintái szintén átadódnak, befolyásolva a felnőtt egyén párkapcsolataiban vállalt szerepét. Ikrek esetén mindezt a testvérviszony megélése színesíti, hiszen az ikrek ritkán kerülhetnek olyan közel bárkihez, mint ikertestvérükhöz. A pár életének alakulásában mindezek mellett közrejátszanak a korábbi párkapcsolataikban megtapasztalt élmények is. A párkapcsolati téma illusztrációjaként a szerző egy párja által súlyosan bántalmazott lány esetét mutatja be, aki annak idején az érzelmei eltávolításával védekezett a szörnyűségek okozta szenvedéstől. Élmény és érzelem integrálása a drámában felszabadítóan hatott rá.

A csoportközpontú pszichodráma a csoportfolyamatok dinamikáját használja. A téma a csoportban érlelődik, „kibuggyantása" a vezetők feladata. A téma nyomán megfogalmazott konfliktusba a csoporttagok gyakorlatilag „belesodródnak" a pszichodráma örvény-természetéből fakadóan. A szerző a csoportközpontú drámát három jellegzetes helyzeten keresztül mutatja be. Elsőként a személyes határaival küzdő egyén csoportra gyakorolt hatását szemlélteti. A problémáját artikuláló csoporttagot a csoport távolítani kezdi, de eközben a csoporttagokban keltett feszültség rejtve marad. A vezetők csoportjátékot hoznak létre, amely megjeleníti az említett csoporttag által keltett szakadást; ezt követően játékukkal aktívan közreműködnek a fölérendelt cél elérésében, a csoport egyesítésében. A szerző második példája a csoportot elhagyó egyénekhez és a csoport további munkájához való viszonyulás rendezése. A példában a csoport elhagyása kapcsán a csoporttagokat a büntetés-bűnhődés témája foglalkoztatja, e köré szerveződik veszteség-feldolgozó játékuk. A harmadik eset azt a helyzetet mutatja be, melyben a csoportból egyszerre többen is jelentkeznek játékra, és senki sem akar engedni protagonista szerepéből. A csoportjáték a rivalizáció témáját dolgozza fel; kirajzolódik, hogy a versengés a csoportvezető figyelméért folyt.

A protagonista- és a csoportközpontú pszichodráma ötvözését a szerző négy folyamat által szemlélteti. Elsőként a csoport és a deviáns tag közötti feszültség indukálta játék folytatódik páros helyzetben. A csoport gyászhangulata regresszív hatást vált ki, a feszültség enyhülése nyomán pedig megjelenik a gyermekkori szerelmek emléke. A második esetnél egy protagonista „öröm és félelem" témája nagyfokú bevonódást vált ki történetével, ezért a csoportvezetők csoportjátékot kezdeményeznek, így a feszültség egyénenként is el tud jutni a katarzisig. A harmadik pél-

da a „kettős érzelmi parancsot” artikulálja. Szemléletes módon tárul az olvasó elé, ahogyan az antagonista igyekszik megfelelni a rá osztott szerepnek, mégis felülkerekednek rajta saját indíttatásai. A negyedik példa a csoport által választott és sajátos módon megjelenített történet fontosságát hivatott bemutatni. A történet által létrejön a sajátélményektől való távolítás, a közösen létrehozott változtatások mégis a csoportdinamikáról árulkodnak.

Kétszemélyes pszichoterápiás történeteiben a szerző a stern-i „találkozás-pillanatok” jelentőségét emeli ki, a szerző és páciense között létrejövő interszubjektív térben. Ez a közeg segíti a páciens történetének mindeddig rejtve maradó, az egészséges működést akadályozó darabjának felbukkanását, helyére kerülését.

Utószavában Erdélyi Ildikó hangsúlyozza a terapeutai oldalt, saját beleélésének jelentőségét, amivel a páciensek, csoporttagok mélységek és magasságok, örömök és fájdalmak révén megélt felszabadulását kíséri.

KÖRÖSÉNYI DÁNIEL

Alister E. McGrath: *Meghökkentő értelem – A valóság értelmezéséről, tudományról és hitről,* ford. Nádasdi Nóra, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016, 220 p.

Alister E. McGrath könyve nem vitairat és nem is természettudományos kalauz. Az oxfordi teológus nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy közérthetően tárja fel hit és tudomány kapcsolatát. Ám ennél jóval többről van szó. Mivel McGrath nemcsak teológus, hanem biofizikus is, játszi könnyedséggel fűzi fel gondolatait Ariadné fonalára, s tizenhárom, előadásszerűen szerkesztett fejezetben jut el az ember azon vágyától, hogy összefüggéseket keressen a világban, addig a felismerésig, hogy a keresztyénség a „dolgok értelmezésén" túl magában hordozza „helyzetünk gyökeres megváltozásának" lehetőségét is. Nemcsak a „betegséget" diagnosztizálja, de megmutatja, hol keressük a „gyógymódot".

McGrath a tudomány és a művészetek jeles képviselőit idézi meg, ütközteti a különböző felfogású véleményeket, kommentárokat fűz hozzájuk, és saját életútjának tapasztalataival kiegészítve fogalmaz meg állításokat. Azért nevezhetjük ezeket állításoknak, mert a brit teológus értékítéletektől mentesen jut el hozzájuk. Neki is megvan a saját felfogása, a hite, amin keresztül a világot szemléli, célja mégsem a rábeszélés, hanem hogy irányt mutasson a világ útvesztőjében oly módon, hogy az ember belássa, miért világítja meg a hit jobban a helyes utat, mint az ateizmus vagy a ráció szikár gondolkodásmódja.

McGrath könyve négy részre tagolódik, igaz e négy rész nem különül el egymástól élesen. Az expozíció távolról, a detektívtörténetek irányából közelít, azt a kérdéskört feszegeti, miért van hatással ránk a detektívregény. Az ember alapvető vágya, hogy az élet nagy rejtélyeit megoldja, s ez a vágy sosem áll meg, egyre nagyobb léptékű összefüggéseket keresünk, hogy összeálljon a kép, és megértsük a világ összefüggéseit. A tudomány, mely pártatlan és az ún. erkölcsi normákat sem ismeri, sokak szerint egyedüliként alkalmas erre. Itt indul az ateisták és a hívők vitája, hogy a tudomány egyáltalán meg tud-e válaszolni bármilyen kérdést. McGrath azonban nem a levegőbe beszél, konkrét útmutatást ad, hogyan fejlesszük ki saját gondolkodásmódunkat Charles Sanders Peirce abdukciós módszerével, más néven a legjobb magyarázat elvével. Vagyis megfigyeléseink köré szellemi keretet építünk, mely értelmezi a megfigyeléseket. Ha az értelmezési keret csak egy megoldást tesz lehetővé, akkor – legyen bármilyen hihetetlen is – csak az ad magyarázatot. Ez az a keret, amely segít megtalálni a helyünket és az utunkat, és ahol a „nagy összkép" nyomait is fellelhetjük. Ezek a nyomok pedig itt vannak körülöt-

tünk, s ha elgondolkodunk rajtuk, rájöhetünk, hogy önmagukon túlmutathatnak, olyan jelenségeket tárhatnak fel, amelyek addig ismeretlenek voltak. Ezért aztán olyan „munkahipotézisek", mint Newton elmélete a bolygómozgásokról, idővel megdőlhetnek vagy módosulhatnak. A különböző „munkahipotézisek" az emberi meggyőződésből fakadnak. Darwin evolúciós elmélete is saját meggyőződésén alapult, holott munkája korántsem adott tökéletes választ az élővilág kifejlődésére. McGrath szerint az ateizmus egyik nyugtalanító vonása is abból fakad, hogy az ateisták azt képzelik magukról, nekik nincsenek meggyőződéseik, pedig ez az emberi természet velejárója. Az első rész a valóság megfigyeléséről való fejtegetésekkel zárul. A valóság megértését a jelenségek megfigyelése teszi lehetővé, melyekből megpróbálunk mélyebb összefüggéseket, magyarázatokat kitalálni, ahogy ezt a tudomány is teszi. A tudományfilozófia erre három lehetséges alternatívát kínál: az ok-okozati magyarázatot, melyben ha az ok és okozat közötti kapcsolat nyilvánvaló, akkor ez meg is magyarázza a történést; a „legjobb magyarázat" elvét, ahol, mint Darwin elméleténél is, a tökéletes bizonyítás nem történhetett meg, de mint legjobb magyarázat közelebb állt az igazsághoz, mint versenytársaié; s harmadiként a magyarázó egyesítést, mely olyan elméleti alapokon nyugszik, ahol régi gondolatokat hozunk egymással összefüggésbe, hogy ezáltal új értelmezési keretet kapjunk, s másik szemszögből is megvilágítsunk egy kérdéskört. Mindhárom megközelítésre szükség van.

A könyv második része tulajdonképpen kitérő, melyben a szerző az új ateizmus mozgalmával foglalkozik és száll vitába, nem tagadva, hogy fiatalon ő maga is ateista nézeteket vallott. Az új ateizmus képviselői egyetértenek abban, hogy mindenki, aki gondolkodik, szükségképpen ateista, s hogy a vallás ártalmas és gonosz. A tudomány mindenre magyarázatot ad, nincs is szükség vallásra, mely eleve konfliktusban áll a tudománnyal. McGrath főként Richard Dawkins és Daniel Dennett valláselemzését ismerteti, és rávilágít, hogy az új ateizmus képviselői valójában nem fogalmaznak meg bizonyítási tételeket, saját véleményüket pedig tényként állítják, ahogy Dawkins tette génekről írott munkáiban. Az új ateisták azonban nem veszik figyelembe, hogy a tudományos „munkahipotézisek" felállításakor a tudósokat is a „hit" vezérli, amennyiben megkísérlik azok bizonyítását. McGrath ismerteti Dawkins rövid életű mém-elméletét is mint az ateizmus tudományos lenyomatának egyik zsákutcáját, mellyel Dawkins az Istenben való hit cáfolhatóságát kívánta erősíteni, s rávilágít arra, hogy a tudomány önmagában semleges, ateista, deista és teista szemüvegen keresztül is szemlélhető, de egyik nézőpontot sem követeli meg. A szerző egy egész fejezetet szentel a keresztyén nézőpontnak. McGrath úgy véli, a keresztyénség jelentősége nem abban áll, hogy kitöltse a tudományos magyarázatok hiányait, hanem hogy olyan alternatív szemléletmódot adjon, mely ellensúlyozza a tudományos módszerek túlzásait, miközben az emberi igazságkeresés részeként értelmezi magát. A keresztyénség tehát olyan szellemi közeget képes alkotni, amely megvilágíthatja a világ rejtőzködő oldalát is, és azt sugallja, hogy megbízhatunk az általa feltárt valóságban.

A harmadik rész a kozmológia mély vizébe és a biológiai fejlődéstörténet sűrűjébe nyújt bepillantást, ahol McGrath felvázolja a tudomány hipotetikus elméleteit teremtésről és az élet nagy „véletlenjeiről", s elemzi a szív megismerés utáni vágyát. A kozmológiai szempontok összegzésével a szerző megkérdőjelezi, hogy jelen földi létünk pusztán a véletlen műve, ami összecseng a keresztyén felfogással. A biológiai kutatások összesítésénél McGrath úgy véli, a legtöbb kutató álláspontja, szemlélete vagy, ha úgy tetszik, „legjobb magyarázata" alapján közel kerül a keresztyén felfogáshoz, hiszen a véletlenek olyan sorozatának kellett megvalósulnia a Föld létrejöttétől az emberré fejlődésig, ami eleve elképzelhetetlen, hacsak nem tekintünk úgy a véletlenekre, mint „előre nem látható" eseményekre, melyeket csak mi, emberek nem látunk előre.

A negyedik részben a szerző a tudomány realista és hívő felfogását ütközteti, s azt a kritikai közeget tárja fel előttünk, mely nem a tudományos fejlődéssel szemben tesz állításokat, hanem a tudományos eredmények erkölcsi felelősségével kapcsolatos aggályokat taglalja. Innen továbblépve az utolsó fejezetekben visszatérünk a kezdeti kérdésfelvetéshez, az ember megismerési vágyához, de ekkor már többet is tudunk a felsejlő keretről. A keresztyén szemlélet olyan vázat ad gondolkodásunknak, melyben több szemszögből láthatjuk helyzetünket, és felismerhetjük, hogy szellemi értelemben máshová tartozunk, mint testiben. McGrath az élet értelmének kutatásmódszertanát Roy Baumeister négy alapvető kérdésére adott válaszlehetőségekben látja: Ki vagyok én? Fontos vagyok-e? Miért vagyok itt? Képes vagyok-e hatást gyakorolni? Ezeket a kérdéseket a szerző keresztyén szempontból válaszolja meg, melyeket ószövetségi és ókeresztény teológiai példákkal támaszt alá. Így McGrath a keresztyénséget olyan meghatározó útnak gondolja, mely új kereteket ad a világ szemlélésére, s ahol a szemlélődés által felismerhetjük saját helyünket a világban, és azt, hogy honnan várjuk a segítséget.

McGrath gondolatmenete teológiai és természettudományos előképzettség nélkül is jól követhető, pontos munka, és világosan feltárja azt a paradigmaváltást, ami a tudomány és a hit kapcsolatában az utóbbi években végbement: nem kell elválasztani őket egymástól, sőt nem is lehetséges.

Popovics Judit

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás,*
Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2015.

„A modernkori pszichedelikus reneszánsz elérte a magyar berkeket" – így fogalmaz Szummer Csaba legújabb monográfiája a Károli Könyvek gondozásában. A szerző célja, hogy elemezze a kutatások főáramával párhuzamos, illegalitásból és kényszerű moratóriumból feléledt, a pszichedelikus szerek által kiváltott módosult tudatállapottal kapcsolatos vizsgálatokat. A hiánypótló kötet jól illeszkedik Frecska Ede, Móró Levente, Bokor Petra, Demetrovics Zsolt munkáinak sorába.

A könyv fenomenológiai kalandra, eszmetörténeti, filozófiai, kultúrtörténeti utazásra invitálja az olvasót. Szerkezetét tekintve négy jól elhatárolt részre tagolódik. Az első részben a téma társadalmi és kulturális kontextusa körvonalazódik. Megjelenik a „nyugati ellenkultúra" világa, a hippi mozgalom. A 60-as évek Amerikáját áthatja a szeretet, a spiritualitás, az immateriális értékek, és ezzel együtt a könnyű drogok iránti lelkesedés. „A Halak korszakából átléptünk a Vízöntőébe" – vallják a szinkretikus spiritualizmus és miszticizmus, illetve a New Age hírnökei. Az ellenkultúra szellemi központja, Esalen, vonzza mind a tudomány és a kultúra nagyjait, mind pedig a szórakoztatóipar, művészvilág legendáit. Az új korszak azonban nemcsak térben és időben különül el, hanem filozófiai, ideológiai változások is társulnak hozzá. Változik anyag és szellem, test és lélek felfogása, a társadalom szorosabb kapcsolatba kerül az ázsiai vallásokkal; megjelenik a világ feletti kontroll és az énhatárok felfüggesztődésének érzése. Az ellenkultúra „mágikus értelemben vett felébredést" hoz, és felveti a kérdést: a pszichedelikus szerek által kiváltott spirituális élmény egyenértékű-e a meditációs tapasztalatokkal vagy a más módon elért misztikus élményekkel?

A második – talán a legizgalmasabb és legelgondolkodtatóbb – tematikai egység tapasztalati nézőpontból vizsgálja a pszichedelikus élmény, a vallás és a mitikus képzelőerő kapcsolatát. A szerző abból a feltételezésből indul ki, mely szerint egyes vallásos élmények egy éber-normál tudatállapot eltávolodását feltételezve rokoníthatók a szerek által kiváltott módosult tudatállapotokkal. Pozitív példaként jelenik meg az enteogén egyházak szakrális környezetében átélt sikeres élményintegráció lehetősége. A pszichedelikus „utazás" az álomhoz hasonlatos királyi útként sejlik fel, konstruktív alkotás a tudattalan megismerésének útján, az észlelés végtelenségébe vezető tág potenciállal. A szerző hangsúlyozza a téma szempontjából az extrafarmakológiai tényezők – vagyis a *setting* –, az egyén benső világának – vagyis a *set* –, illetve a szubjektív élményminőség jelentőségét.

A harmadik fejezet üzenete a „bad tripekhez", vagyis a pszichedelikus krízishez és az élményintegrációhoz kapcsolódik. A pszichedelikumok ugyanis „kétarcúak", szociális, érzelmi, vagy fizikai biztonság hiányában lidércnyomásos víziókat hozhatnak elő. Ez a jelenségvilág három nevezetes „pszichonauta" – James, Huxley, Sartre – negatív élményein keresztül jelenik meg óva intve az olvasót az öncélú kvázi-misztikus élmények keresésétől. Ideális esetben minden spirituális törekvés célja az életvezetés és életszemlélet átalakítása. E ponton a szerző rendkívül fontos kérdést vet fel: hitelesek-e az ilyesféle tapasztalatok? A sok éve zajló laboratóriumi vizsgálatok, a vallástörténeti adatok, az „utazók" beszámolói alapján a pszichedelikus élmény illékony, privát természetű, nyilván ez az egyik oka annak is, hogy sok szkeptikus megkérdőjelezi spirituális értékét. Az élményintegrációs folyamat, a verbalizálás, a kogníciók szintjére való átültetés fontos „megmunkálási" eljárás, amelyek által az élmény elnyeri fejlődést segítő hatását.

A kötet konklúziója szerint a pszichedelikus szerek által a lélek azon tartományai nyílnak meg, amelyek a léttel kapcsolatos legmélyebb hitünket érintik. A szerző azt sugallja: a pszichedelikus szerek speciális terápiás eszközként, a másodlagos megmunkálási folyamatot követően pedig a hétköznapi tudatállapot mentális rétegét kiterjesztő, „tudattágító" potenciálként alkalmazhatók önfejlesztési célokra. A könyv közérthető formában mutatja be a tudatmódosító szerek hatásait, hasznosításait, erényeit és veszélyeit, mindemellett nem buzdít kipróbálásra, és nem foglalkozik egyes speciális anyagok hatásaival sem.

Formai kéréseink szerzőinkhez

Formázás
A szöveget Word formátumban, *doc* vagy *docx* kiterjesztéssel kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: orpheusnoster@googlegroups.com. Általában maximum 1 szerzői ív (40 000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel) terjedelmű cikkeket várunk, de ennél rövidebb cikkek közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5–10 000 leütés.

A szöveget a lehető legkevesebb formázással kérjük. A főszövegben használt betűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészletet is igényel, kérjük csatolni a fontkészletet, valamint a cikket *pdf* formátumban is. A főszöveget sorkizártan, 1,5-es sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Összefoglaló és angol absztrakt
A tanulmányokhoz kérünk kb. 8–10 soros magyar és angol nyelvű rezümét, valamint kulcsszavakat magyarul és angolul a cikkel közös fájlban, a szöveg végén. Az angol nyelvű absztrakt előtt angolul is szerepeljen a cikk címe, a szerző nevével együtt.

Képek
Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető legnagyobb felbontásban (min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be azokat.

Hivatkozások
Hivatkozásokat lábjegyzetben kérünk. Külön bibliográfia a tanulmány végén nem szükséges. Az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozással. Kérjük, az *i. m.* hivatkozást csak akkor használják, ha az adott szerzőtől csak egy művet idéznek. Kereszthivatkozások ne legyenek.

A szerző VEZETÉKNEVÉT kiskapitálissal (keresztnevét normál betűvel) kérjük, folyóiratcikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel, folyóirat, könyv *címét* dőlt betűvel.

Hivatkozások teljes lábjegyzetben:

– Könyvek, könyvfejezetek esetében
SZERZŐ: *Cím,* Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Szerző: „Fejezetcím”. In Uő: *Könyvcím,* Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– Gyűjteményes kötetek és bennük megjelent írások esetében
Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím,* Kiadás helye, Kiadó, Évszám.
Szerző: „Cím”. In Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím,* Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– Folyóiratcikkek esetében
Szerző: „Cím”. *Folyóirat címe,* Évfolyam római számmal, Évszám/Sorszám. Hivatkozott oldalak.

– Heti- és napilapokban megjelent cikkek esetében
Szerző: „Cím”. *Lap címe,* Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap. Oldalszám.

Hivatkozások rövid lábjegyzetben:

– Egy szerző egy művének használata esetén
Szerző: i. m. Hivatkozott oldalak.

– Egy szerző több művének használata esetén
Szerző (Évszám): Hivatkozott oldalak.

– Az előző lábjegyzetben hivatkozott irodalom másik szövegrésze esetében
Uo. Hivatkozott oldalak.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk, megjelölve a kezdő és záró oldalszámot, a kettő között gondolatjellel [–]. Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűkkel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás, ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Szerzői adatok
Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év; tudományos fokozat; a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői” rovatban szeretnék magukat azonosítani; oktatási-kutatási hely; emailcím.

Recenziók
Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, ill. alcímében megadni.

Korrektúra
A korrektúrát a Word *Eszközök* menüjének *Változások követése* gombja alatt a *Módosítások elfogadása vagy elvetése* lehetőségnél, az *Elfogadja*, ill. *Elveti* gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

Rövidítések, betűkészletek, átírások
Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek címeinek rövidítése esetén csatoljanak rövidítésjegyzéket.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk). Dőlt betűs idézet elején és végén nem szükséges idézőjelet használni. Ha az idézet zárójelen belül szerepel, a zárójel is legyen dőlt.

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros (az Akadémiai Helyesírásnak megfelelő) átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Az indológusokat, tibetistákat és iranistákat kérjük, hogy magyar nyelvű cikkeikben a magyar kiejtést visszaadó írásmódot válasszák.

Authors should submit Word files (written in a recent version of MSWord) to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>. Articles and essays should not normally exceed 40 000 characters (including spaces, notes, and bibliography), however The Editorial Board welcomes much shorter manuscripts, too. Book reviews should be between 5 000 and 10 000 characters in length.

The following general rules should be followed: text alignment is left and right justified (centered text); non-indented paragraphs; use as little formatting as possible, and italics where appropriate; do not add extra space between paragraphs; if using special fonts and characters, font file(s) and a copy of the manuscript in PDF format should be sent to the given email address. Main text: Times New Roman 12-point type; line spacing is 1.5. Footnotes: Times New Roman 10-point type; should not be separated by a full blank line; line spacing is single.

Use footnotes, not endnotes (i. e. eliminate from the main text unnecessary bibliographical data or parenthetical references to sources). Give complete bibliographical information the first time a work is referenced (opening and closing pages of an article, then the specific pages referred to, using the bare number only, no "p." or "pp.") and also give an individual footnote for each detail to be documented. Subsequent citations should use a short reference; decide on a standard or clear abbreviation for use after the first occurrence, but avoid complicated or ugly acronyms. The title of an article in journal or collection should be in single quotation marks. The title of a journal or book (including collections) should be in italics.

Cross-references should be avoided. References should not be necessarily gathered into a bibliography at the end of the manuscript. In that case the author's name and the year of publication should be given in the subsequent mentions (in footnotes only).

Manuscript references include the location of documents, description and folio. Online references should include URL and followed by the date accessed in square brackets.

Quotations should be given within single quotes (use double quotes only inside single quotes). Longer ones of more than three lines should be indented as a separate paragraph without quotes. Foreign-language texts in Roman type should be in italics. For non-Roman texts (Greek, Hebrew, Coptic, Syrian, etc.) use Unicode fonts.

Figures (tables, illustrations, photos and other artworks) should not be embedded in the text, but submitted separately in JP(E)G or TIF format; properly cropped line drawings should have a resolution of at least 600 dots per inch, greyscale and colour of at least 300 dots per inch at their final size. Colour figures should be supplied in CMYK (not RGB) colours.

Put placeholders into the text to show where the image should appear. Type these placeholders on their own line, flush left, and bracketed (e.g., [Table 1]). Figure captions (with source information) should be numbered, for easy reference, and listed at the end of the document.

The manuscript should be followed by an abstract of 10 lines maximum (i.e. in the same document) in one of the following languages: English, German, French, Italian, and accompanied by some keywords, the Author's name, year of birth, academic degree, current or preferred discipline, and place of employment/research. In the case of book reviews the title should be followed by full bibliographic information.

Proofs will be sent via email to the Authors for checking. Changes to the text should be made by enabling Word's change-tracking mode (under the 'Review' tab), and by accepting or rejecting the Editor's modifications. Corrections should be returned to the Editorial email address.

A folyóirat a következő boltokban kapható:

L'Harmattan Könyvesbolt
Írók Boltja
Gondolat Könyvesház
Párbeszéd Könyvesbolt
ELTE TTK-TÁTK Hallgatói Bolt
Budapesti Teleki Téka
Pécsi Antik Kft. Könyvesboltja (Szent István Könyvesbolt)
ELTE Eötvös Kiadó jegyzetboltjai
Nyitott Műhely

Megrendelhető az orpheusnoster@googlegroups.com címen.

Következő számunk tartalmából

Nagy Andrea
Az óangol költészet magyar fordításainak története és elemzése

Erzsébet Stróbl
The Device of the Savage Irish: The Portrait of Captain Thomas Lee

Katalin G. Kállay
The Possibilities of Parable – the Breath of a Subtle Power:
A Reading of Nathaniel Hawthorne's "The Minister's Black Veil"

Ágnes Beretzky
The Two Harriets: Two Women Defying (Pre-)Victorian Conventions –
A Comparative Analysis of the Life, Thought and Influence of Harriet Lewin Grote (1792–1878) and Harriet Taylor Mill (1807–1858)

Zsófia Vasadi
The Japanese Setting in the 2006 Film Adaptation of As You Like It: Kenneth Branagh's Japanese (G)Arden

Júlia Balázs
Cormac McCarthy's Unloved Child of Southern Loneliness

Pintér Alexandra Viktória
A fóti Károlyi-kastély angolkertje

MŰHELY

Varga Katalin
A Wulf és Eadwacer *című óangol elégia magyar fordítása*

Nagy Andrea
Beowulf-fordítás

Péti Miklós
Milton-fordítás